

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय

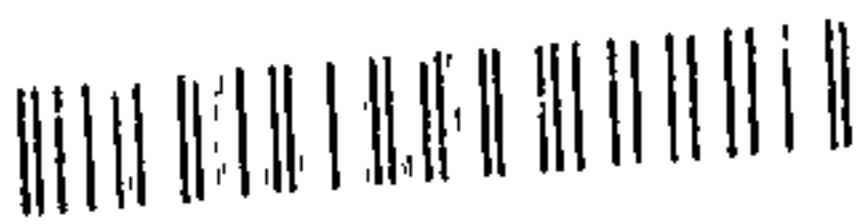
चरित्र.....

सं. क्र.

७४४

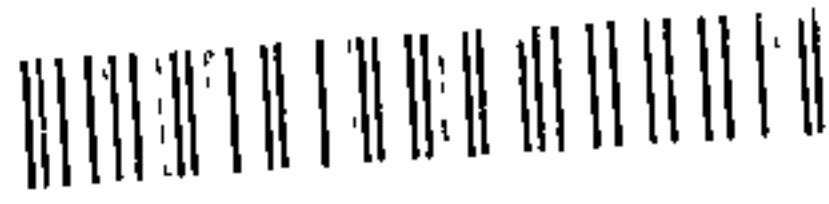
चरित्र

मशळी माणसे मशळी मने

RLFBK-0008888

मराठी माणसें, मराठी मनें

REFBK-0008888

प्रल्हाद केशव अत्रे

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठा. ...
अनुक्रम २०९९८ वि: ...
क्रमांक ... नों: दि: २०/११/८४

१३१

पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबाी ४

मूल्य तीन रुपये

मराठी ग्रंथ संग्रह ठा. लखनपती.

अनुक्रमांक 20004 वि. चार. म.

क्रमांक ७४४ नों. दि. 2017.7.4

मुंबईचे अनभिषिक्त सम्राट ना ना शंकरशेट

भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मुंबई महाराष्ट्राचीच आहे. पण आज ज्या स्वरूपांत मुंबई आपणांस दिसते आहे, तिचा पायासुद्धां एका महाराष्ट्रीयानें घातलेला आहे, ह्या गोष्टीची सर्वांना आठवण करून देण्याची वेळ आलेली आहे. केवळ मुंबईमधल्याच नव्हे, तर मुंबई इलाख्यांतल्या सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभांत एका असामान्य महाराष्ट्रीयानें कर्तृत्व होतें, ही गोष्ट महाराष्ट्राला अतिशय अभिमान वाटण्यासारखी आहे. या थोर महाराष्ट्रीयानें नांव जगन्नाथ ऊर्फ नाना शंकरशेट हें होय. 'मुंबईचा अनभिषिक्त राजा' ही पदवी जर यथार्थत्वानें कोणाला देतां येईल तर ती नाना शंकरशेट यांनाच. ही पदवी दुसऱ्या कोणाहि माणसाला लावतां येणार नाही. गेल्या दीडशें वर्षांत मुंबईमध्ये अलौकिक चारित्र्याचीं आणि कर्तृत्वाचीं अनेक माणसें होऊन गेलीं. पण त्या सर्व मंडळींमध्ये नाना शंकरशेट ह्यांच्याएवढा प्रचंड माणूस कोणीहि दाखवतां येणार नाही. एखाद्या डोंगरामधून जशी एखादी नदी उगम पावावी, त्याप्रमाणें आजची मुंबई ही ह्या एका प्रचंड माणसाच्या कर्तृत्वामधून उगम पावल्यासारखी वाटते. नाना म्हणजे बुद्धि, विद्वत्ता आणि कर्तृत्व ह्यांचा एक महासागरच होता. आणि ह्या त्यांच्या गुणांना श्रीमंती आणि दातृत्व ह्यांची

विलक्षण जोड मिळाली होती. त्यामुळे मुंबईचे नेतृत्व आपोआपच त्यांचेकडे चालत आले. नाना हे जनतेचे स्वयंभू नेते होते. मराठ्यांचे राज्य ज्यावेळीं गेलें त्यावेळीं नाना अवघे पंधरा वर्षांचे होते. स्वराज्याचा सूर्य त्यांच्या डोळ्यां-देखत मावळला. सर्वत्र अंधार पडला. इंग्रजांचे राज्य सुरू झालें. त्यांची भाषा परकी. संस्कृति परकी. त्यांच्या राजवटींत आपले भवितव्य काय आहे ह्याचा जनतेला बोध होईना. अशा विकट काळांत परकीय राज्यकर्ते आणि स्वकीय जनता यांचा दुवा सांधण्याचे अद्भुत कार्य नानांनीं केले. ज्या काळांत शाळा नव्हत्या, कॉलेजे नव्हतीं, विश्वविद्यालयाहि नव्हते, त्या काळांत विद्या संपादन करणें किती अवघड असलें पाहिजे ? पण तशाहि परिस्थितींत मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी भाषेंत नानांनीं विलक्षण प्राविण्य मिळविलें. त्यामुळेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची राज्यकर्त्यांच्या मनावर एकदम छाप बसली. "इतकी कीं, नानांना विचारल्याखेरीज कोणतीहि गोष्ट करणें त्यांना मुष्कील झालें. इंग्रजांच्या दरबारांतले नाना हे हिंदी जनतेचे पहिले वकील होते म्हणा ना ! पारतंत्र्याच्या काळांत स्वजनांशीं द्रोह केल्याखेरीज सरकारच्या विश्वासास पात्र होणें कठिण होतें. पण परकीय राज्यकर्त्यांपुढें कोणतीहि लाचारी न पत्करतां किंवा लोकहिताला कोणत्याहि रीतीनें मुरड न घालतां राजा आणि प्रजा ह्यांचा मोठ्या प्रतिष्ठेनें आणि दिमाखानें विश्वास संपादन करण्याचें अत्यंत दुर्लभ कार्य नानांनीं केले !

पेशवाई बुडाल्यानंतर मुंबईचा पहिला गव्हर्नर माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हा झाला. नवीन राजवटीचा पाया घालण्याची जबाबदारी त्याच्यावर आली. लोकांची सुधारणा कशी करावी हा फार मोठा प्रश्न त्याच्यापुढें होता. त्यानें नानांना हाताशीं धरले. नाना त्यावेळीं अवघे वीसएकवीस वर्षांचे होते. नानांनीं एल्फिन्स्टन-साहेबास स्पष्टपणें सांगितलें कीं, "विद्यादानाखेरीज आमच्या लोकांचा उद्धार होणार नाही." एल्फिन्स्टनसाहेबास तें पटलें. नानांच्या सल्ल्याप्रमाणें त्यांनीं विद्यादानाचें कार्य सुरू केले. तथापि, त्या कामीं त्यांनीं मिशनऱ्यांचें साहाय्य घेतलें. त्यामुळे विद्याप्रसाराचें काम जेवढें झपाट्यानें व्हावयाला पाहिजे होतें तेवढें होईना. लोकांचा मिशनऱ्यांवर विश्वास नव्हता. तेव्हां नानांनींच स्वतः पुढाकार घेऊन १८२२ सालीं 'बॉवे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' ही संस्था काढली. ह्या देशांतल्या जनतेमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या उद्देशानें निघालेली हीच पहिली सार्वजनिक संस्था होय. आणि तिचे संस्थापक नाना

शंकरशेट होत. सदाशिवपंत छत्रे, जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर अशा महाराष्ट्रीय विद्वानांना हातीं धरून नानांनीं मुंबईत ठिकठिकाणीं शाळा उघडल्या. अव्वल इंग्रजींत जी पहिली विद्वानांची पिढी निर्माण झाली तिचें सर्व श्रेय नानांनाच दिलें पाहिजे. माउंटस्टुअर्ट एलिफन्स्टनसाहेब गेल्यानंतर त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचें मुंबईत कांहींतरी स्मारक करावें असा नानांच्या मनांत विचार आला. त्यांनीं पुढाकार घेऊन साडेचार लाख रुपये फंड जमविला. त्यांतूनच पुढें उच्च शिक्षण देण्यासाठीं 'एलिफन्स्टन कॉलेज' काढण्यांत आलें. त्या निधीचे नाना हे शेवटपर्यंत विश्वस्त होते. त्यानंतर मुंबई इलाख्यांतील शिक्षणप्रसाराच्या कामावर नियंत्रण करण्यासाठीं सरकारनें 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'ची स्थापना केली. ह्या बोर्डावर जे तीन हिंदी सभासद सरकारनें नेमले, त्यांत नाना होते. बाकीचे दोन सभासद दर वर्षी बदलत. पण बोर्डाच्या आरंभापासून तो शेवटपर्यंत सरकारनें नानांना कांहीं बदललें नाहीं. १८५६ सालीं ह्याच बोर्डाचें रूपांतर सरकारनें विद्याखात्यांत केलें. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारानें जनतेमध्ये एकदम जागृति झाली. सार्वजनिक हिताची आवड तरुणांत उत्पन्न झाली. १८४५ मध्ये दादाभाई नौरोजी, डॉ. भाऊ दाजी आणि विश्वनाथ नारायण मंडलीक ह्यांनीं 'स्टूडेंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी' मुंबईत काढली. तिला नानांचाच सर्वतोपरी आश्रय होता. या संस्थेच्या विद्यमानें १८४८ सालीं नानांनीं आपल्या स्वतःच्या घरांत मुलींची शाळा काढली. त्या काळांत मुलींची शाळा काढणें किती धाडसाचें आणि धोक्याचें होतें याची आज कल्पना येणार नाहीं. ही शाळा काढल्याबद्दल लोकांनीं नानांना सळो कीं पळो करून सोडलें. पण नानांनीं त्यांना बिलकूल दाद दिली नाहीं. अशा रीतीनें मुंबई इलाख्यांत स्त्री-शिक्षणाचा पायासुद्धां नाना शंकरशेट ह्यांनींच घातला. १८३८ सालीं मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर सर रॉबर्ट ग्रँट हे मुंबईत मरण पावले. त्या वेळीं त्यांचें स्मारक मेडिकल कॉलेज काढून करावें ही कल्पना नानांनींच काढली. 'ग्रँट मेडिकल कॉलेज' हें त्याच कल्पनेचें फळ होय. १८५९ सालीं 'मुंबई युनिव्हर्सिटी' स्थापन झाली. तिच्या फेलोच्या जागीं सरकारनें पांच हिंदी माणसांची नेमणूक केली. त्यांना नाना शंकरशेट आणि डॉ. भाऊ दाजी हे दोन महाराष्ट्रीय, दोन पार्शी आणि एक मुसलमान होता. त्यामध्ये गुजराती कोणीहि नव्हता हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. आज मुंबई इलाख्यामध्ये विद्यादानाचा

जो विराट वटवृक्ष पसरलेला दिसतो आहे, त्याचें बीजारोपण नाना शंकरशेट ह्यांनीं केले आहे हें प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें ध्यानांत धरावें. आम्हीच हें म्हणतां असें नव्हे. महर्षि दादाभाई नैरोजीनींच मुळीं तसें लिहून ठेवले आहे :
 “We Natives owe much debt to Jagannath Sankersett who was among the first, that first sowed the seeds of education and watched and nursed it to its present healthy growth.”

नाना शंकरशेट ह्यांचे वडिलांनीं व्यापारांत अलोट पैसा मिळविला होता. नाना हे लक्ष्मीपुत्र होते. असें असतां जनसेवेमध्ये आपलें सर्व आयुष्य खर्चण्याची त्यांना त्या काळांत बुद्धि व्हावी, ह्याचें आश्चर्य वाटतें. लोकसेवेचा त्यांचा दृष्टिकोन फारच व्यापक होता. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत लोकांची सुधारणा व्हावी ह्यावर त्यांचा कटाक्ष होता. इंग्रजांचें राज्य नवीनच सुरू झाल्यानंतर जनतेची सर्व बाजूंनीं अडवणूक होऊं लागली. जनतेचीं अनंत दुःखें होतीं. तीं निवारण करण्याचें सामर्थ्य फक्त सरकारजवळच होतें. पण जनतेचा आवाज सरकारला कसा ऐकूं यावयाचा? ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून १८५२ सालीं मुंबई शहरांत ‘बाँवे असोसिएशन’ नांवाची एक राजकीय संस्था नाना शंकरशेट आणि दादाभाई नैरोजी ह्यांनीं काढली. ह्या संस्थेचें उद्घाटन नानांच्या अध्यक्षत्वाखालीं झालें. त्यावेळीं ते म्हणाले, “या देशांतील रयतेचें कल्याण करावें अशी इंग्रज सरकारची फार इच्छा आहे हें खरें. पण आमचीं अशीं कांहीं दुःखें आहेत कीं तीं सरकारच्या नजरेस येत नाहींत. म्हणून तीं सरकारच्या नजरेस आणून द्यावीत आणि रयतेच्या सुखाकरतां सरकारला हरएक गोष्टींत साहाय्य करावें म्हणून ही संस्था काढली आहे.”

मुंबईस पुढें पहिली राष्ट्रीय सभा भरली ती ह्याच संस्थेच्या विद्यमानें. म्हणजे काँग्रेसची स्थापना होण्याआधीं कित्येक वर्षांपूर्वीं ह्या देशांत सनदशीर चळवळ सुरू करण्याचें श्रेय नाना शंकरशेट आणि दादाभाई नैरोजी ह्या दोघांकडेच जातें. मुंबईच्या राजकीय जीवनाचा प्रारंभ एका महाराष्ट्रीयानें आणि एका प्राश्यानें केलेला आहे. ह्या संस्थेच्या प्रयत्नांमुळे नेटिव्ह्हांस मुंबई इलाख्याच्या कायदेकौन्सिलांत जाऊन बसण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. त्याप्रमाणें सदर कौन्सिलांत निवडून आलेले नाना हे पहिले हिंदी गृहस्थ होत. नाना चार-साडेचार वर्षे

कौन्सिलान्त होते. त्या काळांत त्यांनीं तेथें लोकहिताचीं जीं कामें केलीं त्यांचा एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल. कायद्याचें त्यांना उत्तम ज्ञान होतें. त्यामुळें कोणत्याहि प्रभावर इंग्रजीमध्ये ते उत्कृष्ट भाषण करीत. गव्हर्नरावर आणि मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांवर त्यांचें फार वजन होतें. कोणताहि नवीन कायदा करतांना लोकमत अजमावण्यासाठीं गव्हर्नरसाहेब प्रथम नानांचाच सल्ला घेत. १८३० सालीं बँटिंकसाहेबांनीं सतीची चाल बंद केली. त्यामुळें जनतेंत फार असंतोष उत्पन्न झाला. त्यावेळीं त्या कायद्याला लोकमत अनुकूल करण्यासाठीं मुंबईचे गव्हर्नर माल्कमसाहेब ह्यांनीं नानांचीच मदत घेतली. सतीची चाल अमानुष आहे ही गोष्ट नानांनीं जनतेच्या मनावर बिंबवली. म्हणून त्या कायद्याला महाराष्ट्रांत कोठेंहि विरोध झाला नाही. १८६४ सालीं कौन्सिलमध्ये असतांना म्युनिसिपल अँक्ट पास करून घेण्यासाठीं नानांनींच पुढाकार घेतला. त्याप्रमाणें मुंबई शहराच्या आरोग्याची आणि सुखसोयीची व्यवस्था करण्यासाठीं स्वतंत्र 'म्युनिसिपल कमिशन' नेमण्यांत आलें. त्यावर नानांची नेमणूक झाली. ह्याच कमिशनचें रूपांतर पुढें 'म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन' मध्ये झालें. 'मुंबई नगरपालिकेचा प्रारंभ आणि वाढ' ह्या ग्रंथांत दिनशा एदलजी वाच्छा ह्यांनीं म्हटलें आहे कीं, "मुंबई म्युनिसिपालिटीचा जो भव्य पसारा आपण आज पाहतों आहोंत त्याचें श्रेय त्या वेळच्या प्रमुख सरकारी अधिकाऱ्यांइतकेंच नामदार जगन्नाथ शंकरशेट ह्या महाराष्ट्रीय पुढाऱ्याला द्यायला हवें!" अशा रीतीनें मुंबई शहराच्या शैक्षणिक आणि राजकीय जीवनाप्रमाणें, मुंबईच्या नागरिक जीवनाचीहि मुहूर्तमेढ नाना शंकरशेट ह्यांनींच रोवली!

आजकाल 'जस्टिस ऑफ द पीस' किंवा जे. पी. होणें ह्याला फारशी किंमत राहिली नाहीं. पण इंग्रजांचें राज्य जेव्हां या देशांत सुरू झालें तेव्हां ह्या पदवीला फार महत्त्व होतें. समाजामधील जे अत्यंत अब्रूदार आणि वजनदार पुढारी असतील त्यांच्यापैकीं सुद्धां अगदीं निवडक लोकांना 'जे. पी.' केलें जात असे. जनतेला न्याय मिळावा म्हणून राजानें नेमलेले जे प्रतिनिधी ते जे. पी. अशी मूळची त्यांच्यासंबंधींची कल्पना होती. १८३५ सालीं विक्टोरिया राणीनें मुंबई शहरांत पहिल्यानें बारा जे. पी. नेमले. त्यांत सात पार्शी, चार महाराष्ट्रीय आणि एक गुजराती होता. ह्या चार महाराष्ट्रीयान्त नाना शंकरशेट होते. हिंदी लोकांना जे. पी. नेमण्याची ही खटपटसुद्धां सरकारदरबारीं नानांनींच केली. त्या काळीं फौजदारी खटले 'पेटी सेशन' पुढें चालत. 'पेटी सेशन' म्हणजे एक मॅजिस्ट्रेट

आणि दोन जे. पी. हिंदी माणसांना जे. पी. पदवी मिळल्यापासून त्यांना 'पेटी सेशन'मध्ये वसण्याचा अधिकार आपोआप प्राप्त झाला. त्या काळीं खुनासारखे खटले सुप्रीम कोर्टाच्या सेशनपुढें चालत. त्या सेशनांत चोवीस गोरे पंच नेमले जात. त्याला 'ग्रँड ज्युरी' म्हणत. ह्या ज्युरीमध्ये हिंदी माणसांचा समावेश केला जावा अशी नानांनीं खटपट केली. ती यशस्वी होऊन १८३६ सालीं, त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉन माल्कम ह्यांनीं ग्रँड ज्युरीमध्ये वसण्याचा हिंदी माणसांचा हक्क मान्य केला. त्याकाळीं 'स्मॉल कॉज' कोर्टांतले खटले चालविण्याचा फक्त बॅरिस्टर लोकांना अधिकार असे. वकिलांना तेथें जातां येत नसे. बॅरिस्टर लोकांची फी फार जबर असे. त्यामुळें गरिबांचे फार हाल होत. म्हणून नानांनीं त्या कामीं सरकारांत आपलें वजन खर्च करून 'स्मॉल कॉज' कोर्टामध्ये काम करण्याची परवानगी वकिलांना मिळवून दिली. हिंदी लोक हे गोऱ्या लोकांपेक्षा बुद्धीनें आणि कर्तृत्वाने कोंगल्याहि प्रकारें कमी नाहींत आणि गोऱ्या लोकांना जे विशेष अधिकार व सवलती मिळतात, त्या हिंदी लोकांनाहि मिळावयास पाहिजेत ही नानांची सतत दृष्टि असे. पारतंत्र्याच्या प्रारंभकाळांत शास्ते आणि शासित ह्यांच्यांतलें अंततः शक्य तितकें कमी करण्याचा नानांनीं जो प्रयत्न केला त्यावरून राजकारणा-संबंधींची त्यांची दृष्टि केवढी सूक्ष्म होती हें दिसून येतं. मुंबईच्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक जीवनांत विविधता आणण्यासाठीं त्या काळांत ज्या निर-निराळ्या संस्था स्थापन झाल्या त्या सर्वांशीं नाना शंकरशेट यांचा संबंध होता. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेचें जें प्रचंड ग्रंथालय 'टाउन हॉल'मध्ये आहे त्याला नानांनीं फार मदत केलेली आहे. विज्ञानाचे अनेक मौल्यवान् ग्रंथ नानांनीं आपल्या पैशांनीं घेऊन त्या संस्थेला दिले. मुंबईच्या 'अॅग्री-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी'चे आणि 'जॉग्रॅफिकल सोसायटी'चे ते उत्पादक होते. राणीच्या बागेचें उद्घाटन नानांच्या हस्तेच झालें. त्या बागेंत जें 'पदार्थ-संग्रहालय' आहे, त्याला नानांनीं पैशाची खूप मदत केली. त्या संग्रहालयाचे स्थापनेपासूनचे ते अध्यक्ष होते. घोब्रीतलावावर 'फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूट' म्हणून एक संस्था आहे. तिच्या प्रशस्त इमारतींत त्या काळांत मोठमोठ्या राजकीय आणि सामाजिक सभा भरत असत. ह्या संस्थेची स्थापना नानांच्या हस्ते झाली. पण सर्वांत नानांचें महत्त्वाचें काम म्हणजे बोरीवंदरपासून पुण्यापर्यंत आगगाडीचा फाटा पहिल्यानें काढण्याचे कामीं त्यांनीं आणि सर जमशेटजी

जिजीभाई ह्यांनीं घेतलेला पुढाकार. पहिली आगगाडी १६ एप्रिल १८५३ या दिवशीं संध्याकाळीं पांच वाजतां बोरीबंदरहून सुटली. ती टाण्यापर्यंत जाऊन पुन्हा रात्रीं आठ वाजतां परत आली. ह्या गाडींत लॉर्ड एल्फिन्स्टन, नाना शंकरशेट आणि इतर मोठमोठे अधिकारी होते. त्यानंतर दहा वर्षांनीं खंडाळ्याचे बोगदे पुरे होऊन आगगाडी पुण्यापर्यंत पुरी झाली. १८६३ सालीं खंडाळ्याचें बोगदा सुरू झाल्यानंतर महाराष्ट्रीय लोक घाटावरून मुंबईला येऊं लागले असा कांहीं लोक म्हणतात; पण मुंबईची आगगाडीच मुळीं एका महाराष्ट्रीय सुरू केली हें त्यांना कुठें माहीत आहे? अशा रीतीनें जवळजवळ चव्वेचाळ वर्षे विविध तऱ्हेची नानांनीं अव्याहतपणें लोकसेवा केली. त्याबद्दल त्यांचें असा नंदन करण्यासाठीं मुंबईतील थोर थोर इंग्रज आणि हिंदी नागरिकांची एक मोठा सभा 'टाउन हॉल' मध्ये भरली. त्या सभेंत दादाभाई नौरोजींनीं भाषण वरून नानांच्या लोकसेवेचा मुक्तकंठानें गौरव केला. त्या सभेनें नानांचा संगमरव (पुतळा उभारण्याचें ठरविलें. अशा रीतीनें मुंबईच्या जनतेनें नानांचें स्मारक यांच्या हयातींत करून त्यांच्याविषयीं कृतज्ञता व्यक्त केली.

सरकारचा आणि जनतेचा संपूर्ण विश्वास संपादन करणारा एवढा पुरुष त्या काळांत आणि त्यानंतरहि झालाच नाही. एखाद्या राजासारखे ते श्रीमंत होते. पण त्यांच्या घरांत जनतेला मुक्तद्वार होतें. कोणी कसल्याहि कामासाठीं नानांच्या घरांत खुशाल घुसावें आणि नानांच्या कानांवर तें घालवें. नानांना आळस म्हणून माहीत नव्हता. अंगरखा-पागोटें घालून नाना तडक बाहेर पडत. १८३७ सालीं भिवंडी येथें विठ्ठलाच्या पालखीचावत मुसलमानांनीं दंगा केला. आणि देवळांत शिरून विठोबाची मूर्ति फोडली. दंगेखोर मुसलमानांवर हिंदूंनीं फिर्यादी केल्या. पण निकाल हिंदूंच्या विरुद्ध लागला. तेव्हां मुसलमानांच्या मस्तवालपणाला पारावारच उरला नाही. शेवटीं न्याय मागण्यासाठीं गांवकरी नानांकडे आले. नानांनीं गव्हर्नरसाहेबांना सांगून त्या खटल्याची फेरतपासणी करविली. त्यांत सर्व दंगेखोरांना कडक शिक्षा होऊन हिंदूंना न्याय मिळाला. काठेवाडांत द्वारकेच्या पवित्र मंदिरांत गोरे सोजीर शिरून त्यांनीं तेथल्या मूर्ति भ्रष्ट केल्या. तेव्हां गुजराती लोकांत हाहाकार उडाला. गुजराती लोक सगळे नानांकडे धावले. तेव्हां नानांनीं गव्हर्नरांना सांगून गुन्हेगारांना कडक शासन करविलें आणि मूर्तीची यथासांग प्राणप्रतिष्ठा करविली. हें सांगावयाचें

कारण म्हणजे त्यावेळच्या मुंबईतल्या गुजरात्यांचें पुढारीपणहि नानांकडेच होतें. १८६३ सालीं क्वीन्स रोडवरील हिंदूंचें 'सोनापूर' हें स्मशान तेथून हलवून शिवडीला न्यावें असा एका साहेबानें कौन्सिलांत ठराव आणला. त्याचा निकाल होईपर्यंत 'सोनापूर' बंद करण्यांत आलें. साऱ्या मुंबई शहरांत हाहाःकार उडाला. त्याच दिवशीं मेलेल्या एका गुजराती वाण्याचें प्रेत त्याच्या नातेवाइकांनीं नानांच्या अंगणांत आणून ठेवलें. आणि 'ह्या प्रेताची व्यवस्था आतां तुम्हीच लावा' असें त्यांनीं नानांना सांगितलें. नाना अंगरखा-पागोटें घालून तसेच गव्हर्नरांकडे गेले. आणि त्यांनीं 'सोनापूर' बंद झाल्यानें जनतेचीं मनें कशीं बिथरलीं आहेत हें त्यांना सांगितलें. शेवटीं गव्हर्नरांनीं तो हुकूम तहकूब केला. आणि त्यानंतर कौन्सिलमधला मूळ ठरावहि त्या साहेबानें मागें घेतला. आहे त्या जागेवर सोनापूर आज जें दिसतें आहे तें नानांमुळें. म्हणून त्या वेळचे लोक विनोदानें त्याला 'नाना-पुर' किंवा 'नानांचा धक्का' असें म्हणत असत. मराठी नाटकांना मुंबईत नाटकगृह नव्हतें. म्हणून नानांनीं एका साहेबाकडून ग्रॅटरोडवर एक थिएटरहि बांधविलें. त्याखेरीज दवाखाने, धर्मशाळा, देवळें मुंबईत आणि महाराष्ट्रामध्यें नानांनीं कितीतरी बांधलीं. नानांच्या प्रचंड लोकसेवेचें इत्थंभूत वर्णन एवढ्या लहानशा मर्यादित करणें अशक्य आहे. ३१ जुलै १८६५ रोजीं वयाच्या त्रेसष्टाव्या वर्षीं नाना मरण पावले. त्यावेळीं 'टाइम्स ऑफ इंडिया' मध्यें त्यांच्यावर जो 'मृत्युलेख' आला, त्यांत त्यानें त्यांची 'नाना फडणविसा'शीं तुलना केली होती. खरोखर, आधुनिक भारत निर्माण करणाऱ्या आद्य पुरुषांत नाना शंकरशेट ह्यांचा निःसंशय समावेश करावा लागेल. आणि आजच्या मुंबईचे तर ते जनकच होत ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. ग्रॅट मेडिकल कॉलेजापासून तां एल्फिन्स्टन कॉलेजापर्यंत आणि 'राणीच्या बागे'पासून तां 'सोनापुरा'पर्यंत त्यांचीं सर्वत्र मूर्तिमंत स्मारकें पसरलेलीं आहेत. नानांच्या माहात्म्याची महाराष्ट्राला जेवढी ओळख असावयाला पाहिजे तेवढी नाही, ही दुःखाची गोष्ट आहे. नानांचें आपल्यावर केवढें ऋण आहे ह्याची प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें माहिती करून घ्यावी. मुंबईची वाढ अ-महाराष्ट्रीयानीं केली असा जे कोणी लोक दावा करतात, त्यांना नानांचें चरित्र हें एक प्रचंड उत्तर आहे. म्हणून दर वर्षीं 'एकतीस जुलै' रोजीं नानांची पुण्यतिथि भक्तिभावानें सर्व महाराष्ट्रांत साजरी करावी. नाना हेच खरे 'मुंबईचे अनभिषिक्त सम्राट' होऊन गेले !

राष्ट्रजागृतीचे अग्रदूत बाळशास्त्री जांभेकर

पेशवाई गेली आणि देशांत इंग्रजांची राजवट सुरू झाली. नवीन ज्ञान, विज्ञान आणि संस्कृति आली. सर्वसामान्य जनता तर भेदरून गेली. जीं थोडी विद्यावंत आणि विचारवंत माणसें होती तीं दिपून गेलीं. त्यांची कर्तव्यगारी अगतिक झाली. पारतंत्र्याच्या अंधारांत समाज चाचपडूं लागला. त्याला मार्ग दिसेना. एक युग संपलें होतें. दुसऱ्या युगाला प्रारंभ होत होता. अशा बिकट काळांत सर्व परिस्थितीचा धैर्यानें आणि व्यापक दृष्टीनें विचार करून समाजाला जागृत करणारा आणि मार्ग दाखविणारा एक बुद्धिमान् पुरुष जन्माला आला. त्याचें नांव बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर. आपलें राज्य कां गेलें आणि इंग्रजांचें राज्य या देशांत कां आलें ह्याचें अचूक निदान करणारा हा महाराष्ट्रांतला पहिला पुरुष होता. इंग्रजांचें वैभव पाहून तो गडबडून गेला नाहीं. त्यांची विद्या आपण हस्तगत केली पाहिजे, त्यांच्या ज्ञानाचा आणि विज्ञानाचा जनतेंत प्रसार केला पाहिजे, त्याखेरीज जनतेंत सामर्थ्य निर्माण होणार नाहीं, जनता जागृत होणार नाहीं—ही राष्ट्रोद्धाराची विशाल दृष्टि ह्या पुरुषाजवळ होती. सुदैवाची गोष्ट ही कीं, लोककल्याणाच्या ह्या विविध कल्पना मूर्त स्वरूपांत आणण्याचें प्रचंड बौद्धिक सामर्थ्य त्यांना लाभलेलें होतें.

बालशास्त्री हा एक बुद्धीचा चमत्कारच होता. एका व्युत्पन्न पुराणिकाचे ते पुत्र होते. त्यामुळे बारा-तेरा वर्षांच्या वयांतच त्यांचें सर्व संस्कृत आणि मराठी अध्ययन पूर्ण झालें होतें. त्यानंतर ते इंग्रजी शिकावयाला मुंबईला आले. आणि दोन-तीन वर्षांच्या आंत एखाद्या पदवीधराला दिपवून टाकण्याइतकें इंग्रजी भाषेचें ज्ञान त्यांनीं संपादन केलें. एवढेंच नव्हे तर त्याचबरोबर विविध विषयांतहि त्यांनीं जी प्रगति केली ती बघून आपण थक्क होतो. शाळेंत विद्यार्थी म्हणून शिकत असतांनाच ते तेथें गणिताचे अध्यापक झाले. अवघ्या सतराव्या वर्षी त्यांनीं 'नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'च्या नेटिव्ह सेक्रेटरीच्या जागेसाठीं जो फडर्या इंग्रजींत अर्ज केला तो अद्याप उपलब्ध आहे. त्यांत त्यांनीं आपल्याला 'संस्कृत, इंग्रजी, मराठी, उच्च गणित, भूगोल, गुजराती, बंगाली आणि फार्सी' इतके विषय येत असल्याचें स्पष्टपणें नमूद केलेलें आहे. ह्या अर्जाप्रमाणें त्यांना प्रथम 'डेप्युटी सेक्रेटरी' आणि मागाहून दोन वर्षांनीं 'सेक्रेटरी' म्हणून नेमण्यांत आलें. इतक्या लहान वयांत एवढा बहुमान मिळवणारे त्या काळांत बालशास्त्री हे पहिले महाराष्ट्रीय विद्वान् होते.

त्यानंतर कांहीं दिवस अक्कलकोटच्या अल्पवयी युवराजांचे शिक्षक म्हणून बालशास्त्र्यांची सरकारनें नेमणूक केली. तेथें असतांना ते कानडी शिकले. त्याच सुमारास मुंबईचे पहिले गव्हर्नर माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन ह्यांचें स्मारक म्हणून मुंबईत 'एल्फिन्स्टन कॉलेज' निघालें. त्या कॉलेजांत शिकविण्यासाठीं इंग्लंडहून नामांकित इंग्रज प्राध्यापक आणविण्यांत आले. पण 'पहिले असिस्टंट प्रोफेसर' म्हणून बालशास्त्र्यांची नेमणूक करण्यांत आली. हिंदु विद्वानाला मिळालेला तो अभूतपूर्व मान होता यांत कांहीं शंका नाही. ह्या कॉलेजांत बीजगणित आणि ग्रहगणित हे विषय बालशास्त्री शिकवीत. मध्यंतरीं मुख्य प्राध्यापक रजेवर इंग्लंडला गेले असतां त्यांच्या जागीं दोन वर्षे बालशास्त्री ह्यांचीच योजना करण्यांत आली. ह्या कॉलेजांत प्रोफेसर असतांना त्यांच्याच हाताखालून महर्षि दादाभाई नौरोजी आणि प्रा. केरुनाना छत्रे हे महापुरुष शिकून तयार झाले. जवळजवळ दहा-अकरा वर्षे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत अध्यापनाचें कार्य केल्यानंतर त्यांना शिक्षकांच्या अध्यापनवर्गाचे 'डिरेक्टर' आणि इलाख्यांतील मराठी शाळांचे इन्स्पेक्टर म्हणून सरकारनें नेमलें. ह्या कामावर असतांना वयाच्या अवघ्या चौतिसाव्या वर्षी ते अकस्मात् निधन पावले. बालशास्त्र्यांच्या अंगीं अष्टपैलू विद्वत्ता

बाळशास्त्री जांभेकर

अनुक्रम

२००५

वि.

क्रमांक

७४४

नों:

दि: २०/१२/२००५

होती. त्यांना येत नव्हता असा एकाच विषय नव्हता. ह्यामुळेच मुंबई इलाख्यांत विद्येचा आणि शिक्षणाचा पाया घालण्याचें महान् कार्य त्यांनीं केले. त्या काळांत कांहीं विश्वविद्यालय नव्हतें, वा महाविद्यालयहि नव्हतें. ज्ञानाचीं साधनें अत्यल्प होती. मुद्रणकलाहि नुकतीच सुरू झाली होती. आणि ती अत्यंत प्राथमिक अवस्थेंत होती. अशा परिस्थितींत देशांत शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठीं निरनिराळ्या विषयांच्या अभ्यासासाठीं पाठ्यपुस्तके तयार करणें किती अवघड होतें ! पण तें काम बाळशास्त्री यांनीं जवळ जवळ एकट्यानेच केले. इतिहास, भूगोल, व्याकरण, गणित, छंदःशास्त्र, नीतिशास्त्र ह्या सर्व विषयांमधलीं पहिलीं पाठ्यपुस्तके मराठी भाषेंत बाळशास्त्र्यांनीं रचलीं. मुंबई इलाख्यांतील विद्याखात्याची मुहूर्तमेढच बाळशास्त्र्यांनीं रोवली ! म्हणानात ! वाङ्मय आणि विज्ञान ह्या दोन्ही शाखांमध्ये बाळशास्त्री निष्णात होते. गणित आणि ज्योतिषशास्त्र ह्या विषयांत त्यांचा अधिकार फार मोठा होता. 'शून्यलब्धि' (Differential Calculus) वर मराठी भाषेंत त्यांनीं पहिलें पुस्तक लिहिलें. भारतीय शिलालेख आणि ताम्रपट ह्यांचें संशोधन करून त्यांनीं विद्वत्तापूर्ण निबंध लिहिले. त्या दृष्टीने 'आद्य इतिहाससंशोधक' असं हि त्यांना संबोधणें उचित होईल. सगळ्यांत त्यांचें महत्त्वाचें संशोधन म्हणजे एकशें आठ वर्षांपूर्वी शके १७६७ मध्ये 'ज्ञानेश्वरी'ची पहिली छापील पोथी पाठभेदांसह संपादून बाळशास्त्र्यांनीं प्रसिद्ध केली. बहुजनांच्या हातांत छापील स्वरूपांत 'ज्ञानेश्वरी' हा महान् ग्रंथ बाळशास्त्र्यांनीं प्रथम ठेवला. हे त्यांचे महाराष्ट्रावर केवढे उपकार होत ! बाळशास्त्र्यांच्या विद्वत्तेला कल्पकतेची आणि लोककल्याणाच्या दृष्टीची अपूर्व जोड मिळाली. समाजोद्धाराची अगदीं स्पष्ट आणि तपशीलवार योजना बाळशास्त्र्यांजवळ तयार होती. त्यांचें 'नीलचित्र' रेखाटण्याचें पहिलें कार्य त्यांनीं केले.

एवढें सांगूनहि बाळशास्त्र्यांच्या उंचीची आजच्या लोकांना चांगलीशी कल्पना येणार नाही. लोक म्हणतील, आलें लक्षांत. बाळशास्त्री एक अत्यंत बुद्धिमान आणि विद्वान् पुरुष होऊन गेला. त्यानें विविध विषयांवर ग्रंथ लिहिले. एवढेंच ना ? नव्हे. मुंबईतल्या आणि महाराष्ट्रांतल्या सार्वजनिक जीवनाचा पाया बाळशास्त्र्यांनीं घातला. वृत्तपत्र ही सार्वजनिक जीवनांतली केवढी प्रचंड शक्ति आहे ह्याची कल्पना आज सर्वांना आहेच. पण एकशेंएकवीस वर्षांपूर्वी ती

कल्पना बालशास्त्र्यांना होती. वयाच्या अवघ्या विसाव्या वर्षी १८३२ च्या जानेवारींत बालशास्त्र्यांनीं मराठी भाषेंतलें पहिलें वर्तमानपत्र 'दर्पण' सुरू केलें. म्हणून 'मराठी वृत्तपत्रांचे जनक' ही पदवी यथार्थत्वानें त्यांना शोभते. हें वृत्तपत्र मराठी आणि इंग्रजी भाषेंत निघत असे. त्यांतले इंग्रजी लेख बालशास्त्री स्वतः लिहीत आणि त्याचें मराठी भाषांतर त्यांचे मदतनीस करीत. वीस-एकवीस वर्षांच्या तरुण संपादकानें त्या काळांत इंग्रजींत केलेलें हें वृत्तपत्रीय लेखन वाचून आजहि बुद्धि थक्क होते. आजच्या कोणत्याहि नामांकित इंग्रजी वृत्तपत्राच्या अग्रलेखीय स्तंभांत शोभतील असेच ते लेख आहेत. इंग्रजी लिहिण्याची त्यांच ती डौलदार आणि प्रासादिक शैली बघून इंग्रजी भाषा त्यांच्याजवळ अक्षरशः 'पाणी भरते आहे' असेंच वाटतें! वृत्तपत्राचें सामर्थ्य काय आहे ह्यासंबंधी 'दर्पण'च्या दुसऱ्याच अंकांत बालशास्त्र्यांनीं जो लेख लिहिलेला आहे ते ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. "ही शक्ति आपल्या देशांत पूर्वी असल्याचा इतिहासांत दाखला नाही. सर्व जगामध्यें पाश्चात्य राष्ट्रांची जी प्रगति झाल्याचें आपणांला दिसते त्याचें प्रमुख कारण म्हणजे वृत्तपत्रें. ज्ञानप्रसाराचें आणि लोकजागृतीचें हें अद्भुत साधन आहे. ज्ञान आणि विज्ञान ह्यांचा पुरस्कार करणें, सार्वजनिक नीतिमत्ता सुधारणें, जनतेला त्यांचीं कर्तव्यें सांगणें, राज्यकर्त्यांच्या हुकूमशाहीला लगाम घालणें हें सामर्थ्य वृत्तपत्रांच्या अंगीं आहे. ज्या देशांत वृत्तपत्रांना लोकांच्या मनावर परिणाम करण्याचें संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें आहे ते देश खचित धन्य होत !"

मुंबई इलाख्यामध्ये देशी भाषेंत वृत्तपत्र काढण्याच्या मुळारशीं बालशास्त्र्यांची दुसरीहि एक भूमिका होती ती अशी : बंगाल प्रांत हा मुंबई प्रांताच्या आधीं साठ-सत्तर वर्षे इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलेला होता. शिक्षणाच्या आणि देशी भाषेंतील वृत्तपत्रांच्यामुळे बंगालमधील जनतेची केवढी प्रगति झालेली होती हें बालशास्त्र्यांना चक्रे दिसत होतें. ते म्हणाले, "मुंबई प्रांत बंगालच्या मागे कां राहावा ?" नुसता शिक्षणाचा प्रसार करून भागावयाचें नाही. प्रतिगामी आणि सनातनी मतांचा लोकांच्या मनावर जो पगडा आहे तो दूर झाला पाहिजे. त्याखेरीज जनतेची प्रगति होणार नाही ह्याची बालशास्त्र्यांना जाणीव होती. आणि त्यांचा स्पष्ट उल्लेख 'liberty of sentiment' ह्या शब्दांनीं त्यांनीं त्या लेखांत केलेला आहे. लोकांच्या भावना उदार झाल्या पाहिजेत. जीवनाकडे पाहण्याचा

त्यांचा दृष्टिकोन विशाल झाला पाहिजे ह्यादल बाळशास्त्र्यांचा विशेष कटाक्ष होता. देशी भाषेत वृत्तपत्रे निघाल्यावांचून ही गोष्ट होणे अशक्य आहे हे ओळखूनच त्यांनी आपले वृत्तपत्र मराठी आणि इंग्रजी भाषेत सुरू केले. हे पत्र आठ वर्षे चालले होते. ह्या आठ वर्षांतील सर्व उपलब्ध लेख वाचून पाहतां बाळशास्त्र्यांनी आपली संपादकीय जबाबदारी उत्कृष्टपणे पार पाडली ह्यांत मुळीच संशय राहत नाही. त्या काळांत सरकारवर टीका करणे किती अवघड होते ! पण जेथे प्रसंग पडला तेथे मोठ्या रुबावाने आणि प्रतिष्ठित भाषेत सरकारवर टीका करण्यास ते मुळीच भ्याले नाहीत. हिंदी जनतेतील सर्व दोष नष्ट व्हावेत, त्यांच्या अडाणी समजुती आणि आचार दूर व्हावेत आणि राज्यकर्त्यांनी त्यांची लायकी वाढवून राज्यकारभार करण्याची त्यांना हळूहळू संधि द्यावी ही दृष्टि धरून बाळशास्त्र्यांनी सर्व संपादकीय लेखन केलेले आहे. त्या काळांत एवढे उच्च दर्जाचे पत्रपांडित्य बाळशास्त्र्यांजवळ असावे हे बघून आश्चर्य वाटते.

सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रामध्येहि बाळशास्त्री आघाडीवर होते. त्या काळा-मध्ये केवळ जनताच अडाणी होती असे नव्हे तर विद्वान् माणसेंहि अत्यंत प्रतिगामी आणि अनुदार वृत्तीची असत. सनातनी विचारांचे आणि आचारांचे प्रचंड दडपण समाजावर पडलेले होते. ते दूर करण्याचा नुसता प्रयत्न करणे हे सुद्धा त्या काळांत महापातक समजले जात असे. कुत्र्याच्या गळ्यांतील सांखळी काढण्याचा जो प्रयत्न करतो त्याच्याच हाताला कुत्रे प्रथम डसते. हीच समाजाची त्यावेळची वृत्ति होती. इंग्रजी राज्याबरोबर इंग्रजी विद्या आली खरी. पण ह्या इंग्रजी विद्येचे बोट धरून इंग्रजांचा धर्म आणि संस्कृतीहि आली. आणि त्यामुळे धर्मातराचे फार मोठे संकट हिंदु समाजावर आले. हिंदु धर्मातून कोण बाहेर जाते याची हिंदु समाजाने आजपर्यंत कधीच पर्वा केलेली नाही. तेव्हां बाहेर जाणाऱ्यांना परत कसे आणावे ह्याची चिंता करण्याचे त्याला कधी कारणच पडले नाही. पण धर्माकडे पाहण्याची बाळशास्त्र्यांची दृष्टि फार विशाल आणि संग्राहक होती. इंग्रजी विद्येच्या प्रसाराबरोबर ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होतो आहे हे त्यांच्या लक्षांत आले. पाश्चात्यांच्या ज्ञानाचे आणि विज्ञानाचे ते कडे पुरस्कर्ते होते. पण त्याचबरोबर त्यांना हिंदु संस्कृतीचा आणि धर्माचा प्रखर अभिमान होता. मात्र धर्माभिमानाला उदार भावनेची जोड मिळावयाला हवी अशी त्यांची भूमिका होती. त्या काळांत धर्माचा अशा दृष्टीने विचार करणे ही कांहीं सामान्य

गोष्ट नव्हती. इंग्रजी शिकलेले त्या वेळचे कित्येक विद्वान् आणि पंडितशास्त्री-सुद्धां ख्रिस्ती धर्मांत गेले. पण सर्वांपेक्षां जास्त इंग्रजी विद्या हस्तगत करूनहि बाळशास्त्री यांनीं आपलें स्वत्व आणि स्वाभिमान मुळींच सोडला नाहीं. आपल्या वृत्तपत्रांत धर्मांतराची बातमी ते अगदीं कटाक्षानें देत. पुढें एका धर्मांतराच्या प्रकरणाशीं त्यांचा चमत्कारिक रीतीनें संबंध आला. तो असा : शेषाद्रि नांवाच्या एका ब्राह्मणाचीं दोन मुलें नारायण आणि श्रीपति हीं मुंबईला रे. नेस्विटनें चालवलेल्या एका ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या शाळेंत राहिलीं. कांहीं दिवसांनीं नारायण शेषाद्रि ह्यानें ख्रिस्ती धर्मांत प्रवेश केला. त्यामुळें मुंबईमध्ये खूपच खळबळ उडाली. नारायणाचा धाकटा भाऊ श्रीपती हा त्या वेळीं बारा वर्षांचा होता. नारायणाच्या मागोमाग तोही ख्रिस्ती होऊं नये म्हणून बाळशास्त्री आणि नाना शंकरशेट यांनीं पुढाकार घेऊन त्यांच्या वडिलांना पुढें केलें आणि 'सुप्रीम कोर्ट' कडून श्रीपतीचा मोठ्या शिकस्तीनें ताबा मिळवला. पण त्यानंतर फारच संकट निर्माण झालें. श्रीपति ख्रिस्ती धर्मांत गेला नव्हता. पण तो सत्तावन दिवस पाद्रयाच्या घरांत राहिला होता. अभक्ष्यभक्षणाचें आणि अपेयपानाचें 'महापातक' त्याच्या हातून घडलें होतें. तेव्हां अशा भ्रष्ट मुलाला परत हिंदु धर्मांत कसें घ्यावयाचें हा प्रश्न निर्माण झाला आणि त्यावर सनातनी मंडळींत दोन तट पडले. श्रीपतीला शास्त्रोक्त प्रायश्चित्त देऊन आणि शुद्ध करून स्वधर्मांत घेतां येईल हा पक्ष बाळशास्त्र्यांनीं उचलला. त्याच्या उलट दादाजी धाकजी म्हणून पाठारे प्रभु पुढारी मुंबईला होते. एकदां भ्रष्ट झालेला हिंदु शुद्ध करून स्वधर्मांत घेण्यास शास्त्राची अनुज्ञा नाहीं ह्या पक्षाचें नेतृत्व त्यांनीं पत्करलें. बाळशास्त्र्यांनीं कांहीं धर्मशास्त्रज्ञांची आणि शंकराचार्यांची शुद्धीकरणाला अनुज्ञा मिळविली, आणि श्रीपतीला 'पूर्वांग' प्रायश्चित्त देऊन पुढील प्रायश्चित्तासाठीं काशीला रवाना केलें. श्रीपति काशीहून शुद्ध होऊन परत स्वधर्मांत आला खरा. पण बाळशास्त्र्यांच्या विरोधक शास्त्री मंडळींनीं असें शुद्धीकरण शास्त्राप्रमाणें करतां येत नाहीं असा निर्णय काशीच्या 'विद्वान् पंडितां' कडून आणविला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, बाळशास्त्र्यांवर सनातनी शास्त्र्यांनीं बहिष्कार टाकला. शेवटीं आपल्यामुळें समाजांत फूट पडूं नये म्हणून 'विष्णवे नमः' असें म्हणून त्यांना प्रायश्चित्त घ्यावें लागलें. तथापि, श्रीपति शेषाद्रि ह्याला शुद्ध करून घेण्याच्या कामीं पुढाकार घेतल्याबद्दल बाळशास्त्री ह्यांचा त्यावेळच्या समाजानें खूपच छळ

केला. वस्तुतः ख्रिस्ती धर्मात हिंदूनें जाऊं नये अशा मताचे ते. पण ज्या अर्थी ते उदारमतवादी होते त्या अर्थी त्यांचा कल ख्रिस्ती धर्माकडे आहे, ते मिशनऱ्यांच्या भेटीला वारंवार जातात आणि त्यांच्याबरोबर 'ग्लासांतून पाणी पितात आणि पावत्रिस्कुटे खातात' अशाहि कंड्या त्यांच्याविरुद्ध उठवावयाला लोकांनीं कमी केलें नाहीं. ह्या प्रकरणानंतर बाळशास्त्री लवकरच मरण पावले. तेव्हां 'आमच्या शापानें बाळशास्त्री मेल्ले!' असें कित्येक ब्राह्मण फुशारकीनें म्हणूं लागले आणि कित्येक ब्राह्मण तर 'श्रीपति शेपाद्रीला हिंदु धर्मात घेतल्याचें पातक केल्याबद्दल यमपुरींत बाळशास्त्र्यांचा यम कसा छळ करीत असेल' याचीं मिटक्या मारीत कित्येक दिवस वर्णनें करीत असत. सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा ही बुद्धिवादानें आणि तारतम्यानें करावयाला पाहिजे, ही बाळशास्त्र्यांची भूमिका होती. म्हणून सर नारायण चंदावरकर ह्यांनीं एका सामाजिक परिषदेत 'आद्य समाजसुधारक' असा त्यांचा गौरवानें उल्लेख केला.

अशा रीतीनें परकीय राज्याच्या पहिल्या प्रहरांत राष्ट्रजागृतीच्या विविध आघाड्या उघडण्याचा अग्रेसर प्रयत्न करणारे बाळशास्त्री हे एक महाराष्ट्राचे द्रष्टे आणि स्वष्टे महापुरुष होते. त्यांच्या विद्वत्तेचा आणि कर्तृत्वाचा सरकारांत आणि तेंत फार मोठा दबदबा होता. म्हणून त्यांच्या अकालनिधनानंतर सर्वांना फार टें दुःख झालें. 'असा बुद्धिमान् आणि कर्तृत्ववान् पुरुष पुष्कळ वर्षांत झाला हीं' असाच सर्वांचा त्यावेळीं अभिप्राय पडला. महर्षि दादाभाई नौरोजी हे त्यांच्या हाताखालीं शिकले होते. त्यांच्या मनावर बाळशास्त्र्यांच्या बुद्धिमत्तेचा, विद्वत्तेचा आणि चारित्र्याचा फारच खोल ठसा उमटलेला होता. बाळशास्त्र्यांचे प्राप्य केशवराव भवाळकर म्हणून होते. त्यांनीं आपल्या चरित्रांत बाळशास्त्र्यांनीं शिषकांना एकदां केलेल्या उपदेशाचा सारांश दिलेला आहे. तो वाचल्यानंतर बाळशास्त्र्यांच्या विशाल दृष्टिकोनाची आणि अथांग ज्ञानलालसेची कल्पना येते. तो उपदेश असा :

“पूर्व काळचे महाप्रबुद्ध ऋषिजेन हे अरण्यवास पत्करून विद्यासंपन्न होत आणि विद्यादान करीत. त्यांनीं आपल्या देशांत अपूर्व ज्ञानभांडारें भरून ठेवलीं आहेत. तीं इतकीं तुडुंब आणि ओतप्रोत आहेत कीं तीं नुसतीं चाळायला सवंध जन्म पुरावयाचा नाहीं. त्या ऋषींचे आपण वंशज म्हणवतो. मग विद्याभ्यास अन् विद्यादान करण्याची आपणास कां लाज वाटावी? विद्या शिकून

तुम्हांला कारकून किंवा अंमलदार व्हावेसें वाटतें. शिक्षकाचा व्यवसाय लोक हलका मानतात. पण तसें नाहीं. प्रजा मूढ आहे. म्हणून सरकारी नोकरांचें महत्त्व. विद्याप्रसार जसजसा होत जाईल तसतसें सरकारी नोकरांचें ढोंगसोंग अन् थाटमाट नाहींसा होईल. प्रजा शहाणी आणि समजूतदार झाली म्हणजे कारकुनीला कोण विचारतो? म्हणून विद्याभिलाषी व्हा. विद्याभ्यास करा. लोकांना सुशिक्षण द्या. सरकार व प्रजा, धनी व चाकर, आईबाप व पुत्र ह्यामध्ये प्रेमभाव निर्माण व्हावा, स्वदेशाभिमान आणि स्वधर्माभिमान लोकांच्या मनांत उपजावा, असा प्रयत्न करा. हेंच आपलें ऋषिवंशजांचें कर्तव्य. गुरु दसपट ज्ञानी असेल तर तो एकपट ज्ञान शिष्यास देऊं शकेल. शंभरपट ज्ञानी असेल तर तो शिष्यास दसपट ज्ञान देईल. म्हणून जास्तीत जास्त विद्या-संपन्न व्हा. ”

आजच्या शिक्षकांनींही मुखोद्गत करून ठेवण्यासारखा हा उपदेश आहे. अशा या महाराष्ट्राच्या आद्य ज्ञानमहर्षींचें, आद्य पत्रकारांचें आणि आद्य समाजसुधारकांचें शंभर वर्षे होऊन गेलीं तरी महाराष्ट्रानें कांहींही स्मारक करूं नये ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट आहे. महाराष्ट्राच्या कृतज्ञताबुद्धीला हें फार मोठें लंछन आहे. बाळशास्त्र्यांचें सारें कर्तृत्व मुंबईत झालें म्हणून मुंबई सरकार, मुंबई कॉर्पोरेशन आणि मुंबई विश्वविद्यालय ह्यांनीं बाळशास्त्र्यांच्या योग्यतेला शोभेल अशा तऱ्हेचें एखादें लोकोपयोगी स्मारक, उदाहरणार्थ, त्यांच्या नांवानें एखादें वृत्तपत्र शिक्षणाचें महाविद्यालय उघडून वा एखाद्या महाविद्यालयांत उच्च गणिताच्या अध्यापनाची त्यांच्या नांवानें व्यवस्था करून, त्यांच्या थोर ऋणांतून मुक्त व्हावे असें आम्हांस वाटतें. जनतेनेंही ह्या स्मारकाला सक्रिय मदत करून ह्या महापुरुषानें केलेल्या उपकारांची अंशतः तरी फेड करावी !

उपेक्षितांचा पहिला पुढारी महात्मा ज्योतिराव फुले

महान् पुरुषांचें राष्ट्र तोच महाराष्ट्र. या महाराष्ट्रांत आजवर डोंगरासारखीं मोठीं माणसें होऊन गेलीं आहेत. त्यांपैकीं महात्मा फुले हे एक होते. महाराष्ट्राच्या वैचारिक भूमींतील प्रमुख शक्ति ब्रिटिश अमदानीच्या गेल्या शतकांत प्रकर्षानें प्रत्ययाला आली. पाश्चात्य संस्कृतीच्या शिंपणानें त्या काळांत बुद्धिवादी माणसांचें वारेमाप पीकच आपल्या महाराष्ट्रभूमींत आलें. महात्मा फुले, न्यायमूर्ति रानडे, विष्णुबोवा ब्रह्मचारी, आगरकर, लोकहितवादी, चिपळूणकर, टिळक अशीं अनेक रत्नें त्या काळांत पैदा झालीं.

व्यक्तीचें कार्य हें त्याच्या काळच्या परिस्थितीची प्रतिक्रिया किंवा अटळ परिपाक असतें. म्हणून कोणत्याहि व्यक्तीच्या कार्याचें योग्य मूल्यमापन करायचें तर त्याच्या काळांतील परिस्थिति आधीं समजावून घेतली पाहिजे. कोणत्याहि प्रकारची क्रांति ही त्यावेळच्या भौगोलिक आणि ऐतिहासिक परिस्थितीचा परिपाक असते. १८१८ सालीं पेशवाईचा शेवट झाला. दुसरा बाजीराव कसा होता, या प्रश्नाशीं आपल्याला येथें फारसें कर्तव्य नाहीं. परंतु तो त्या काळीं पराकोटीला पांचलेल्या ब्राह्मणशाहीच्या—म्हणजेच भिक्षुकशाहीच्या—आहारीं गेलेला होता. इंग्रजांच्या हल्ल्याला तोंड कसें द्यावें या बाबतींत राजकारणी पुरुषांचा किंवा

सेनानींचा सह्या घेण्याऐवजीं आपल्या उपाध्यायांचा सह्या घेण्याइतकी भिक्षुक-शाहीची पक्कड त्यांच्यावर होती. याचा व्हायचा तोच परिणाम झाला आणि इंग्रजांना आपल्या राज्याची स्थापना करणें सहज शक्य झालें. रमणे, सहस्रभोजनं इत्यादि गोष्टींसाठीं या पुण्यांत महाराष्ट्रांतलेच केवळ नव्हेत तर साऱ्या हिंदु-स्थानांतले भिक्षुक भोजनभाऊ त्या काळीं गर्दी करून राहिले होते, आणि त्यांचेंच प्राचल्य पुण्याच्या रस्त्यारस्त्यांतून दिसून येत होतें. बुद्धिवादाला जागाच नव्हती. दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत या प्रवृत्तीचा कडेलोट झाला आणि मराठी राज्य ल्याला गेलें. राज्य गेलें तरी वरील प्रवृत्ति पुण्यांत टाण मांडून बसली होतीच. या प्रवृत्तीची अनिष्टता ओळखून समाजाला जागें करण्याची कामगिरी पहिल्या प्रथम महात्मा फुले आणि लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख यांनीं अंगावर घेतली. लोकहितवादी देशमुख हे ब्राह्मण आणि फुले माळी जातीचे. लोकहितवादी यांचीं शतपत्रें आपण अवश्य वाचा. फुल्यांचें त्यावेळचें लिखाण वाचा. दोघांनीं हि बुद्धिवादाला आवाहन करून भ्रामक समजुती आणि अर्थशून्य, समाज-विघातक पुरातन धर्मकल्पना यांवर विदारक टीकास्रें सोडलीं. फुले हे अब्राह्मण होते हा केवळ अपघात किंवा योगायोग होता. लोकहितवादी आणि फुले या दोघांनीं जातिभेद, अज्ञान आणि स्त्री-जीवनांतील विविध प्रकारच्या अनिष्ट बंधनात्मक अडचणी या गोष्टींवर अखंडपणें हत्यार उपसलें.

१८३२ सालीं बुधवारवाड्यांत पहिली इंग्रजी शाळा त्यावेळचे पुण्याचे कलेक्टर रॉबर्टसन यांनीं काढली. पुणें हीच हिंदुस्थानची राजधानी करण्यालायक जागा आहे असें त्यावेळचे व्हाइसरॉय यांना वाटलें. गणेशखिंडींत आज पुणें विद्यापीठाला मिळालेली जागा व्हाइसरॉयचें निवासस्थान व्हायचें होतें. पण पुढें वेत बदलला. पुण्याचें महत्त्व थोडथोडकें नव्हतें. काँग्रेसचा जन्महि पुण्यास हिरावागेंत झाला आणि न्यायमूर्ति रानडे यांनींच काँग्रेस स्थापन केली. भारताच्या बहुतेक चळवळी, राष्ट्रीय उपक्रम या पुण्यांत प्रथम सुरू झाले, हा इतिहास आहे. फुले रॉबर्टसन साहेबांनीं सुरू केलेल्या इंग्रजी शाळेंत विद्यार्थी म्हणून दाखल झाले. शिकण्यासवरण्याला फुल्यांच्या वडिलांचा विरोध होता तरी तो न मानतां त्यांनीं इंग्रजी शिक्षण व्यायला सुरवात केली. त्यांच्या वेळीं शिकणें-सवरणें ही वरच्या जातींची मिरासदारी समजली जाई. फुले यांना इंग्रजीप्रमाणेंच संस्कृत शिकायचें होतें पण 'शूद्रा'ला संस्कृत शिकवायला शिक्षक प्रारंभीं

प्रतिकूल होते. पुढें शाळेंत अशा शिक्षकांविरुद्ध शिस्तीचा बडगा उचलला जातांच सर्वांना संस्कृत शिकण्याची सोय झाली.

फुले हे कांहीं काळ तरी क्रांतिवादी होते. आणि त्यावेळचे शस्त्रविद्यापारंगत लवजीबुवा मांग यांच्याकडे त्यावेळच्या इतर क्रांतिवादी माणसांप्रमाणें त्यांनीं शस्त्रविद्या शिकायला प्रारंभ केला होता. हेतु हा कीं, इंग्रजांना शस्त्रबलानें हाकून लावावें आणि स्वातंत्र्य मिळवावें, परंतु केवळ इंग्रज गेल्यानें जातिभेद, अज्ञान आणि विप्रमतेसारखे प्रगतीच्या मार्गातील इतर अडथळे समाजांतून नाहींसे होणार नाहींत, याची फुल्यांना जाणीव झाली आणि त्यांनीं शस्त्रक्रांतीचा नाद लवकरच सोडला. नवव्या वर्षी वैधव्य आल्यामुळें वपन करून विद्रूप करण्यांत आलेल्या त्यांच्या गुरुकन्येला पाहून त्यांच्या मनाला धक्का बसला. असें अघोर कृत्य करावयाला धर्माची आज्ञा हें एकमेव कारण असें त्याच गुरुच्या तोंडून ऐकल्यानंतर तर धर्माविषयीं सत्यशोधन करण्याची चेतना फुल्यांच्या मनांत जागृत झाली. जातिभेद आणि त्याच्या कठोर पालनामुळें माणुसकीला काळिमा लावणारीं निर्दयतेचीं उदाहरणें त्यांना समाजांत चोहींकडे प्रत्ययाला येऊं लागलीं. त्यांचे एक मित्र सखाराम हरि परांजपे यांच्या घरीं लग्नसमारंभाचें बोलावणें आल्यावरून ज्योतिराव गेले असतां वरातीच्या मिरवणुकींत त्यांनीं परांजपे यांच्या बरोवरीनें चाललेलें इतर ब्राह्मण-मंडळींना खपलें नाहीं. फुल्यांचा तो अपमानच झाला. समाजांत विप्रमता, जातिभेद, अज्ञान, स्त्रीदास्य या सान्या अनिष्ट गोष्टी केवळ 'धर्माज्ञा' म्हणून दृढमूल झालेल्या पाहून असा धर्म बदलणें अवश्य असल्याची त्यांची खातरजमा झाली. आणि त्यांनीं इतर धर्माचाहि तौलनिक अभ्यास सुरू केला. ख्रिस्ती धर्मकल्पनांचा विशेष पगडा फुले यांच्या मनावर बसला हें खरें. परंतु माणुसकीची वागणूक, सेवा आणि समानता त्यांना या धर्माच्या शिकवणुकींत दिसून आलीं आणि हींच तत्त्वे नेमकीं हिंदु धर्माच्या प्रचलित स्वरूपांतून नष्ट झालेलीं त्यांच्या अनुभवाला आलीं. म्हणून हिंदु समाजानें ईश्वर आणि धर्म यांच्या वावरीतल्या आपल्या कल्पना बदलल्या पाहिजेत हें त्यांना स्पष्टपणें कळून चुकलें.

महात्मा फुले यांच्या कामगिरीचा आपण विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, सान्या अवघड सुधारणांना त्यांनीं निर्भयपणें हात घातला. समाजांत दोन प्रकारचे सुधारक असतात. एक बोलके सुधारक आणि दुसरे कर्ते सुधारक. पहिल्या प्रकारचे सुधारक 'अमुक व्हायला पाहिजे' असें बोलून थांबतात. स्वतः

होऊन कांहीं करण्याची त्यांची तयारी नसते. ज्योतिराव फुले बोलके सुधारक नव्हते—ते कर्ते सुधारक होते. त्यांनीं काय सुधारणा हातीं घेतल्या पाहा. पहिली अज्ञानविरोधी मोहीम. समाजाच्या मुळापासून—स्त्रियांपासून—अज्ञानाचें उच्चाटन करण्यासाठीं त्यांनीं पहिली मुलींची शाळा काढली ती जोगीश्वरीच्या बोळांतील चिपळूणकरांच्या वाड्यांत. हा भाग कांहीं मागासलेल्या लोकांचा नव्हता. म्हणजे ही मुलींची शाळा पुढारलेल्या, ब्राह्मणवर्गातील मुलींसाठीं होती. शाळा काढली पण शिक्षक मिळेना. तेव्हां फुल्यांनीं आपल्या पत्नीला—सौ. सावित्रीबाईना—शिकवून शिक्षकेचें काम करायला लावले. स्त्रीशिक्षणाचा पाया घातल्यानंतर त्यांनीं दुसरी अगदीं क्रांतिकारक गोष्ट म्हणजे महारामांगांची शाळा काढावयाचें ठरविलें. गेल्या पांच हजार वर्षांत जें झालें नाहीं तें त्यांनीं हातीं घेतले. अर्थात् याला केवळ ब्राह्मण वर्गाचाच नव्हे तर ब्राह्मणेतरांचाहि विरोध मोठ्या स्वरूपांत झाला. परंतु त्याला न जुमानतां त्यांनीं शाळा सुरू केली आणि त्यावेळचा ३९५ मीठगंज (आतां ४०८ मीठगंज) या दलितांच्या मांगवस्तींत जाऊन ते राहिले. मागासलेल्यांना सुधारायचें तर त्यांच्यामध्ये जाऊन राहून त्यांना सुधारलें पाहिजे, ही गोष्ट ओळखून त्यांनीं त्या वस्तींत आपलें घर केलें. जुन्या काळीं पाण्याची सोय फक्त सदाशिव, शनिवार, नारायण आणि बुधवार या पेठांतून होती. परंतु मीठगंज भागांत नागझरीशिवाय पाणी कुठलें ? यासाठीं म. फुल्यांनीं आतां सांवता माळी वसतिगृह आहे तिथें महारांसाठीं हौद बांधला. तो हौद नगरपालिकेनें बंद केला आहे. पण त्याला ऐतिहासिक महत्त्व आहे. महात्मा फुले पुणें नगरपालिकेचे दहा वर्षे सभासद होते. पुण्याच्या विश्रामबागवाड्यांत सन १८५२ सालीं त्यांच्या स्त्री-शिक्षणविषयक कार्याचा गौरव करण्यासाठीं सरकारतर्फें त्यांना एक शालजोडी अर्पण करण्यांत आली होती.

विधवा पतितांना त्या काळीं भ्रूणहत्या, आत्महत्या यांशिवाय गत्यंतर नव्हतें. काशीबाई या ब्राह्मण विधवेला आत्महत्येपासून परावृत्त करून ह्या महापुरुषानें तिच्या प्रसूतीची व्यवस्था आपल्या स्वतःच्या घरांत केली. आणि अशाच अडचणींत सांपडलेल्या अभागी स्त्रियांसाठीं 'बालहत्याप्रतिबंधकगृह' स्थापन करून त्याची प्रसिद्धीहि केली. 'भ्रूणहत्या, बालहत्या किंवा आत्महत्या करूं नका. तुमच्यावर प्रसंग आला तर तुम्हांला या ठिकाणीं आसरा मिळेल.' असें त्यांनीं अभागी स्त्रियांना आश्वासन दिलें. हीच खरी मानवता. यांत जातिभेद असूं

शकत नाही. याच कारीबाईंचा मुलगा ज्योतिरावांनीं पुढें दत्तक घेतला. हा दत्तक पुत्र यशवंत फुले हा ब्राह्मण होता ही गोष्ट ज्योतिरावांच्या जातिभेदातीत वृत्तीची द्योतक नाही काय? पुढें हेंच उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवून उमाशंकर त्रिवेदी यांनीं पंढरपूरचा अनाथाश्रम सुरू केला. दुष्काळाच्या काळीं फुले यांनीं शेतकरी चळवळ हातीं घेतली. शेतकरी सुधारल्याशिवाय, त्याचें दारिद्र्य संपल्या-शिवाय देश सुधारणार नाही ही गोष्ट ओळखून त्यांनीं शेतकऱ्यांच्या सुधारणेसाठीं प्रयत्न सुरू केले. त्यावेळच्या आंदोलनाला खतफाडीचें बंड म्हणत असत.

फुले यांची योग्यता न्यायमूर्ति रानडे यांनींच योग्य प्रकारें ओळखली होती. आगरकर वैचारिक सुधारक होते. फुले कर्तें सुधारक होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या बौद्धिक उंचीविषयीं तिळमात्र संशय नाही; परंतु दुर्दैव असं कीं, त्यांच्या सनातनी प्रवृत्तीमुळे ज्योतिबा फुल्यांची पात्रता त्यांना नीट उमगली नाही. न्यायमूर्ति रानडे हे माझ्या दृष्टीनें साऱ्या हिंदुस्थानांत श्रेष्ठ विभूति त्या काळीं होऊन गेले. त्यांनीं देशाकरतां कोणतें काम हातीं घेण्याचें ठेवलें होतें हेंच सांगणें कठीण. रानडे हे धार्मिक वृत्तीचे. तीच परंपरा पुढें गोखले, गांधी आणि आतां जवाहरलाल या शिष्यपरंपरेमध्ये अनुभवाला येते. परमेश्वरावर परम निष्ठा हा रानडे यांचा धर्म—तीच फुले यांचा धर्म. ईश्वराविषयींची शुद्ध कल्पना जी उपनिषदांत सांगितली आहे, “ईशावास्य...” एक ईश्वर—अर्थात् एकच धर्म. तो म्हणजे ‘सत्य’-धर्म.

पुणें म्हणजे जुन्या-नव्या प्रवृत्तींच्या संघर्षांचें कुरुक्षेत्रच. आर्यसमाजाचे संस्थापक दयानंद सरस्वती यांचीं व्याख्यानें सन १८७५ सालीं बुधवारांतील भिडे वाड्यांत न्या. रानडे यांनीं घडवून आणलीं. आर्यसमाज जातिभेद मानीत नाही, व वेदाचें अध्ययन करण्याचा सर्वांना अधिकार आहे असं मानतो. उपर्युक्त व्याख्यानांना सर्व धर्मांचे लोक येत असत. व्याख्यानमालेच्या समाप्तिनिमित्त दयानंद स्वामींची व वेदग्रंथांची हत्तीवरून मिरवणूक काढण्याचें न्यायमूर्तींनीं ठरविलें. परंतु त्या वेळच्या सनातन्यांचे पुण्यांतील पुढारी महामहोपाध्याय राम दीक्षित आपटे यांनीं या मिरवणुकीला विरोध करण्याचें ठरवून कारवाया सुरू केल्या. त्यांनीं न्यायमूर्ति रानडे यांना धमकी दिली कीं, “मिरवणूक काढाल तर मार खाल!” तेव्हां रानडे फुल्यांकडे गेले. फुल्यांनीं त्यांना साहाय्य करण्याचें आश्वासन दिलें. आणि आपलीं शेकडों माणसें मिरवणुकींत आणून मिरवणूक पार पाडली. ही

मिरवणूक ११ सप्टेंबर १८७५ या दिवशीं काढण्यांत आली. परंतु विरोधी गटानें एका गाढवाच्या गळ्यांत 'स्वामी गर्दभानंद' अशी पाटी लावून त्याची मिरवणूक काढली. या दोन मिरवणुकींची गांठ पडली, परंतु चिखलफेंकी-व्यतिरिक्त अधिक अनुचित फारसें कांहीं न होतां न्या. रानडे यांनीं काढलेली प्रचंड मिरवणूक निर्विघ्नपणें पार पडली. सुधारणाविरोधी प्रचाराला पुण्यांत गाढव हें महत्त्वाचें साधन ठरलेलें आहे !

फुले हे निर्भय वृत्तीचे होते याचें प्रत्यंतर अनेक वेळां आलेलें आहे. पुणें नगरपालिकेंत लॉर्ड रिपन या व्हाइसरॉयना मानपत्र देण्याचा ठराव आला तेव्हां त्यांनीं त्या ठरावाला कडक विरोध केला. लॉर्ड रे मार्केट बांधण्याच्या ठरावास त्यांनीं विरोध केला व तीच रक्कम प्राथमिक शाळांकडे खर्च करावी असें आग्रहपूर्वक सांगितलें. पुढें याच मंडईला 'महात्मा फुले मंडई' हें नांव आमच्या कारकीर्दींत देऊन आम्हीं फुल्यांच्या वृत्तीचें थोडें-फार चीज केलें. त्याहिपेक्षां वरकरणीं विक्षिप्तपणाची वाटणारी गोंष्ट ज्योतिराव फुले यांनीं केली आणि आपली निर्भय, निर्भीड वृत्ति दाखवून दिली. महाराणी व्हिक्टोरिया यांचे पुत्र ड्यूक ऑफ कॅनॉट यांनीं हिंदुस्थानला भेट दिली. त्यावेळां पुण्यांत सोमवार पेठेंतील चिपळूणकरांच्या वाड्यांत त्यांना मानपत्र देण्याचा समारंभ करण्यांत आला. त्या समारंभाला सर्व सरकारी अधिकारी, संस्थानिक, सरदार, इनामदार वगैरे लोक रुबावदार पोषाखांत हजर होते. ज्योतिराव फुले यांनाहि निमंत्रण होतेंच. परंतु ते लंगोटी नेसून खांद्यावर घांगडी आणि डोईला मुंडासें अशा वेशांत समारंभाला गेले. दरवाजावरच्या शिपायांनीं त्यांना अडविलें तेव्हां त्यांनीं आपल्या नांवाची निमंत्रणपत्रिका मुंडाशांतून काढून दाखविली. नंतर समारंभाच्या दिवाणखान्यांत गेले ते खुर्चीवर न बसतां जमिनीवर बसले. अर्थात् ते उपस्थितांच्या आश्चर्याचा आणि कुतूहलाचा विषय होऊन बसले. परंतु इतरांप्रमाणेंच चार शब्द बोलण्याची परवानगी त्यांनीं मागितली तेव्हां मात्र ड्यूकसाहेबांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. त्यांच्याविषयीं त्यांनीं तपास केला तेव्हां ही व्यक्ति म्हणजे जनतेच्या एका भागाचे पुढारी ज्योतिराव फुले असल्याचें त्यांना सांगण्यांत आलें.

बोलण्याची परवानगी मिळाल्यावर ज्योतिरावांनीं इंग्रजींत अस्खलितपणें सांगितलें, "ड्यूकसाहेब, या ठिकाणीं उत्तम उत्तम पोषाख करून उपस्थित

असलेले हे लोक हिंदुस्थानच्या जनतेचे प्रतिनिधि नाहीत. या देशातील बहुसंख्य जनता शेतकरी आहे आणि ते जो पोपाख वापरतात त्याच पेहरावांत मी त्यांचा प्रतिनिधि म्हणून आपल्या भेटीला आलों आहे. हिंदुस्थानच्या ह्या बहुसंख्य जनतेचें हित तुम्हांला करायचें असेल तर त्यांचें अज्ञान घालवा, त्यांना प्राथमिक शिक्षण मोफत मिळण्याची सोय करा, असा त्या लोकांचा प्रतिनिधि म्हणून माझा निरोप राणीसाहेबांना कळवा.” महात्मा गांधी लुंगी नेसून जॉर्ज वादशाहांच्या भेटीला गेले त्या अलिकडच्या प्रसंगाची आठवण आपल्याला होते. परंतु जवळ-जवळ ऐशां वर्षांपूर्वी ज्योतिराव फुले यांनी जी धडाडी दाखविली तिचें महत्त्व आपण ओळखलें पाहिजे.

कांहीं लोक ज्योतिराव फुले हे जातीयवादी होते असें मानतात. पण १८८३ सालीं कोल्हापूरच्या छत्रपतींना वेडे ठरवून तुरुंगांत डांबणाऱ्या सरकारविरुद्ध टिळक-आगरकरांनीं केसरीतून प्रखर टीका केल्यामुळें त्यांच्यावर खटला भरून त्यांना १०१ दिवसांची शिक्षा देण्यांत आली याच कार्मीं प्रत्येकाकडून ५००० रुपयांचा जामीन मागण्यांत आला आणि टिळकांना रकम उभी करण्याची अडचण पडली, तेव्हां ज्योतिराव फुले यांनीं उरवणें सावकारांकडून रु. ५००० ची रकम उभी करून टिळकांना साह्य केलें आणि तुरुंगांतून सुटून येतांच टिळक-आगरकरांची मिरवणूक काढून सत्यशोधक समाजांत त्यांचा सत्कार केला. यावरून फुले तिळभर देखील जातीयवादी नव्हते ही गोष्ट संशयातीत रीतीनें सिद्ध होतें. स्वातंत्र्याची घोषणा करणाऱ्या काँग्रेसपुढें शेतकऱ्यांचा मोर्चा नेऊन फुले यांनीं दाखवून दिलें कीं, ज्या देशाची बहुसंख्य जनता शेतकरी आहे, त्या देशाच्या स्वातंत्र्यविचारांत शेतकऱ्याला स्थान नसेल तर तो विचार अपुरा आणि एकांगी होय. असाच दुसरा मोर्चा १८८५ सालीं फुले यांचे अनुयायी भालेकर यांनीं काँग्रेसच्या अधिवेशनापुढें नेला होता.

महात्मा ही पदवी फुले यांच्या चारदोन मित्रांनीं दिलेली नव्हती. मुंबईस फुले यांच्या कार्याचें महत्त्व ओळखणारे लोखंडे, संतुराम लाड इत्यादि मंडळींनीं कोळीवाड्यांत प्रचंड सभा भरविली आणि त्या वेळीं जनतेनें स्वयंस्फूर्तीनें ‘महात्मा’ ही पदवी फुले यांना देऊन त्यांचा गौरव केला. महात्मा गांधींनीं सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांच्या आधारावर बहुजनसमाजाला एकत्र आणून स्वातंत्र्यप्राप्तीचा मार्ग दाखविला. ज्योतिराव फुले यांनीं सत्य आणि समता या तत्त्वांचा सक्रिय संदेश

देऊन टिकाऊ सामाजिक स्वास्थ्याचा आणि उन्नतीचा मार्ग जनतेला मोकळा करून दिला. महात्मा फुले यांची कामगिरी केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हे तर सान्या हिंदुस्थानला मार्गदर्शक ठरणारी कशी आहे याची आतां आपणाला कल्पना येईल. महाराष्ट्रानें अशा या महात्म्याची उपेक्षा केली. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादानें महाराष्ट्राचें भयंकर नुकसान केलेलें आहे. काय वाटेल तें करून त्या वादाला आपण कायमची मूठमाती दिलीच पाहिजे. महाराष्ट्राचा पिंड क्रांतिकारक आहे. ज्ञानेश्वरांपासून आजच्या काळापर्यंत अनेक बुद्धिवादी क्रांतिकारकांची अखंड परंपरा महाराष्ट्राला लाभलेली आहे. आपण पुराणकालांतून बाहेर पडलों आहोंत. पण उत्तरेकडील हिंदुस्थानचा प्रदेश अजून कृष्णलीला, रामलीला खेळत बसलेला आहे. आपणांला सत्यधर्माची शिकवण महात्मा फुले यांनीं दिलेली आहे. ईश्वराचें आणि धर्माचें सत्यस्वरूप ओळखणाऱ्या फुल्यांनीं एक प्रश्न विचारला, “दुपारचे बारा वाजले असतां आपल्याला सूर्याकडे पाहवत नाहीं. अशा अनंत सूर्याचा निर्माता जो ईश्वर तो आपल्याला चर्मचक्षूंनीं पाहतां येईल ही गोष्ट शक्य आहे काय ?” या प्रश्नांतच त्यांची ईश्वरविषयक शुद्ध कल्पना सामावलेली आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले सन १८८९ सालीं २७ नोव्हेंबर या दिवशीं दिवंगत झाले. लकडी पुलावरील स्मशानभूमींत न्यायमूर्ति रानडे यांनीं त्यांच्या गौरवपर भाषण केलें. महात्मा फुले यांनीं दिलेली दिव्य शिकवण, सत्य आणि समता धर्माचा संदेश सतत डोळ्यांपुढें ठेवून महाराष्ट्रानें आपला उद्धार करून घेतला पाहिजे.

गी ते चे कर्मयोगी भाष्यकार

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचें कर्तृत्व ज्यांनीं अवलोकिलें आहे, त्यांचें वक्तृत्व ज्यांनीं ऐकलें आहे, त्यांचें विद्वत्त्व ज्यांनीं बघितलें आहे आणि त्यांचें व्यक्तिमत्व ज्यांनीं डोळे भरून पाहिलें आहे अशी अद्याप पुष्कळ मंडळीं ह्या देशांत आहेत. पण दिवसेंदिवस अशा मंडळींची संख्या त्यातां कमीच होत जाणार. टिळकांची आठवण झाली म्हणजे ह्या मंडळींच्या भावना कशा हेलवतात नि सद्वदित होतात त्याची कल्पना इतरांना करून देणें कठिण आहे. आजच्या बहुजनसंख्येचें टिळकस्मरण हें व्यक्तिगत असूं शकणार नाहीं. एक ऐतिहासिक महापुरुष ह्याच भावनेनें जनता आतां त्यांच्याकडे बघते. पण तेवढ्यानें टिळकांच्या मोठेपणाची कल्पना लोकांना येऊं शकत नाहीं. आपल्या देशांत निर्माण झालेल्या महापुरुषाला देशाच्या इतिहासांत एकदां आपण जमा करून टाकला कीं त्या-संबंधींचें आपलें कर्तव्य संपलें अशी त्या देशांतल्या लोकांची समजूत असते. ज्यास्तींत ज्यास्त, त्यांचे चार-सहा ठिकाणीं पुतळे उभारले, पांच चौकांना किंवा दहा रस्त्यांना नांवे दिलीं अथवा सालोसाल ठिकठिकाणीं सभा भरवून पुण्यतिथ्या साजऱ्या केल्या म्हणजे त्याजबद्दल वाटणारा आदर योग्य तऱ्हेनें व्यक्त झाला असें पुष्कळांना वाटतें. तीस-वत्तीस वर्षे म्हणजे तसा कांहीं फार काळ नव्हे. पण

एवढ्यांतच लोकांना टिळकांचें विस्मरण पडलें आहे. देशांत होऊन गेलेले एक मोठे पुरुष एवढीच लोकांना त्यांच्याबद्दलची ठोकळ आठवण असेल. त्यांच्या कर्तृत्वाचा किंवा विद्वत्तेचा तपशील तर फारच थोड्यांना माहीत असेल. आजच्या राज्यकर्त्यांना तर सार्वजनिक सुट्टी देण्याच्या योग्यतेचे सुद्धां ते राष्ट्रपुरुष आहेत असें वाटत नाहीं. टिळकांचें दोन-तृतीयांश नांव चोरणाऱ्यांची ही भावना तर इतरांना त्यांच्याबद्दल काय वाटवें वरें ! टिळकांचें स्मरण हा एक नुसता उपचार होऊन बसला आहे. महात्मा गांधीपेशां मोठा माणूस या देशांत कोणी होऊन गेला नाही अशी आजच्या राज्यकर्त्यांनीं जनतेची समजूत करून दिलेली आहे. ती चूक आहे. टिळक झाले नसते, तर गांधी मुळीं होऊंच शकले नसते. गांधीजी हे भारतीय स्वातंत्र्याचे जनक असले, तर टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक होते. स्वातंत्र्याची आरोळी पहिल्यांदा टिळकांनीं ठोकली अन् राष्ट्राला जागें केले. मग गांधीजींच्या नेतृत्वाखालीं त्या जागृत राष्ट्रानें परकाय सत्तेशीं लढा देऊन स्वातंत्र्य मिळविलें. स्वराज्याच्या लढ्याचें सर्व मंत्र अन् तंत्र टिळकांनीं निर्माण केले. गांधीजींनीं त्यांना सामुदायिक स्वरूप देऊन प्रभावी बनविलें. टिळकांचें महत्त्व गांधीजींनीं ओळखलें होतें. म्हणून त्यांचें नांव घेऊनच त्यांनीं आपल्या स्वराज्य मोहिमेला प्रारंभ केला. वस्तुतः भारतीय स्वातंत्र्याचा जेथें जेथें उल्लेख होईल, तेथें तेथें गांधीजींबरोबर टिळकांचें नांव उच्चारणें आवश्यक आहे. टिळकांनीं अन् गांधींनीं ह्या आमच्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिलें असें म्हणण्याचा आपण प्रघात ठेवला पाहिजे. कारण असें म्हणणें हेंच खरें सत्याला आणि इतिहासाला धरून होईल.

भारतीय स्वातंत्र्यवीरांच्या मालिकेंत टिळकांचें नांव जसें अलौकिक आहे, त्यापेक्षांहि अधिक अर्थानें आधुनिक तत्त्वज्ञानामध्ये टिळकांचें स्थान अद्वितीय आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. गेल्या शंभर वर्षांत भारतामध्ये अनेक पंडित आणि विद्वान् होऊन गेले असतील. नाहीं असें नाहीं. पण त्यामध्ये टिळकांसारख्या तेजःपुंज प्रतिभेचा अन् बुद्धिमत्तेचा पुरुष क्वचितच आढळून येईल. विद्वान् माणसें राजकारणाच्या क्षेत्रांत उतरलेलीं बहुधा सांपडणार नाहींत. सार्वजनिक जीवनाची वर्दळ ज्ञानाच्या उपासनेला बाधक ठरते. किंवाहुना राजकारणाचें क्षेत्र हें अविद्वान् आणि उपद्व्यापी लोकांसाठींच राखून ठेवलेलें आहे अशी सार्वत्रिक समजूत आहे. आणि आजकाल तर इतके अ(आणि अल्प) विद्वान्

राजकारणामध्ये प्रतिष्ठा आणि मान्यता मिळवून बसले आहेत की बुद्धिमत्तेला राजकारणाचें जणुं कांहीं वावडें असावें असेंच लोकांना वाटतें. म्हणून टिळक हे केवळ ज्वलंत देशभक्त नसून अलौकिक बुद्धीचे एक महान् पंडितहि होते असें जर लोकांना आज सांगितलें तर एखादे वेळीं तें त्यांना खरें सुद्धां वाटणार नाहीं. देशप्रीति आणि विद्वत्ता ह्यांचा अद्भुत संगम टिळकांचे ठिकाणीं झालेला होता.

दादाभाई नौरोजी, रानडे, गोखले, लाला लजपतराय, मोतीलाल नेहरू किंवा चित्तरंजन दास हे आपापल्या परीनें अत्यंत कर्तव्यगार अन् बुद्धिमान् पुरुष होते ह्यांत काय संशय? पण म्हणून ज्ञानोपासनेच्या दृष्टीनें त्यांपैकीं कोणाची टिळकांशीं बरोबरी होऊं शकेल म्हणतां कीं काय? छे, मुळींच नाहीं. गांधीजींची विरक्ति साधुपुरुषाला शोभेल अशीच होती. तथापि, त्यांच्या साधुत्वाला टिळकांच्या-सारखी ज्ञानाची आणि विद्वत्तेची जोड होती असें कोणी म्हणणार नाहीं. ऐन तारुण्यांत स्वतःला देशकार्यासाठीं सर्वस्वीं वाहून घेणाऱ्या टिळकांना ज्ञानाची एवढी बलवत्तर उपासना करायला वेळ अन् सवड मिळाली तरी कधीं ह्याचें सर्वास आश्चर्य वाटतें. स्वातंत्र्यासाठीं टिळकांनीं केलेल्या झगड्याची अन् बलिदानाची आज कशी कल्पना करून देतां येणार? साम्राज्यशाहीच्या जळत्या कुंडांत उडी मारून त्यांनीं आपल्या सर्वस्वाचा होम केला म्हणानात! पण तसें करतांना त्यांनीं आपल्या ज्ञानाचें अग्निहोत्र मात्र एक क्षणभरहि कधीं विझू दिलें नाहीं. ज्ञानाची ही जी त्यांनीं निस्सीम उपासना केली, त्यामुळेच एक प्रकारची ओजस्वी आध्यात्मिक शक्ति त्यांच्या जीवनांत निर्माण झाली होती. गांधीजींच्या व्यक्ति-मत्त्वामध्येहि आध्यात्मिक तेज होतें. पण तें त्यांच्या लोकसेवेमधून उगम पावलें होतें. टिळकांप्रमाणें ज्ञानोपासनेमधून नव्हे. गांधीजी हे रंजल्यागांजल्यांचा उद्धार करावयास अवतरलेले एखादे सत्पुरुष आहेत, असें वाटतें; तर अनेक वर्षांच्या उग्र तपश्चर्येनें ज्याला कांहीं तरी थोर सिद्धि प्राप्त झालेली आहे अशा एकाद्या महर्षींप्रमाणें टिळक हे भारतवर्षाला 'उत्तिष्ठत! जाग्रत!' असा स्वातंत्र्याचा मंत्र सांगणारे एखादे उपनिषत्कार वाटतात. 'गीतारहस्य' हेंच टिळकांचे तें अमर उपनिषद् होय. कुरुक्षेत्रावर हातांतील धनुष्यबाण खाली टाकून आणि शोकविह्वल होऊन ज्याप्रमाणें अर्जुन बसला होता, त्याप्रमाणें कोट्यवधि लोकांचा हा देश अनेक वर्षांच्या पारतंत्र्यामुळे निःशस्त्र आणि असहाय होऊन कसें तरी आपलें लाजिरवाणें जिणें जगत होता. गीता सांगून

भगवंतांनीं ज्याप्रमाणें अर्जुनाच्या मनांतला संदेह नष्ट केला आणि त्याला युद्धास प्रवृत्त केलें, त्याप्रमाणें टिळकांनीं कर्मयोग हाच मोक्षाचा मार्ग आहे हें गीतेचें रहस्य सांगून परतंत्र भारताला आपल्या स्वातंत्र्याचा आणि ऐहिक कल्याणाचा शाश्वत मार्ग दाखवून ठेविला.

भगवद्गीता हा आपल्या धर्मग्रंथांपैकीं एक अत्यंत तेजस्वी अन् निर्मल हिरा असून सांसारिकांना शांति नि समाधान देऊन पुरुषार्थाची ओळख करून देणारा नि निष्काम कर्तव्याचरणास प्रवृत्त करणारा असा दुसरा ग्रंथ जगांतल्या कोणत्याहि वाङ्मयांत सांपडणें दुर्मिळ आहे, असें टिळकांनींच गीतारहस्याच्या प्रारंभीं सांगितलें आहे. अजमासें अडीच हजार वर्षांपूर्वीं गीता लिहिली गेली. ह्या अडीच हजार वर्षांमध्ये भारतामध्ये जे जे कोणी लोकोत्तर बुद्धीचे पुरुष होऊन गेले त्या त्या सर्वांना गीतेनें स्फूर्ति दिलेली आहे. किंवाहना गीता हीच भारतामधल्या सर्व धार्मिक अन् सामाजिक तत्त्वज्ञानाची गंगोत्री होऊन वसलेली आहे. अवघ्या सातशें श्लोकांत विश्वाचें आणि जीविताचें कोडें उलगडण्याचा एवढा धाडसी प्रयत्न जगांत कोणींहि केला नसेल. म्हणूनच शंकराचार्यांपासून तो ज्ञानेश्वरापर्यंत आणि ज्ञानेश्वरांपासून तो टिळकांपर्यंत गेल्या हजार वर्षांत भारतामध्ये जे जे कोणी लोकोद्धारक निर्माण झाले त्यांनीं आपल्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें ह्या गीतेचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून टिळकांनीं गीता वाचावयास प्रारंभ केला. त्यानंतर सतत त्रेचाळीस वर्षे ह्या विषयावरचें त्यांचें वाचन, मनन आणि चिंतन चालू होतें. गीतेसंबंधीं त्यांच्या मनांत कांहीं शंका निर्माण झाल्या. सांप्रदायिक भाष्ये आणि टीका वाचून कांहीं त्यांच्या या शंकांचें समाधान होईना म्हणून स्वतंत्र बुद्धीनें गीतेचीं पारायणें करावयास त्यांनीं प्रारंभ केला. तेव्हां गीता ही निवृत्तिपर नसून कर्मयोगपरच आहे असा नवीन बोध त्यांना झाला. तथापि, राजकीय जीवनाच्या गर्दीत गीतेच्या अर्थासंबंधीं झालेला साक्षात्कार जनतेपुढें मांडावयास त्यांना सवड मिळणें शक्य नव्हतें. १९०८ सालीं सहा वर्षांची शिक्षा देऊन इंग्रज सरकारनें जेव्हां त्यांना ब्रह्मदेशांत मंडाले येथें पाठविलें तेव्हां त्याठिकाणीं 'गीतारहस्य' हा आपला अलौकिक ग्रंथ लिहून त्यांनीं पूर्ण केला.

टिळकांना सहा वर्षांची शिक्षा देऊन ब्रिटिश सरकारनें भारतीय तत्त्व-

ज्ञानावर फारच मोठे उपकार केले ह्यांत कांहीं शंका नाही. आधुनिक काळांत 'गीतारहस्या' सारखा अद्भुत ग्रंथ ह्या भारतवर्षांत दुसरा झालेला आम्हांस माहीत नाही. मानवी बुद्धीचा हा एक महान् विक्रम आहे. विद्वत्तेनें आणि पांडित्यानें ह्याजपुढें लोटांगणें घालावीत असा हा प्रतिभेचा चमत्कार आहे. मराठी भाषेच्या ओजाची आणि सामर्थ्याची तर ही परिसीमा होय. ह्यापेक्षां अधिक चांगलें असें मराठी वाङ्मयांत कांहींहि नाही. आम्ही तर असें म्हणतां कीं 'ज्ञानेश्वरी' आणि 'गीतारहस्य' हीं मराठी साहित्याचीं कांचनगंगा आणि गौरीशंकर ह्यांसारखीं अत्युच्च शिखरें होत. ह्या शिखरावर जो कोणी पोहोचला तो खचित मुक्त झाला असें समजावयाला हरकत नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानांतलें आणि साहित्यांतलें सारसर्वस्व एकत्र करून टिळकांनीं ह्या ग्रंथांत मांडलेलें आहे. आध्यात्मिक आणि तात्त्विक विचारांचा हा ग्रंथ असून त्यांतील विवेचन नाटकापेक्षांहि चित्तवेधक आणि भाषा कादंबरीपेक्षांहि मनोरंजक आहे. विज्ञानाप्रमाणें तत्त्वज्ञानांत संशोधनाला विशेष अवकाश नसतो. पण गीता-सागराचें सतत वेचाळीस वर्षें मंथन करून टिळकांनीं त्यांतून निष्काम कर्मयोगाचें जें रहस्य बाहेर काढलें आहे तो भारतीय तत्त्वज्ञानामधला न्यूटन किंवा आइन्स्टाइन ह्याच्या तोडीचा जीवनव्यापी शोध आहे.

हिंदूंच्या प्राचीन धर्मग्रंथांचें तात्त्विक विवेचन बहुधा ऐहिक संसारापासून अलिप्त असलेल्या ऋषींनीं आणि संन्याशांनीं केलेलें असल्यामुळें त्याजवर त्यांच्या वैराग्यपर अथवा निवृत्तिपर विचारांचीच गडद छाया पडलेली आहे. भगवद्गीता ही वस्तुतः प्रवृत्तिमार्गाचें प्रतिपादन करण्यासाठीं लिहिली असतांनाहि सांप्रदायिकांच्या तडाख्यांत सांपडल्यामुळें तिच्या अर्थाचा विपर्यास झाला. सर्व कर्म सोडून संन्यास घेतल्याखेरीज मोक्षप्राप्ति होणार नाही असें गीतेचें तात्पर्य आद्य शंकराचार्यांनीं काढलें. शंकराचार्यांनंतर जे जे भाष्यकार झाले त्यांनींहि गीतेमधून कर्मसंन्यासाचाच संदेश बाहेर काढला. ज्ञानेश्वरांनीं गीतेचा स्वतंत्र अर्थ लावण्याचा 'मन्हाठीचिये नगरी' प्रथम प्रयत्न केला. पण तसें करतांना त्यांनीं पूर्वीच्या 'भाष्यकारांनाच वाट पुसिली'. ज्ञानेश्वरांनीं सर्वसामान्य सांसारिकांसाठीं भक्तिमार्गाचें उद्घाटन करून दिलें. पुढें महाराष्ट्रांतल्या साधुसंतांनीं ह्याच मार्गांनें जाऊन लोकजागृतीचें प्रचंड कार्य केले हें खरें. पण ह्या सर्व साधुसंतांनीं त्याजवरोबर वैराग्याचा आणि कर्मत्यागाचा संदेश दिला हें विसरून

चालणार नाहीं. भगवद्गीता कर्मयोगप्रधान आहे, हें ह्यांपैकीं कोणींच सांगितलें नाहीं. तो अर्थ वाहू उभारून प्रथम टिळकांनींच भारताला सांगितला.

ब्रह्मज्ञानाच्या आणि भक्तीच्या निवृत्तिपर मार्गानें मोक्ष कसा मिळवावा हें सांगण्यासाठीं भगवंतांनीं अर्जुनाला गीता सांगितली असा आजपर्यंतच्या विद्वान् संन्याशांनीं आणि साधूंनीं जो तिचा अर्थ लावलेला आहे, तो बरोबर नसून भक्ति आणि ज्ञान ह्याजबरोबर कर्तृत्वाची जोड घाटून देणारा आणि मोक्ष-दृष्ट्या संसार कसा केला पाहिजे एवढेंच नव्हे तर मनुष्यमात्राचें संसारातलें कर्तव्य काय आहे हें सुस्पष्टपणें सांगणारा गीता हा एक अलौकिक ग्रंथ आहे असा टिळकांनीं प्रथम शोध लावला. गीता ही पूजन करून देवघरांत ठेवून देण्याची पोथी नसून दैनंदिन जीवनाच्या व्यवहारांत प्रत्येकाला प्रकाश आणि स्फूर्ति देणारी ती तेजस्वी मशाल आहे हें टिळकांनीं भारताला पहिल्यांदा सांगितलें.

टिळकांप्रमाणें गांधीजींनीं सुद्धां गीतेचा अभ्यास करून तिचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. पण टिळकांच्याप्रमाणें स्वतंत्रबुद्धीनें गीतेचा विचार करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत नसल्यानें ते सांप्रदायिकांच्या चाकोरींत सांपडले. आणि पूर्वीच्या अनेक भाष्यकारांप्रमाणें गीतेमधून त्यांनीं निवृत्तिपरच अर्थ बाहेर काढला. कर्मयोग हें गीतेचें तात्पर्य आहे असें टिळकांनीं सांगितलें तर अनासक्ति-योग ही गीतेची शिकवण आहे असें गांधीजींचें म्हणणें पडलें. गांधीजींना कर्मयोगाचें महत्त्व पटलें नव्हतें असें मुळींच नाहीं. स्वतः ते एक महान् कर्मयोगीच होते. तथापि, वैदिक धर्माचा आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाचा त्यांचा अभ्यास टिळकांप्रमाणें परिपूर्ण नसल्यानें किंवा जगाच्या व्यवहाराकडे बघण्याची त्यांची दृष्टि टिळकांच्या एवढी समंजस आणि वास्तववादी नसल्यानें त्यांनीं संन्यासमार्ग आणि कर्ममार्ग ह्यांचा घोंटाळा उडवून दिला, अन् निवृत्ति आणि प्रवृत्ति ह्यांची एक विलक्षण गोधडी शिवून काढली. तीच 'गांधीवाद' म्हणून आज लोकविश्रुत आहे. मूळ वैदिकधर्म हा प्रवृत्तिपर आहे. तथापि गांधींनीं हिंदु धर्मापेक्षां जैन, बौद्ध आणि ख्रिस्ती ह्या निवृत्तिपर धर्मांचा विशेष अभ्यास केला म्हणून त्या विचारांची छाया त्यांच्या तत्त्वज्ञानावर पडली असावी.

मनुष्याच्या जीवनांत पावलोपावळीं कर्म आणि अकर्म किंवा धर्म आणि अधर्म ह्यासंबंधीं संशय उत्पन्न होतो. अशा वेळीं काय करावें हें मोठमोठ्या बुद्धिमान् अन् कर्तृत्ववान् माणसांना सुद्धां कळत नाहीं. मग सामान्य मनुष्याची.

काय स्थिति होत असेल ह्याची कल्पना केलेली बरी. अशा प्रसंगीं सर्वसामान्य नीति-नियमांनीं किंवा शास्त्रोक्त मार्गांनीं काम भागत नाहीं. अनेक वाद उत्पन्न होतात. तारतम्यानें वागावें लागतें. ही गोष्ट वैदिक धर्माखेरीज इतर धर्मांनीं ओळखलेली नाहीं. हें टिळकांनीं आपल्या 'गीतारहस्यां'त सांगितलें आहे. गीतेमधलें हें रहस्य गांधींना अजिबात कळलेलें नाहीं. सत्य आणि अहिंसा ह्या दोन पराकाष्ठेच्या नीतिधर्मांवर त्यांनीं आपल्या गांधीवादाची उभारणी केली. सत्य, दया, शांति, क्षमा, अहिंसा हे नीतिधर्म समाजाच्या पूर्णावस्थेंत अपवादरहित आणि नित्य रूपानें शिल्पक राहतात ह्यांत संशय नाहीं. पण समाजाच्या अपूर्णावस्थेंत या नीतिधर्मांचें निरपवाद पालन करणें अशक्य आहे एवढेंच नव्हे तर साधुपुरुषांनाहि अपवादात्मक नीतिधर्म स्वीकारावे लागले आहेत ह्याचें टिळकांनीं आपल्या ग्रंथांत विवेचन केलें आहे. 'नास्ति सत्यात् परो धर्मः' एवढी हिंदुधर्मांत सत्याची महती गायिलेली आहे. पण ह्या सत्यधर्माला देखील मनुस्मृतींत आणि महाभारतांत अपवाद सांगितलेले आहेत. सत्यधर्म हा केवळ शब्दोच्चाराने निघालेला नसून ज्या वागणुकीनें सर्वांचें कल्याण होतें ती वागणूक केवळ शब्दोच्चारण अयथार्थ आहे एवढ्याचमुळे गर्ह्य मानतां येत नाहीं हें टिळकांचें सत्यावरचें भाष्य गांधीजींच्या सर्व सत्यविषयक लेखनांत तुम्हांला कुठेंच आढळणार नाहीं.

'अहिंसा परमो धर्मः' असें सांगणाऱ्या आपल्या शास्त्रांनीं अत्याचारी हिंसकांचा प्रतिकार करूं नये असें कुठेंहि सांगितलें नाहीं. किंबहुना महाभारतांत तर अहिंसेचें खरें पालन आईबापांची सेवा करणारा एक खाटिक करीत होता असें सांगितलें आहे. सत्य आणि अहिंसा ह्या शब्दांना गांधीजींनीं अत्यंत ढोबळ अर्थ दिले आणि त्याचें अक्षरशः पालन केलें पाहिजे असेंच जवळजवळ प्रतिपादन केलें. त्यामुळे ह्या दोन सद्गुणांचा आज देशांत एवढा बोजवारा उडालेला आहे. मानवाच्या शाश्वत कल्याणासाठीं झगडणाऱ्या महात्म्यांनीं कर्तव्यामीत आपल्या प्राणांची आहुति देणें हें गीतेला मान्य असलें तरी हिंसकांचें हृदयपरिवर्तन व्हावें म्हणून दुर्बल किंवा निःशस्त्र माणसांनीं आपलें खुशाल बलिदान होऊं द्यावें ह्या गांधीजींच्या शिकवणुकीला हिंदुधर्माचा किंवा गीतेचा कोठेंहि आधार नाहीं. केव्हांहि आणि कुठेंहि डोळे मिटून आपलें सत्यानें आणि अहिंसेनें वागावें हें गांधीजींचें सांगणें अशास्त्रीय आणि अव्यव-

हार्य असून, सर्वांचें कल्याण होईल अशा समबुद्धीनें आपण आपलें कर्तव्य करावें हें टिळकांनीं गीतेचें काढलेलें तात्पर्यच योग्य आणि श्रेयस्कर आहे. अहिंसेसंबंधीं गांधीजींच्या भोगळ विचारसरणीनें आज देशांत एवढा गोंधळ माजवून दिलेला आहे कीं, अफझुलखानाचा वध करणारे शिवाजी महाराज हे कित्येक गांधीभक्तांना 'वाट चुकलेले' देशभक्त वाटतात. आतां काय सांगावें?

एवढेंच नव्हे तर भगवद्गीतेमधून कर्मयोगाचें रहस्य बाहेर काढणारे लोक-मान्य टिळक हे सुद्धां कित्येक गांधीवादी आचार्यांना हिंसावादी आणि शठनीतीचा पुरस्कार करणारे वाटतात. 'शठं प्रति शाठ्यं' ह्या तत्वाचा टिळक आपल्या भाषणांत आणि राजकारणांत नेहमीं पुरस्कार करित असत, त्यावरून ह्या गांधीवाद्यांनीं आपला असा समज करून घेतला आहे कीं एखाद्यानें आपला डोळा फोडला किंवा एकाद्यानें आपलें नाक कापलें तर आपण त्याचें नाक कापावें ह्या तत्वाचे टिळक हे पुरस्कर्ते होते. खुद्द गांधीजींचें मतहि याबाबत टिळकांसंबंधीं तेवढें साफ नव्हतें. टिळकांच्या तत्त्वज्ञानाचा हा सर्वांत मोठा विपर्यास होय. 'गीतारहस्या'च्या बाराव्या प्रकरणांत त्यांनीं ह्या विषयाचें फार मार्मिक विवेचन केलें आहे. नीति आणि निर्वैरत्व याचा मेळ कसा घालवा हे मोठमोठ्या नीतिशास्त्रज्ञांना सुद्धां कोडें पडलें आहे. दुर्योधनासारख्या दुष्ट माणसांनीं आपणांस ठार मारलें तरी आपण त्याच्याशीं दुष्टपणानें न वागतां निर्वैर मनानें स्वस्थ बसावें असें गांधीजीप्रमाणेंच अर्जुन म्हणूं लागला. म्हणून भगवंतांना अठरा अध्यायाची गीता त्याला सांगणें भाग पडलें.

निर्वैर होणें म्हणजे निष्प्रतिकार होणें हा अर्थ गीतेला मान्य नाही. निर्वैर म्हणजे निष्क्रिय किंवा प्रतिकारशून्य हें संन्यासमार्गांतल्या लोकांचें मत आहे. वैर असूं नये, पण कर्म कोणालाच सुटत नाही, असें कर्मयोग्यांचें म्हणणें आहे. दुष्ट बुद्धि मनांत न ठेवतां लोककल्याणासाठीं म्हणून जरूर व शक्य तेवढा प्रतिकार केलाच पाहिजे हें गीतेचें सांगणें आहे. 'शठं प्रति शाठ्यं' किंवा 'जशास तसें' ह्याचा अर्थ 'आघाताइतकाच प्रत्याघात' असा स्पष्ट खुलासा टिळकांनीं केला आहे. जमिनीला आपण लाथ मारली तर ती आपल्या पायाला उलट जेवढा आघात करते तेवढाच प्रतिकार करणें याचेंच नांव 'जशास तसें'. त्यांत सूड घेण्याची किंवा आपल्या शक्तीचें प्रदर्शन करण्याची बुद्धि मुळींच असतां कामा नये. दुष्ट पुरुषाचा प्रतिकार साधुपणानें होणें शक्य असेल तर तो आधीं

करावा. पण सामोपचार आणि शिष्टाई निरुपयोगी ठरली, म्हणजे पोटिसानें कांटा बाहेर पडला नाही, तर तो सुईनेच बाहेर काढणें भाग आहे असें टिळकांचें म्हणणें आहे. आततायी पुरुषांना मारल्यानें जसा अहिंसाधर्म विघडत नाही तद्वत् दुष्टांचें योग्य शासन केल्यानें साधुपुरुषांच्या दयार्द्र बुद्धीस किंवा विश्वकुटुंबकीय वृत्तीस काहींच कमीपणा येत नाही, उलट दुष्टांच्या अन्यायाचा प्रतिकार करून इतरांस बचावल्याचें श्रेय मात्र त्यांना मिळतें. ज्या परमेश्वरापेशां कोणाचीहि बुद्धि सम नाही तो परमेश्वर जर साधूंच्या संरक्षणासाठीं व दुष्टांचा नाश करण्यासाठीं वेळोवेळीं अवतार घेऊन लोकसंग्रह करतो तर इतर पुरुषांची हो काय कथा ?

ज्या मुसलमान जातीयवाद्यांच्या हिंस्र अत्याचाराचें पर्यवसान परस्पर सूडांत, रक्तपातांत अन् अखेर देशाच्या फाळणींत झालें त्याचा प्रतिकार गीतेच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणें सम आणि निर्वैर बुद्धीनें करण्याचा आदेश जर जनतेला त्या वेळच्या पुढाऱ्यांनीं धैर्यानें दिला असता तर देशाचें केवढें कल्याण झालें असतें ! पण पराकाष्ठेच्या अहिंसेवर आधारलेल्या अशास्त्रीय व अव्यवहार्य गांधीवादानें अज्ञ जनतेचा बुद्धिभेद करून देशाचें फार मोठें नुकसान केलें. त्यावेळीं जर लोकमान्य ह्यात असत तर फाळणीच्या खडकावर देशाचें तारूं इतक्या असहायपणें किंवा हताशपणें त्यांनीं फुटूं दिलें नसतें अशी आमची खात्री आहे. स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतरहि गेल्या पांच वर्षांत भारताचा जो सर्वांगीण अधःपात झालेला आहे त्यापासून त्याचें रक्षण करून भारताचा उद्धार करण्याचें सामर्थ्यसुद्धां टिळकांच्या 'गीतारहस्यां' तच आहे. सर्वांशीं सारखेपणानें वागण्याची आत्मोपम्य वृत्ति देशांत निर्माण व्हायला पाहिजे. साम्यबुद्धि वाढविण्याचा सर्वांनीं प्रयत्न केला पाहिजे. शुद्ध नि निष्काम बुद्धीनें लोकसंग्रह करणारे हजारां कर्मयोगी जेव्हां या देशांत निर्माण होतील, तेव्हांच ह्या देशांत पुष्टि, तुष्टि आणि शांति निर्माण होऊन तो ऐश्वर्याच्या शिखरास जाऊन पोचेल, असा भारतवर्षीयांना टिळकांनीं आपल्या ह्या ग्रंथांत संदेश देऊन ठेवलेला आहे. आधुनिक काळातील भारताच्या या कर्मयोगी महर्षीनें पुरस्कारलेल्या महान् गीताधर्माचा प्रकाश सर्वत्र ह्या देशांत पडो अशीच भगवंताच्या चरणीं आमची उत्कट प्रार्थना आहे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम २००५ वि. चरि. ७५...

क्रमांक १०२४ नों. दि. २०१२

महिलांचे उद्धारकर्ते महर्षि धोंडो केशव कर्वे

गेल्या शतकामध्ये या महाराष्ट्रांत त्यागी आणि निष्ठावंत कार्यकर्त्यांची जी एक तेजस्वी मालिका होऊन गेली तिची आठवण झाली की 'महाराष्ट्र हे महान् कार्यकर्त्यांचे एक मनोहर मोहळ आहे' हे महात्मा गांधींचे सुप्रसिद्ध वचन माझ्या डोळ्यांपुढे उभे राहते. महाराष्ट्र हे खरोखरच महापुरुषांचे राष्ट्र आहे. दगडाधोंड्यांच्या, पठारांच्या आणि पर्वतांच्या या प्रांतांत पिके पिकत नसली किंवा रत्ने सांपडत नसली तरी प्रत्येक शतकाशतकामध्ये आणि पिढीपिढीमध्ये पृथ्वीमोलाचीं नररत्ने या खडकाळी ओसाडींत जन्माला येतात. म्हणूनच कविश्रेष्ठ 'त्री' यांनी या महाराष्ट्र देशाचे 'नरनारीरत्नांचा महाराष्ट्र देश. बलविद्याचापत्यशील शोभेचा अधिवास' असें समर्पक वर्णन केले आहे. भारतवर्षामधील निरनिराळ्या प्रांतांचीं निरनिराळीं नावे आहेत. हीं नावे त्या त्या प्रांतांना कां मिळालीं याचीं कारणे नक्की सांगतां येतील असें नाहीं. पण महाराष्ट्राच्या बाबतींत तशी अडचण मुळींच पडणार नाहीं. इतके यथार्थ नांव या देशांतील दुसऱ्या कोणत्याहि प्रांताला लाभले नसेल. महाराष्ट्र ही महान् व्यक्तींची जन्मभूमि आहे. महाराष्ट्र ही महान् कृतींची कर्मभूमि आहे. महाराष्ट्र ही अभंग उक्तींची स्फूर्तिभूमि आहे. महाराष्ट्र ही

अमर पराक्रमांची रणभूमि आहे. महाराष्ट्र ही अलौकिक त्यागाची आणि सेवेची यज्ञभूमि आहे. महाराष्ट्राच्या जीवनाचीं सारीं अंगं त्याच्या नांवाप्रमाणेच महान् आहेत. गरिवांच्या घरांखेरीज नि शेतकऱ्यांच्या झोपड्यांखेरीज या महाराष्ट्रांत दुसरें कांहींहि लहान नाही. महाराष्ट्रांतील डोंगरांचीं शिखरें गगनचुंबी नसतील पण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनीं म्हटल्याप्रमाणें मराठी मनाच्या आकांक्षा एवढ्या उत्तुंग आहेत कीं त्यापुढें आकाशहि ठेंगणेंच आहे असें वाटेल. महाराष्ट्र या नांवाखेरीज या प्रदेशाला देण्यासारखें असें दुसरें नांवच मुळीं संभवत नाही. ज्या राष्ट्रामध्ये श्री ज्ञानेश्वर आणि श्री शिवछत्रपति जन्माला आले त्याला महाराष्ट्र नाही म्हणावयाचें तर दुसरें काय म्हणावयाचें ! ज्या राष्ट्रामध्ये तुकाराम आणि रामदास यांसारखे अलौकिक साधुपुरुष आणि पहिले बाजीराव, राघो भरारी नि तात्या टोपे यांजसारखे अद्वितीय वीरपुरुष होऊन गेले, त्या राष्ट्राला महाराष्ट्र नाही म्हणावयाचें तर दुसरें काय म्हणावयाचें ? ज्या राष्ट्रामध्ये लोकहितवादी, महात्मा फुले, न्यायमूर्ति रानडे, लोकमान्य टिळक, कर्णवीर आगरकर आणि नामदार गोखले यांसारखे बुद्धीचे आणि सेवेचे सह्याद्री जन्माला आले, त्या राष्ट्राला महाराष्ट्र संबोधावयाचें नाही तर काय संबोधावयाचें ! आणि हजारों वर्षांच्या राक्षसी रूढीनें चिरडलेल्या स्त्रियांना नि अस्पृश्यांना पुनर्जन्म देणारे महर्षि कर्व्यांसारखे अन् डॉ. आंबेडकरांसारखे महात्मे ज्या महाराष्ट्रामध्ये जन्माला आले त्या राष्ट्राला 'महाराष्ट्र'-खेरीज दुसरें कोणतें नांव शोभण्यासारखें आहे ! कोणी आम्हांला कांहींहि म्हणो, पण असंख्य महापुरुषांना प्रसवणाऱ्या या महान् राष्ट्रामध्ये जन्माला आल्याबद्दल आम्हांला खरोखरच धन्य वाटतें. दुसऱ्या कोणत्याहि प्रांता-मध्ये आम्हांला जन्माला न घातल्याबद्दल आम्ही परमेश्वराचे मनापासून आभार मानतो.

महापुरुषांच्या राष्ट्रामध्ये आम्ही जन्माला आलों एवढेंच नव्हे तर त्या राष्ट्रांतील कांहीं लोकोत्तर महापुरुषांचें आम्हांला प्रथम दर्शन घडलें यापेक्षां आमचें भाग्य तें कोणतें ? खरोखरच महापुरुषांचें दर्शन घडायला, त्यांचें अद्वितीय कर्तृत्व डोळे भरून पाहायला, आणि त्यांची अमर वाणी कानांनीं पडून डोळे निवायला फारच मोठें भाग्य लागतें. तें भाग्य आमच्या पिढीस लाभलें म्हणून पुढील पिढ्या खचित आमचा हेवाच करतील. आम्हीं लोकमान्य टिळकांना पाहिलें, त्यांची सिंहगर्जना ऐकली. आम्हीं नामदार गोखल्यांना बघितलें, अमृतासारखी त्यांची गोड

वाणी आम्हां मनसोक्त प्राशन केली. स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं रात्रंदिवस चंद्रनाप्रमाणें झिजणारी महर्षि कव्यांची ऋषितुल्य मूर्ति तर आम्ही आमच्या लहानपणापासून पाहतोच आहोंत. पापाणाला पाझर फोडण्याचे आणि वैराण माळरानावर फुलवागा फुलविण्याचे त्यांनीं जे अद्भुत चमत्कार गेल्या तीसचाळीस वर्षांत घडवून आणले ते जवळजवळ आमच्या डोळ्यांसमोरच घडले असें म्हणावयाला हरकत नाही. अनेक जन्मांच्या पुण्याईनेंहि ज्या व्यक्ति आणि ज्या गोष्टी पाहायला मिळाल्या नसत्या त्या गोष्टी केवळ या महाराष्ट्रांत जन्माला आल्यामुळें आमच्या दृष्टीस पडल्या असा विचार मनांत आला म्हणजे आमच्या आनंदाला पारावार उरत नाही. साऱ्या विश्वानें ज्यांचें वंदन करावें अशी महात्मा गांधी आणि गुरुदेव टागोर यांच्या थोरवीची महर्षि कवे ही एक भारतीय विभूति आहे. त्यांनीं निवडलेलें कामाचें क्षेत्र हें कमी प्रसिद्धीचें आणि लोकांना न आवडणारें असें होतें. किंवाहुना समाजानें त्याकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष करावें अशाच स्वरूपाचें तें होतें. शिवाय गेल्या तीसचाळीस वर्षांत राष्ट्राचें सारें लक्ष स्वातंत्र्याच्या झगड्यावर खिळून राहिलें होतें. म्हणून महर्षि कवे यांचें व्यक्तिमत्त्व आणि कार्य देशाच्या जितकें डोळ्यांत भरावें तितकें तें भरूं शकलें नाही. तें जर दुसऱ्या कोणत्याहि कालखंडामध्यें जन्माला आले असते तर आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या कळसावर ते जाऊन बसले असते. महर्षि कवे हे लोकमान्य टिळकांसारखे विद्वान् नाहींत, किंवा ते महात्मा गांधींसारखे झुंझारहि नाहींत. गुरुदेव टागोरांप्रमाणें त्यांनीं काव्यरचना केली नाही किंवा श्रीरामकृष्ण परमहंसांप्रमाणें उपदेशाची अमृतवाणीहि त्यांच्या मुखांतून बाहेर पाझरली नाही. हें जरी खरें असलें तरी इतर महापुरुषांची व त्यांची तुलना करणें योग्य होणार नाही. बुद्धीचे किंवा प्रतिभेचे चमत्कार दाखविण्यासाठीं महर्षि कवे यांचा जन्म नाही. महर्षि कवे हे एक लोकोत्तर सेवामूर्ति आहेत. मानवतेचा उद्धार करण्यासाठीं प्रत्येक शतकांत अशा अद्वितीय सेवामूर्ति जन्माला येत असतात. त्या बोलत नाहींत, त्या लिहित नाहींत, त्या गात नाहींत. त्या नुसती सेवा करतात. सेवा हीच त्यांची प्रतिभा, सेवा हेंच त्यांचें काव्य आणि सेवा हेंच त्यांचें साहित्य. मानवतेच्या सेवेचें व्रत स्वीकारणें हें एक कठोर अग्निदिव्य आहे. या अग्निदिव्यामधून धैर्यानें जाण्यास जीं माणसें सिद्ध होतात तीं कांहीं सामान्य बुद्धीचीं आणि साधारण पराक्रमाचीं माणसें नव्हेत. ज्ञान आणि स्फूर्ति देऊन मानवतेला जागृत करणारे बुद्धिमान् बृहस्पति जेवढे

थोर तेवढेच मानवतेची सेवा करून तिचा उद्धार करणारे त्यागी नि सहनशील सेवकहि श्रेष्ठ होत.

गेल्या शतकामध्ये अक्षरशः डोंगराएवढ्यां माणसें या महाराष्ट्रांत होऊन गेलीं. आजच्या पिढीला तीं पाहावयाला मिळणें कांहीं शक्य नाहीं. त्यांचीं चित्रे पाहून आणि चरित्रें वाचूनच त्यांच्या मोठेपणाची कल्पना करून घेतां येईल. हें जरी खरें असलें तरी त्या अद्भुत शतकाचा एक महान् प्रतिनिधि महर्षि कर्वे यांच्या रूपानें अद्यापहि आपल्यामध्ये हजर आहे, हें खरोखरच आमचें सुदैवच समजलें पाहिजे. मागील पिढींत निपजलेल्या विभूतींच्या मोठेपणावर ज्यांचा विश्वास नसेल त्यांनीं महर्षि कर्वे यांना वधावें आणि आपला संशय फेडून टाकावा. एखाद्या लांबलचक डोंगराच्या रांगेमधील उत्तुंग शिखरांप्रमाणें गत शतकामध्ये सुरू झालेल्या महाराष्ट्रामधील महापुरुषांच्या अखंड मालिकेंतील एखाद्या निमुळत्या ऊंच टोकासारखे महर्षि कर्वे हे आजच्या काळांत तुमच्याआमच्यासमोर उभे आहेत. महर्षि कर्वे ही महाराष्ट्राच्या मोठेपणाची एक चालतीचोळती निशाणी आहे. प्राचीन इतिहासामध्येच केवळ जी विभूति पाहावयास सांपडेल ती आधुनिक काळामध्ये आपणांला पाहावयास मिळते आहे. या दृष्टीनें वधातां महर्षि कर्वे हा आधुनिक काळांतला महाराष्ट्रामधला एक चमत्कार आहे. वास्तविक अडीचशें-तीनशें वर्षांपूर्वी साधुसंतांचें जें एक सुंदर पीक या भूमीमध्ये उगवलें होतें त्याच वेळीं महर्षि कर्वे हे जन्माला यावयास हवे होते. महर्षि कर्वे यांच्या स्वभावाचा पिंड आणि कामाचीं लक्षणें खरोखर त्याच कालखंडाला शोभून दिसण्यासारखी आहेत. चांगुलपणा, भलेपणा, सौजन्य आणि साधुत्व यांचा असा मूर्तिमंत पुतळा या काळामध्ये सहजासहजीं पाहायला मिळणार नाहीं. त्या दृष्टीनें सध्यांच्या काळांत महर्षि कर्वे हे कालक्रमदोषासारखेच वाटतात. नाहींतर महाराष्ट्राच्या आजच्या पिढीनें त्यांच्याकडे जवळजवळ दुर्लक्ष केल्यासारखी स्थिति कां झाली असती ?

सत्तावनी युद्धाच्या जन्माआधीं अवघे एकवीस दिवस महर्षि कर्वे यांचा जन्म झाला. हा एक योगायोग सहज लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. तो काळच मुळीं क्रांतिकारक व्यक्तींच्या आणि घटनांच्या जन्माचा होता. वास्तविक त्या काळामध्ये जन्माला आलेला आणि राष्ट्रहिताविषयीं तळमळ वाटत असलेला कोणताहि बुद्धिमान् माणूस हा राजकारणामध्ये शिरायचा. पण कर्वे यांनीं तो मार्ग पत्करला.

नाहीं. महात्मा फुले, कर्मवीर आगरकर, पंडिता रमाबाई यांच्या पावलवर पाऊल ठेवून त्यांनीं सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रांत प्रवेश केला. हिंदी स्त्रियांच्या अवनतीमुळेच भारताची अधोगति झाली आहे, हें रहस्य त्यांनीं ओळखलें. स्त्रीचा उद्धार झाल्याशिवाय देशाचा उद्धार होणें शक्य नाहीं हें मर्म त्यांनीं जाणलें. आणि पुरुषांच्या जुलमाखालीं नि अन्यायाखालीं दडपल्या गेलेल्या अनाथ स्त्रीजातीला सोडविण्यासाठीं त्यांनीं आपला कनवाळू हात पुढें केला. जगांतलें दुःख पाहून ज्यांचीं अंतःकरणे कळवळतात तेच खरे महात्मे होत. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांचा अमानुष छळ पाहून गांधीजींचें अंतःकरण तळमळलें आणि त्याच क्षणीं महात्मा गांधींचा जन्म झाला. ही गोष्ट आफ्रिके-मध्ये ज्या वेळीं घडत होती अगदीं त्याच वेळीं हिंदु समाजातील विधवांचीं दुःखे पाहून कर्वे यांच्या काळजाची कालवाकालव होत होती. आपल्या आवडत्या मातापितरांच्या प्रेमावर पाणी सोडून अन् लोकमताला धाब्यावर वसवून कर्वे यांनीं एका विधवेशीं पुनर्विवाह केला. आणि त्याच क्षणीं महर्षि कर्वे यांचा जन्म झाला. या गोष्टीला आज अर्धशतक लोटून गेलें आहे. अनाथ आणि विधवा स्त्रियांची सेवा करतांकरतांच अखिल महिलावर्गाच्या उद्धारार्था कल्पना त्यांना सुचली. पुरुषांचें शिक्षण घेऊन आणि पुरुषी मार्गांचें अनुकरण करून स्त्रियांचा उद्धार होणें शक्य नाहीं, स्त्रियांचा अभ्यासक्रम पुरुषांच्या अभ्यास-क्रमापेक्षां मूलतःच भिन्न असावयाला पाहिजे, मानृभाषेतून आपल्या संस्कृतीचें आणि संसाराचें शिक्षण त्यांना मिळावयाला पाहिजे, असे अनेक शोध आपोआप त्यांना लागत गेले आणि त्यांमधूनच स्त्रियांच्या स्वतंत्र विद्यापीठाची कल्पना निर्माण झाली. कर्वे यांच्या कार्याचा प्रारंभ विधवाविवाहापासून झाला असला तरी त्याचें पर्यवसान स्त्रियांचें स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन करण्यांत झालें आहे. या प्रारंभांत आणि पर्यवसानांत कोणाला विसंगति वाटण्याचा संभव आहे. पण यांत कसलीहि विसंगति नसून ती उत्क्रांतिच झालेली आहे. शिक्षण देऊन स्त्रियांना स्वावलंबी केल्यावांचून त्यांचीं अनंत दुःखे दूर होणार नाहींत ही महर्षि कर्वे यांना खात्री पटली तेव्हां विधवाविवाहाचें आकुंचित क्षेत्र सोडून महिला-शिक्षणाच्या मूलग्राही प्रश्नाकडे ते वळले. स्वातंत्र्याच्या वेडानें भारलेले आधुनिक हिंदुस्थानांतील नवे स्वाभिमानी पुरुष लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांनीं निर्माण केले असतील तर पुरुषांच्या गुलामगिरींतून आणि सामाजिक

परावलंबीपणांतून स्वाभिमानाने सुटका करून घेण्याचा मार्ग महर्षि कर्वे यांनी स्त्रियांना दाखविला आणि भारतांतल्या नव्या स्त्रीला जन्म दिला.

महर्षि कर्वे यांच्या कार्याप्रमाणेच त्यांचे व्यक्तिमत्त्वहि हळूहळू उत्क्रांत होत गेलं. या बाबतींत महात्मा गांधींशीं त्यांची तुलना करता येईल. इच्छेच्या आणि निर्धाराच्या जोरावर आपल्या मूळच्या सामान्य जीवनाला त्यांनी असामान्य स्वरूप प्राप्त करून दिलं. आपल्या वर्तनांतल्या प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टीवर कांटेकोर नजर ठेवण्याच्या बाबतींत आणि विवेकाच्या भड्डींत आधीं तावून सुलाखून घेतल्यावांचून कोणतीहि उक्ति न बोलण्याच्या अन् कसलीहि कृति न करण्याच्या बाबतींत या दोन्ही विभूति सारख्याच चोखंदळ होत्या असें म्हटलं पाहिजे. दोघांच्याहि आयुष्यांतील शिस्त अगदीं पराकाष्ठेच्या अतिरेकाला जाऊन पोचली होती असें म्हणावयाला हरकत नाही. एक वर्ष नाही, दोन वर्षे नाही, सतत साठ-सत्तर वर्षे रात्रंदिवस तीच तीच गोष्ट एकसारखी न चुकतां न विसरतां करीत राहाणे हे कांहीं सामान्य माणसाचे लक्षण नव्हे. कठोर तपश्चर्येनें ज्यांनीं आपलें आध्यात्मिक सामर्थ्य वाढवून घेतलेलें आहे, अशा योग्यांनाच केवळ हे शक्य आहे. त्या दृष्टीनें महर्षि कर्वे हे एक योगीच आहेत, असें म्हणावयाला हरकत नाही. स्वतःच्या मनाला जे जिंकू शकतात तेच केवळ योगी होतात. निर्धारशक्ति पराकोटीला पोहोचल्यावांचून मन जिंकतां येत नाही. महर्षि कर्वे यांच्या हातून आजपर्यंत जीं जीं थोर कार्ये घडलीं त्यांचें श्रेय आम्ही त्यांच्या लोकोत्तर निर्धारशक्तीला देतां. या एकाच वैशिष्ट्यामुळे ते महाराष्ट्रांत जन्माला आलेले असूनहि इतर महाराष्ट्रीयंपेक्षां वेगळे वाटतात. गेल्या शतकांत महाराष्ट्रीयंच्या अंगभूत गुणांचा हळूहळू लोप होत चाललेला असून त्यांच्या तन्हेवाईक दोषांचा मात्र भरपूर विकास होत चाललेला आहे. हे दोष महर्षि कर्वे यांच्या अंगीं औपधालसुद्धां सांपडावयाचे नाहीत. आपल्या व्यवसायबंधूंचा मत्सर करणे, आपल्याहून अधिक थोर असणाऱ्या व्यक्तींचा द्वेष किंवा निंदा करणे, स्वतःचा उद्योग सोडून दुसऱ्याच्या भानगडीमध्ये कारण नसतां तोड खुपसणे, ही आजच्या महाराष्ट्रीयंचीं अगदीं टळक स्वभाववैशिष्ट्ये होत. त्यांपैकीं एकाचाहि संपर्क महर्षि कर्वे यांनीं आपल्याला लावून घेतलेला नाही. किंबहुना अनासक्ति आणि अलिप्तपणा यांतच त्यांच्या मोठेपणाचें रहस्य आहे. विशेषतः पुण्याच्या परिसरांत इतकीं वर्षे राहूनहि पुण्यामधील सार्वजनिक जीवनाच्या

माहक जाळ्यांत स्वतःच्या गुरफटून न वेण्यांत महर्षि कवें यांनीं असामान्य संयम दाखविलेला आहे. पुण्यामध्ये व्याख्यानांचे, उत्सवांचे आणि समारंभांचे एवढे प्रचंड उरूस दरसाल भरत असतांही अण्णांची मूर्ति कधींहि त्या टिकाणीं मिरवतांना कुणाला दिसली नाही. प्रत्येक सभेच्या व्यासपीठावर निष्कारण खुर्च्या अडवून वसगारीं जीं ठराविक माणसें पुण्यामध्ये दिसतात, त्यांमध्ये महर्षि कवें यांचा चेहरा क्वचितच कोणाला दिसला असेल. कवें यांच्यासारख्या कडूर सुधारकाला पुण्यासारख्या सनातनी, टवाल आणि कुटाल शहरांत इतकीं वर्षे अब्रूनिशीं जें जगतां आलें तें याच त्यांच्या गुणांमुळे. मोठ्या मोठ्या माणसांच्या अब्रूची पुणेकरांनीं राळ उडवली. पण महर्षि कवें यांच्या एका केसालाहि धक्का लावण्याचें कुणाला कधीं धैर्य झालें नाही.

महर्षि कवें यांच्या कार्याचें कौतुक जेवढें व्हावयाला पाहिजे होतें तेवढें आजपर्यंत महाराष्ट्रांत किंवा हिंदुस्थानांत झालें नाही ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. याचें कारण म्हणजे स्त्रियांच्या उद्धाराच्या प्रश्नाबाबत देश अद्यापहि उदासीन आहे. देशांतील पुरुषवर्ग राजकीय गुलामगिरीचा प्रश्न सोडविण्यांत इतकीं वर्षे गुंतला असल्याकारणानें स्वतःच्या दास्यांत खितपत पडलेल्या स्त्रीवर्गाच्या हालअपेष्टांकडे त्यांचें जावें तितकें लक्ष गेलें नाही. आज भारताला राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त झालेलें आहे. तथापि समाजांतील प्रत्येक व्यक्ति स्वतंत्र झाल्यावांचून या राजकीय स्वातंत्र्याचा आस्वाद आपणांस घेतां येणार नाही. निरनिराळीं रूपें घेऊन गुलामगिरी आज समाजामध्ये टिकटिकाणीं द्या धरून बसलेली आहे. ती आधीं नष्ट झाली पाहिजे. स्त्रीवर्ग स्वतंत्र झाल्यावांचून देशाचा उद्धार होणें शक्य नाही हा बोध पुरुषांना अद्याप झालेला नाही. अठरा सालीं 'मासिक मनोरंजन'नें कवें यांच्या एकसष्टाव्या वाढदिवशीं जो विशेषांक काढला होता, त्यामध्ये महात्मा गांधींनीं लेख लिहून असें स्पष्टपणें सांगितलें होतें कीं, 'जांपर्यंत हिंदुस्थानमध्ये स्त्रियांवरील एक रतिभरहि अन्याय कायम राहिल अथवा त्यांचे योग्य हक्क पूर्णपणें त्यांना उपभोगावयास मिळणार नाहीत, तोपर्यंत देशाचा खरा उद्धार होणें शक्य नाही.' त्याच लेखांत गांधीजींनीं असेंहि पण म्हटलें होतें कीं, 'स्त्रियांच्या उन्नतीचा प्रयत्न स्वतः स्त्रियांनींच केला पाहिजे. दुसऱ्यांनं तपश्चर्या करून जशी आपल्याला मोक्षप्राप्ति व्हावयाची नाही, त्याप्रमाणें पुरुषांनीं प्रयत्न करून स्त्रियांची खरी व टिकाऊ उन्नति होणार नाही.' स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नवभारताच्या

निर्मितीचें कार्य आतां आपल्याला ज्ञपाच्यानें करावयाचें आहे. हें काम एकट्या पुरुषांना करतां येणार नाही. स्त्रियांनींही त्यांत भागीदारी पत्करली पाहिजे. महिलांच्या उन्नतीच्या आणि कल्याणाच्या योजना आतां महिलांनींच स्वतः आंखल्या पाहिजेत. हें कार्य करतांना महर्षि कर्वे यांनीं दाखवून ठेवलेल्या आत्मोद्धाराच्या आणि स्वावलंबनाच्या मार्गांनींच त्यांना जावें लागेल. स्त्रियांसाठीं जें स्वतंत्र विद्यापीठ महाराष्ट्रांत कर्वे यांनीं स्थापन करून ठेवलें आहे, तशीं शेकडों विद्यापीठें देशामध्यें निरनिराळ्या प्रांतांत निर्माण झालीं, तर एका तपाच्या आंत भारतवर्षातील सर्व महिलावर्ग जागृत झाल्यावांचून राहणार नाही. तो काळ कांहीं आतां फार दूर नाही. देशाच्या क्षितिजावर उगवलेला स्वातंत्र्याचा नवा प्रकाश थोड्याच काळांत समाजाच्या सर्व थरांपर्यंत जाऊन पोहोचेल. समाजपुरुषांच्या पायांखालीं हजारों वर्षे दडपले गेलेले दलित वर्ग आपापलीं दडपणें दूर करून आज ना उद्यां बाहेर आल्याखेरीज राहणार नाहीत. पाश्चात्य देशांतील स्त्रियांप्रमाणें भारतवर्षातील महिलाहि लौकरच खडबडून जाग्या होतील आणि पुरुषांचें आर्थिक वर्चस्व झुगारून देऊन स्वाभिमानानें अन् स्वतंत्रपणानें जगूं लागतील. भारतामधील या उद्यांच्या जागृत महिलेला आपल्या उद्धाराचा मार्गदर्शक म्हणून कृतज्ञतेनें महर्षि कर्वे यांचेंच स्मरण करावें लागेल

कुशाग्र बुद्धीची महत्त्वाकांक्षी महिला पंडिता रमाबाई

गेल्या शतकांत महाराष्ट्रामध्ये ज्या बुद्धिमान्, विद्वान् आणि कर्तव्यगार स्त्रिया होऊन गेल्या त्यांमध्ये पंडिता रमाबाई यांचे नांव प्रामुख्याने घ्यावे लागेल. जुन्या पिढीतल्या बहुतेक लोकांना पंडिता रमाबाई यांचे नांव आणि कामगिरी परिचयाची आहे. पण आजच्या काळांत त्या जवळजवळ नामशेषच झालेल्या आहेत असे म्हणावयाला हवे. पुण्यापासून कांहीं अंतरावर केडगांव म्हणून जे गांव आहे तेथे 'मुक्तिसदन' नांवाची खिस्ती मुलींच्या आणि स्त्रियांच्या उद्वाराचे कार्य करणारी एक संस्था आहे. ह्या संस्थेत जवळ जवळ दीड हजार खिस्ती स्त्रिया शिक्षण घेत आहेत. या संस्थेच्या नांवाचा आणि कामाचा जनतेमध्ये आज फारसा गाजावाजा नाही. कारण या संस्थेला पैशाची मदत अमेरिकेकडून मिळते असे म्हणतात. त्यामुळे इकडच्या लोकांशी तिचा प्रत्यक्ष असा संबंध येत नाही. त्याखेरीज, बाहेरच्या लोकांना ही संस्था पाहावयाला सुद्धा मिळत नाही इतका तेथे कडेकोट बंदोबस्त ठेवलेला आहे. म्हणजे 'मुक्तिसदनां'तील रहिवाशांना बाहेरच्या जगाचा संपर्क नाही आणि बाहेरच्या जगाला या सदनांतील प्राण्यांचीही दखलगिरी नाही. अशी ही मुलखावेगळी संस्था अष्टावन्न वर्षांपूर्वी पंडिता रमाबाई यांनी मुंबई येथे स्थापन केली.

त्यावेळीं या संस्थेचें नांव ' शारदासदन ' असें होतें. कांहीं दिवसांनंतर ही संस्था पुण्यास आणण्यांत आली आणि नंतर पुण्याहून ती केडगांवला नेण्यांत आली. या संस्थेमुळे महाराष्ट्राच्या आयुष्यामध्ये कांहीं वर्षे तरी प्रचंड वादळ उठलेलें होतें. पंडिता रमाबाई यांच्या बुद्धिमत्तेचें महाराष्ट्रानें एकवेळ जितकें कौतुक केलें, तितकाच त्या ख्रिस्ती झाल्यानंतर महाराष्ट्रानें त्यांचा तिरस्कारहि पण केला. एका घरंदाज आणि विद्वान् अशा सनातनीं ब्राह्मणाच्या कुळांत जन्माला आलेल्या या स्त्रीनें हिंदुधर्माचा त्याग करून शेवटीं ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला हें जरी खरें असलें, तरी त्यामुळे तिच्या मोठेपणाला बाध येतो असें कोणालाहि म्हणतां येणार नाहीं. खचित अनेक दृष्टीनें ही एक लोकोत्तर स्त्री होऊन गेली. रमाबाईंचें चरित्र आजच्या हिंदु समाजाला आवडणार नाहीं हें खरें. तथापि तिचें आयुष्य अनेक अद्भूत आणि नाट्यपूर्ण प्रसंगांनीं भरून गेलें असल्यामुळे तिचें चरित्र जाणण्याची उत्सुकता प्रत्येकाला वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

रमाबाईंच्या वडिलांचें नांव अनंतशास्त्री डोंगरे असें होतें. पश्चिम घाटाच्या पायथ्याशीं मंगळूर जिल्ह्यामध्ये हे मूळचे राहणारे. दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांचे गुरु रामचंद्रपंत साठे म्हणून होते. त्यांच्यापार्शी यांनीं संस्कृताचें अध्ययन केलें. त्यानंतर कांहीं वर्षे म्हैसूर येथें त्यांनीं विद्याध्ययन केलें. तेथें त्यांना पुष्कळ पैसा आणि मानमान्यता मिळाली. त्यांनीं आपल्या पत्नीला उत्तम तऱ्हेनें संस्कृत शिकविलें होतें. एकदां ते काशीयात्रेस जात असतांना त्यांचें कुटुंब वारलें. तेव्हां काशीला राहून त्यांनीं आणखी शास्त्राध्ययन केलें. त्यानंतर ते हिंदुस्थानांत प्रवास करावयास निघाले. फिरतां फिरतां एकदां ते पैठण मुक्कामीं आले असतां त्यांना तेथें कोणी वाईचे माधवराव अभ्यंकर भेटले. त्यांना आपल्या आयुष्याचा वीट आलेला होता म्हणून वैतागानें साष्टांग नमस्कार घालीत घालीत ते सहकुटुंब काशीला चालले होते. त्यांच्याबरोबर अंबाबाई नांवाची त्यांची एक लहान कन्या होती. अनंतशास्त्र्यांना बघून माधवरावांनीं या आपल्या मुलीचें त्यांच्याशीं लग्न लावून टाकलें. यावेळीं अनंतशास्त्री चव्वेचाळीस वर्षांचे होते आणि अंबाबाई नऊ वर्षांची होती. लग्न झाल्यानंतर अनंतशास्त्री आपल्या लहानग्या पत्नीला घेऊन परत गांवीं गेले व लोकांची टीका चुकविण्यासाठीं लांब एका जंगलांत जाऊन त्यांनीं आश्रम स्थापन केला आणि तेथेंच ते राहूं

लागले. या आश्रमाची जागा अत्यंत मनोहर होती. कारण तुंगा आणि भद्रा या नद्या तेथेच जवळपास उगम पावतात. आजूबाजूची झाडी तोडून अनंतशान्त्री आणि अंबाबाई यांनीं तेथे शेतीसाठीं उत्तम जमीन तयार केली आणि फुलझाडांच्या सुंदर सुंदर बागा लावल्या. त्याचप्रमाणे शें-दोनशें गुरंही तेथे त्यांनीं पाळलीं. त्यामुळे प्राचीन काळमधल्या एखाद्या ऋषीच्या आश्रमाची शोभा त्या जागेला आली. अनंतशास्त्र्यांची कीर्ति ऐकून लांबलांबचे अनेक विद्यार्थी त्यांच्या या गुरुकुलांत येऊन राहिले. पतीच्या सहवासामुळे आणि शिकवणीमुळे अंबाबाई ही लौकरच गर्गीमैत्रेयींप्रमाणे संस्कृत भाषेंत आणि शास्त्रांत पारंगत झाली. ह्या दोघांच्या पोटीं अष्टावन्न सालीं एप्रिल महिन्यांत पंडिता रमाबाईंचा जन्म झाला.

रमाबाई आणि तिचा धाकटा भाऊ श्रीनिवास यांचें सारें बालपण संस्कृत भाषेच्या आणि विद्येच्या वातावरणांत गेलें. दोघांहि मुलें बुद्धीनें अनिश्चय दुशार असल्यामुळे अगदीं अल्पवयांत त्यांना हजारों संस्कृत श्लोक मुखोद्गत झाले आणि संस्कृत भाषेंत तासन्तास बोलण्याचें किंवा चर्चा करण्याचें सामर्थ्य त्यांना प्राप्त झालें. पुढें अनंतशास्त्र्यांना अकस्मात् दारिद्र्य आलें आणि त्यांच्यावर अनेक संकटे कोसळलीं. त्यामुळे विचारा बेजार होऊन मरण पावला. त्यांच्या पाठोपाठ अंबाबाई हीहि लौकरच मरण पावली. त्यानंतर अनाथ झालेलीं हीं दोन मुलें आपला मुखुख सोडून प्रवासास निघालीं. या गांवाहून त्या गांवाला भटकत भटकत आणि आपल्या विद्वत्तेनें लोकांना आश्चर्यचकित करीत शेवटीं हीं भावंडें कलकत्याला आलीं. तेथें पोहोचतांच धाकटा भाऊ श्रीनिवास हा मरण पावला आणि त्यामुळे रमाबाई सर्वस्वीं निराधार झाली. तथापि तिनें धीर सोडला नाही. तिनें आपल्या पांडित्यानें आणि शीघ्रकवित्वानें कलकत्ता शहरांतिल मोठमोठ्या विद्वान् पंडितांना चकित करून जवळ जवळ सर्व हिंदुस्थानचें लक्ष आपणाकडे वेधून घेतलें. तिच्या सन्मानासाठीं कलकत्यांत अनेक जाहीर सभा भरल्या आणि तिला कित्येक मानपत्रें मिळालीं. या सर्व सभामधून रमाबाई संस्कृतमध्येच भाषणें करीत असत. वयाच्या तेविसाव्या वर्षीं असाममधील विपिन मेधावी या एका विद्वान् वकिलाशीं ब्राह्मो पद्धतीनें रमाबाईंचा विवाह झाला. तथापि लग्न झाल्यानंतर अवघ्या एकोणीस महिन्यांच्या आंत पतिनिधनाची कुन्हाड आकाशांतून त्यांच्यावर पडली. पतिनिधनाचे वेळीं रमाबाईं गरोदर होत्या. त्यांना मुलगी

झाली. तिचें नांव मनोरमा. कौटुंबिक आणि सांसारिक सुखाच्या दृष्टीनें पंडिता रमाबाई या दुर्दैवी होत्या असेंच म्हटलें पाहिजे.

रमाबाईच्या विद्वत्तेचा सुगंध महाराष्ट्रांत येऊन पोहोचण्याला फारसा वेळ लागला नाहीं. त्यांना आपण केव्हां डोळ्यांनीं पाहतां आहोंत आणि त्यांचीं संस्कृत भाषणें केव्हां कानांनीं ऐकतां आहोंत असें त्यावेळीं महाराष्ट्राला होऊन गेलें. मुंबईपुण्याला येऊन भेट देण्याचावत इकडून त्यांना अनेक आमंत्रणें गेलीं. शेवटीं व्यायशीं सालीं, म्हणजे वयाच्या चोविसाव्या वर्षीं, त्या पुण्यास एकदम येऊन दाखल झाल्या. त्यांच्या विद्वत्तेचें तेज बघून पुणें दिपून गेलें, आणि ऐन तारुण्यांत प्राप्त झालेलें त्यांचें वैधव्य बघून पुणेकरांना एकदम त्यांच्याविषयीं आदर वाटूं लागला. महादेव गोविंद रानडे, डॉ. रामकृष्ण भांडारकर, वामन आत्राजी मोडक यांच्यासारख्या मोठमोठ्या विद्वानांना रमाबाईंना कोटें ठेवूं आणि कोटें नाहीं असें होऊन गेलें. रानड्यांना तर उपनिषत्कालामधील एखादी महान् विदुषीच आधुनिक काळांत प्रत्यक्ष अवतीर्ण झाल्याचा भास झाला. पुण्यामध्ये पंडिताबाईंचीं अनेक जाहीर पुराणें आणि व्याख्यानें होऊं लागलीं. या तिच्या कार्यक्रमांना सुशिक्षित आणि सनातनी अशा दोन्ही तऱ्हेच्या लोकांची अगदीं झुंबड उडून राहिली. पंडिताबाईंच्या अस्खलित, निर्भय आणि अनेक कोटिक्रमांनीं युक्त असलेल्या वक्तृत्वाच्या प्रवाहांत पुणेकर जनता चारदोन महिने चांगल्याच गटंगळ्या खात होती. पुण्यांतील टवाळ लोक स्त्रियांची निंदा करण्यांत इतके पटाईत. पण त्यांनीं देखील पंडिता रमाबाईंपुढें आपली नांगी टाकली. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या दृष्टीनें पुण्यामुंबईच्या सुधारकांना रमाबाई हें एक मोटें घनाडच सांपडलें. म्हणून रमाबाईंनीं सुरू केलेल्या स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यास त्यांनीं सट्टळ हातानें मदत करण्यास सुरुवात केली. पुण्यास आल्यावर पंडिता रमाबाईंनीं इंग्रजी शिकण्यास प्रारंभ केला. तांपर्यंत त्यांना इंग्रजीचें एक अक्षरहि येत नव्हतें. उत्तम इंग्रजी शिकून विलायतेला जाण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाली. याच सुमारास पुण्यांतील मिशनऱ्यांची आणि त्यांची ओळख झाली. आपल्या कळपांत ओढावयाला हें एक फार उत्तम सावज आहे अशा कल्पनेनें विलायतेला जाण्याची रमाबाईंची इच्छा सफल करण्यास मिशनऱ्यांनीं साहाय्य केलें. विलायतेमधील पाश्चात्य संस्कृतीचा झगझगाट बघून रमाबाईंचे डोळे दिपून गेले आणि लोकरच त्यांनीं आपल्या मुलीसह त्रातिस्मा घेऊन ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. इंग्लंड-

मध्ये राहून त्यांनीं इंग्रजी भाषेवर चांगलेंच प्रभुत्व मिळविलें आणि तेथील चालीरीतींचा व समाजव्यवस्थेचा सूक्ष्म अभ्यास केला. त्यानंतर त्या अमेरिकेंत गेल्या. त्यांच्या विद्वत्तेची अमेरिकन लोकांवर चांगलीच छाप पडली. हिंदुस्थानांत जाऊन स्त्रीशिक्षणाचें कार्य केल्यास दहा वर्षेपर्यंत आपण पैशांची मदत देऊं असें अमेरिकन मिशनऱ्यांकडून अभिवचन घेऊन त्या हिंदुस्थानांत आल्या आणि त्यांनीं मुंबई येथें 'शारदासदन' नांवाची आपली संस्था स्थापन केली. निराश्रित विधवा आणि अनाथ स्त्रिया यांना या संस्थेंत फुकट राहण्याची, जेवणाची आणि शिक्षणाची सोय केलेली होती. ख्रिस्ती धर्माचें शिक्षण या संस्थेंत दिलें जाणार नाहीं असें बाईंनीं जनतेला आश्वासन दिलें होतें म्हणून रानडे, पंडित, भांडारकर, तेलंग अशा मोठमोठ्या हिंदु पुढाऱ्यांनीं या संस्थेच्या सहाय्यार मंडळांत आपलीं नांवे घालण्याला मान्यता दिलेली होती. परंतु रमाबाईंनीं आपलें वचन इमानानें पाळलें नाहीं. संस्थेंतील मुलींना ख्रिस्ती धर्माचें शिक्षण गुप्तपणें देण्यांत येतें अशा बातम्या हळूहळू बाहेर उठूं लागल्या आणि 'शारदासदन' ही संस्था ख्रिस्ती आहे अशा तऱ्हेचे आक्षेप तिजवर वर्तमानपत्रांतून राजरोसपणें घेण्यांत येऊं लागले. या आरोपांचें निरसन करण्यासाठीं रमाबाईंनीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. हिंदु मुलींना सोवळें, उपवास, तुळशीपूजा वगैरे धार्मिक बाबतींत स्वातंत्र्य देण्यांत येतें असें त्यांनीं परोपरीनें सांगितलें. आणि हिंदु जनतेची भरपूर आर्थिक मदत मिळाल्यास आपण ख्रिस्ती मिशनऱ्यांकडून एक कवडीहि घेणार नाहीं अशीहि त्यांनीं ग्वाही दिली. आरंभीं आरंभीं सहाय्यार मंडळींतील विद्वान् पुढाऱ्यांचा आणि 'केसरी' पत्राचा रमाबाईंना पाठिंबा होता. तथापि हिंदु मुलींना ख्रिस्ती धर्मांत ओढण्याचीं 'शारदासदनां'तील अनेक धूर्त कारस्थानें निरनिराळ्या मार्गांनीं जशीं उघडकीला येऊं लागलीं तसें तसें पंडिता रमाबाईंचें समर्थन करणें त्यांच्या पुरस्कर्त्यांना देखील कठिण झालें. शेवटीं व्याणव सालीं रानडे आणि भांडारकर यांनीं राजीनामे देऊन या संस्थेशीं असलेले आपले संबंध कायमचे तोडून टाकले. ते गेल्यानंतर सद्नांतील हिंदु मुलींना बाटवण्याचें आपलें कार्य पंडिता रमाबाईंनीं अगदीं मुक्तहस्तानें सुरू केलें आणि संस्थेचें नांव बदलून तिला त्या केडगांवला घेऊन गेल्या. सत्याणव सालीं देशांत जो मोठा दुष्काळ पडला त्यामुळें अनाथ झालेल्या शेंकडों मुली आणि स्त्रिया रमाबाईंनीं आपल्या 'मुक्तिसदनां'त आणून त्यांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. या

सदनामध्ये मुलींना फुस लावून नेण्यांत येतें आणि तेथें गेल्यानंतर त्यांना अतिशय वाईट रीतीनें वागवण्यांत येतें अशा तऱ्हेच्या कागाळ्या अनेक वेळां सरकारकडे करण्यांत आलेल्या होत्या. तथापि, गोऱ्या खिस्ती अधिकाऱ्यांची बाईंना आंतून सहानुभूति असल्याकारणानें या तक्रारींतून कांहींहि निष्पन्न होऊं शकलें नाहीं. एकोणीसशें सालीं पंडिता रमाबाई पुन्हा दुसऱ्यांदा अमेरिकेला गेल्या आणि धर्मांतराच्या कार्यासाठीं त्यांनीं तेथें पुष्कळच पैसा जमा केला. या सफरीमध्ये हिंदु धर्मावर प्रखर टीका करण्याची संधि मात्र त्यांनीं भरपूर साधून घेतली.

रमाबाईंच्या उत्तर आयुष्याबद्दल विशेष कांहींच सांगण्यासारखें नाहीं. त्यांनीं आपला सर्व जन्म 'मुक्तिसदन' ही संस्था उत्तम तऱ्हेनें चालविण्यांत आणि अनाथ खिस्ती स्त्रियांचा उद्धार करण्यासाठीं घालविला. आयुष्याच्या पूर्वार्धांत संस्कृत भाषेवर आणि विद्येवर त्यांनीं मिळविलेल्या प्रभुत्वाला दृश्य असें कांहींहि फळ पुढें येऊं शकलें नाहीं. मराठी आणि इंग्रजी या दोन भाषेंत त्या उत्तम शैलीदार लेखन करीत असत. अमेरिकेच्या प्रवासवर्णनाचें त्यांचें पुस्तक मराठी भाषेचें एक अमर भूषण आहे. महाराष्ट्रांतल्या लोकांनीं आपली अनास्था केली म्हणून त्यांच्यावर सूड उगविण्यासाठीं बाई खिस्ती झाल्या असा त्यावेळीं एक प्रवाद होता. तो खोटा आहे. त्या काळांत महाराष्ट्रांतलीं अनेक बुद्धिमान् माणसें खिस्ताच्या तत्त्वज्ञानानें मोहित झालीं होतीं हे अगदीं खरें आहे. बाई त्यांपैकींच एक होत्या. खिस्ती धर्माचा स्वीकार करून त्यांनीं हिंदी खिस्ती समाजाची फार मोठी सेवा केली यांत संशय नाहीं. पण ज्या हिंदु समाजांत त्यांचा मूळ जन्म झाला होता आणि ज्या हिंदु समाजानें त्यांच्या पांडित्याचें एवढें कोडकौतुक केलें होतें त्या समाजाला त्यांच्या थोर बुद्धीचा, ज्ञानाचा आणि कर्तृत्वाचा मुळांच फायदा मिळू शकला नाहीं असें मात्र खेदानें म्हणावें लागतें. धर्मांतर न करतां पंडिता रमाबाई यांनीं विद्यादानाचें आणि समाजसुधारणेचें कार्य जर आपल्या समाजांत केलें असतें तर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, रानडे, टिळक, आगरकर आणि धोंडोपंत कर्वे यांच्या तेजस्वी मालिकेंत पंडिता रमाबाईंचेहि नांव महाराष्ट्राला आज निःसंशय घालावें लागलें असतें.

म हारा ष्ट्र चं समाजवादी संत

गा डगे महाराज

रस्त्याच्या कुठंतरां एका कोपऱ्यावर एकाच्या लहानशा कागदावर किंवा लाकडाच्या फळीवर वेड्यावाकड्या अक्षरांत लिहिलेलें असतें, “ आज रात्रीं गाडगे महाराज ह्यांचें कीर्तन येथें आहे. ”

दिवसभर तेथून हजारां लोक चाललेले असतात. रस्ता वाहत असतो. कोणी त्या मजकुराकडे वघतहि नाहीं. कोणी तो वाचतहि नाहीं. ज्यांना वाचतां येतें ते तर मुळांच वाचीत नाहींत. पण संध्याकाळ झाली, अंधार पडला, कीं त्या ठिकाणीं हजारां निरक्षर आणि अडाणी गरीब लोक गुपचुप जमा झालेले दृष्टीस पडतात. पंधरा हजारांपासून तो पन्नास हजारांपर्यंत गर्दीचा विस्तार असतो. गुळाचा खडा रस्त्यावर पडला म्हणजे जशा हजारां मुंग्या आपोआप गोळा होतात तसें गाडगे चाचांचें कीर्तन असलें कीं समाजांतल्या क्षुद्र आणि कष्टकरी मुंग्या हजारांच्या संख्येनें त्यांच्यामांवतीं जमा होतात. तुकोबा म्हणतात,

मुंगीचिया वरीं कोण जाय मूळ

देखोनिया गूळ धाव घाली

याचकावीण काय खोळंबला दाता

तोचि धावे हिता आपुलिया

उदक अन्न काय म्हणे मज खाय
 भुकेला तो जाय चोजवीत
 व्याधीपिडिला धावें वैद्याचिया घरा
 दुःखाच्या परिहरा आपलिया
 तुका म्हणे जया आपलें स्वहित
 कारण तोचि प्रीत धरि कथे

याचक जसा दात्याकडे जातो, भुकेला जसा अन्नाकडे धावतो, व्याधिग्रस्त जसा वैद्याकडे पळतो, तसें महाराष्ट्रांतले हजारां कंगाल-भुकेवंगाल, रोगी-महा-रोगी स्वहिताच्या लाभासाठीं गाडगे बाबांची कथा असली म्हणजे देहभान विसरून धावत सुटतात. गाडगेबाबा स्वतः निरक्षर आहेत. त्यांना लिहितां येत नाहीं, वाचतां येत नाहीं. त्यांच्या सहीची निशाणी आंगठा. समाजांतल्या धनिक श्रीमंतांवद्दल आणि सुसंस्कृत सुशिक्षितांवद्दल त्यांना कार्डीइतकें आकर्षण नाहीं, कवडीइतकें प्रेम नाहीं. 'जे कां रंजले गांजले' त्यांसी आपुले म्हणणारे बाबा आहेत. जगांत दुःख पाहून द्रवणारे ते 'नवनीताचा गोळा' आहेत. ज्यांना कोणी अपंगिता नाहीं, त्यांना हृदयार्शां धरून त्यांच्या डोळ्यांतील अश्रू पुसणारे आणि त्यांच्या जखमांवर फुंकर घालणारे ते साक्षात् 'भगवंताची मूर्ति' आहेत. गेलीं पन्नास वर्षे गाडगेबाबा महाराष्ट्राच्या सर्व भागांतून अहोरात्र संचार करीत आहेत. गरिबांची आणि दुःखितांची नाना परीनें सेवा करीत आहेत. 'झाडूचें तंत्र' ह्या देशांत महात्मा गांधींनीं आणलें अशी सुशिक्षितांची समजूत आहे. साफ खोटी गोष्ट आहे. डोक्यावर खापर आणि हातांत खराटा घेऊन बाबा अक्षरशः पन्नास वर्षे हिंडताहेत. ते खराट्यांचे चादशाहा आहेत. कोणत्याहि गांवांत त्यांनीं पाऊल टाकलें कीं, पहिल्यानें त्यांच्या हातांतला झाडू चालूं लागतो. मग लोक जागे होतात. आणि हातांत खराटे घेऊन धावतात. सकाळीं गांवांतली घाण झाडून साफ केली, म्हणजे मग संध्याकाळीं लोकांच्या डोक्यांतली घाण आपल्या कीर्तनानें ते साफ करतात. हें गाडगेबाबांच्या जीवनाचें आणि सेवेचें तंत्र आहे. हा महान् समाजसेवक तब्बल अर्धशतक जनतेच्या कल्याणासाठीं चंदनासारखा झिजतो आहे, आपल्या देहाचे कण रात्रंदिवस घासतो आहे. पण सुशिक्षित महाराष्ट्राला त्याची जाणीव नाहीं. म. म. ४

कोणत्याहि वर्तमानपत्रांत त्यांच्या कीर्तनाची बातमी नाहीं, त्यांच्या उपदेशाचा सारांश नाहीं, त्यांच्या कार्याची ओळख नाहीं. सुशिक्षित महाराष्ट्राला दोरे, गंडे, ताईत नि गुरुमंत्र देणारे अन् चमत्कार करणारे 'बाबा' अन् 'महाराज' लागतात. कोणाला पोरें पाहिजे असतात, कोणाला पैसे पाहिजे असतात, कोणाला कांहीं, कोणाला कांहीं. अशा लोकांना गाडगे बाबांजवळ स्थान नाहीं. कीर्तनाखेरीज त्यांच्याजवळ जनतेला देण्यासारखें दुसरें कांहीं नाहीं. कोणी त्यांच्या पायाला हात लावला कीं त्यांच्या पाठींत ते खराटा मारतात. त्यांना कोणी नमस्कार करण्याच्या आधींच हात जोडून ते त्यांच्यासमोर लोटंगण घालतात. चमत्कारांचा नि गाडगे बाबांचा कांहीं एक संबंध नाहीं. स्वतः तेच ह्या भारता-मधला आजच्या घटकेचा एक चालताबोलता चमत्कार होत.

कोणत्याहि एका गांवांत दोन दिवसांपेक्षां ते अधिक राहत नाहींत. वाऱ्यासारखे ते रात्रंदिवस वाहत असतात. नदीसारखे ते अष्टौप्रहर झुळझुळत असतात. कोणाच्याहि घरांत ते मुक्कामाला जात नाहींत. रात्रीं रस्त्याच्या कडेला एखाद्या झाडाखालीं झोपतात. सतरंजीवर किंवा घोंगडीवर बसत नाहींत. घरांत आलेच तुमच्या, तर ते जोड्यासारखे कुठेंतरी वाजूला जमिनीवर बसतील. तुम्हीं फुलें, हार त्यांना दिलेत, तर तें पुन्हा तुमचें तुम्हांलाच परत देतील. वाटेंत जातां जातां भाकरीचा एखादा शिळापाका तुकडा कोणाकडे तरी मागायचा, तेवढा खायचा आणि परळानून पाणी प्यायचें. गेलीं चार वर्षें तोहि आहार त्यांनीं आतां बंद केला आहे. नुसते वरणाचें किंवा आमटीचें प्यालाभर पाणी आणि थोडीशी भाजी एवढ्यावर आज ते जगताहेत. आज त्यांचें वय ऐशींच्या घरांत असेल. कोणी म्हणतात त्यांची उमर पंचायशी आहे. कोणास ठाऊक ? त्यांचा जन्म कोठें झाला अन् केव्हां झाला ह्याची तपशीलवार माहिती कोणालाच नाहीं. ते आपलें चरित्र कोणासच सांगत नाहींत. त्यांच्याबद्दल लोकांच्या आठवणी हेंच त्यांचें चरित्र. एवढें त्यांचें वय झालें असून, केंस पांढरे करण्यापलीकडे म्हातारपणानें अद्याप त्यांच्या शरिराला स्पर्श केलेला नाहीं. रात्रीचे दोन-अडीच तास ते झोपतात. बाकीचा सारा वेळ ते पायांवर उभे असतात. तीन तीन तास खड्या आवाजांत ते कीर्तन करतात. डोक्यावर खापराच्या तुकड्याचें शिरस्त्राण, अंगावर रंगीबेरंगी चिंध्या, एका कानांत एक कवडी लोवत आहे, दुसऱ्या कानांत फुटक्या बांगडीची कांच डुलते आहे

असा बाबांचा अवतार असतो. देशाच्या दारिद्र्याचे ते मूर्तिमंत प्रतिनिधि आहेत. अंगावर चिंध्या घातल्याखेरीज आणि हातांत खापर घेतल्याखेरीज समाजसेवकांना दरिद्री नारायणाची पूजा करता येणार नाही ह्या त्यांच्या शिकवणुकीचें ते स्वतःच एक चालतें बोलतें प्रतीक आहेत.

बाबा एरव्हीं कोणाशीं बोलत नाहीत, गप्पा मारीत नाहीत. एका ठिकाणीं मुळीं ते बसतच नाहीत, तर बोलणार कोणाशीं काय ? नुसतें त्यांना पाहून ते तुम्हांला समजणार नाहीत. तुम्हांला वाटेल कोण हा वेडपट दुधखुळा माणूस आहे ! त्यांचें सामर्थ्य तुम्हांला एरव्हीं मुळींच कळणार नाही. सिंहाला पाहावें वनांत, हत्तीला पाहावें रानांत, तसें गाडगेबाबांना पाहावें कीर्तनांत. हजारों माणसांच्या प्रचंड समुदायामध्ये बाबा एकदां उभे राहिले, म्हणजे पावसाळ्यांतल्या मेघासारखे आभाळभर गडगडूं लागतात. आणि डोक्यावर साहित्याचा, सद्भावनेचा आणि सद्विचाराचा असा कांहीं जबरदस्त मारा सुरू होतो कीं, श्रोते अक्षरशः त्या कीर्तनाच्या सरोवरांत देहमान विसरून तासन्तास डुंबत राहतात. कीर्तनासाठीं बाबांना साहित्य लागत नाही. टाळ नको, वीणा नको, बाजाची पेटी नको. मिळालें तरी वाहवा, न मिळालें तरीहि वाहवा. रस्त्यावरचे दोन दगड वेंचून ते वाजवायला लागतात. श्रोत्यांच्या टाळ्या आणि घोष हेंच त्यांच्या कीर्तनाचें सारें भांडवल. बाबांना वाचतां येत नाही, लिहितां येत नाही. पण तुकोबांचे अभंग त्यांच्या जिभेवर नाचताहेत. कोणताहि एक अभंग त्यांना सवंध येत नाही. कोणती ओळ कोणत्या अभंगांत आहे, हें त्यांना सांगतां येत नाही. पण निरूपणाच्या ओघांत एखाद्या अभंगाचा चरण त्यांच्या तोंडून अशा कांहीं प्रभावानें आणि दिमाखानें बाहेर पडतो कीं, सारे श्रोते त्याचा एकमुखानें उच्चार करतात. साहित्याचा आणि वक्तृत्वाचा बाबांनीं कुठें अभ्यास केला आहे ? पण मराठी भाषा त्यांच्याजवळ पाणी भरते आहे असें म्हटलें तरी चालेल. अशी सोपी, चालवोध, ओघवती आणि लाडकी भाषा ते बोलतात कीं जन्मभर साहित्याशीं कुस्त्या खेळत बसलेले आमच्यासारखे 'भाषाप्रभु' तोंड वासूनच त्यांच्याकडे पाहात राहतात. जनतेची भाषा बोलणारा असा प्रभावी आणि जबरदस्त वक्ता दुसरा महाराष्ट्रांत नाही. सर्व रसांची तुडुंब मेजवानी त्यांच्या भाषेने भरलेली आहे. आणि त्यांच्या रसवंतीच्या पायांत तर विनोदाची मधुर आणि मंजूर अंगुरें एकसारखी खुळखुळत असतात.

बाबांचें कीर्तन-श्रवण हा एक महान् अनुभव आहे. तो ज्यानें घेतला नसेल तो करंटा, तो दुर्दैवी, तो अभागी ! तो कशाला ह्या महाराष्ट्रांत जन्माला आला ? आमच्या पंचावन्न वर्षांच्या आयुष्यांत बाबांचें कीर्तन आम्हीं परवां ऐकलें. आमचीं पंचावन्न वर्षे आतांपर्यंत फुकट गेलीं होतीं. तीं त्या रात्रीं सार्थकीं लागलीं आणि जीवन कृतार्थ झालें. बाबांचें कीर्तन आमच्याप्रमाणेंच आतांपर्यंत न ऐकलेले महाराष्ट्रांत लक्षावधि सुशिक्षित आहेत. त्यांची आम्हांला कीव वाटते. बाबांचें कीर्तन ऐकलेले कित्येक सुशिक्षित आम्हांला भेटले. त्यांना आम्हीं विचारलें, “तुम्ही गाडगेमहाराजांचें कीर्तन ऐकलें ?” ते म्हणाले, “हो.” आम्हीं विचारलें, “कसें वाटलें ?” ते म्हणाले, “चांगलें वाटलें.” आम्हीं विचारलें, “काय होतें चांगलें त्यांत ?” ते म्हणाले, “काहीं आठवत नाहीं, पण चांगलें होतें.” बाबांच्या कीर्तनाचें वर्णन शब्दांनीं करतां येणार नाहीं, आणि त्याचें रहस्य मध्यमवर्गीय सुशिक्षितांना आणि पांढरपेशा समाजाला तर मुळींच कळणार नाहीं. बाबांचें कीर्तन अज्ञांसाठीं आहे, गरिबांसाठीं आहे, दळितांसाठीं आहे, दुःखितांसाठीं आहे. त्यांत योग नाहीं, अध्यात्म नाहीं, पोथी नाहीं, पुराण नाहीं, देवांचीं वर्णनें नाहींत, पूजा यात्रा यांचा उपदेश नाहीं. त्यांत शुद्ध जीवन आहे. हजारां वर्षे समाजाच्या आर्थिक सत्तेखालीं आणि धार्मिक रूढी-खालीं भरडून निघाल्यामुळें दुधखुळ्या, देवभोळ्या अन् आंधळ्यापांगळ्या झालेल्या हीनदीन समाजाच्या उद्धाराचा झगझगीत प्रकाशझोत म्हणजे गाडगे-बाबांचें कीर्तन ! कम्युनिस्टांना आणि आम्हां समाजवाद्यांना वाटेल कीं आर्थिक समतेचा संदेश भारतांतल्या जनतेला आम्हींच दिला आणि आम्हीच सध्यां तो देत आहोंत. मार्क्स हा माणूस आहे कीं माकड आहे हें देखील गाडगेबाबांना ठाऊक नाहीं. पण गेलीं पन्नास वर्षे आपल्या जीवनामधून आणि कीर्तनामधून गाडगेमहाराज हे शुद्ध मार्क्सवादाचीच अज्ञ जनतेला शिकवणूक देत आहेत. गाडगेबाबा हें महाराष्ट्रांतलें समाजवादाचें एक प्रचंड व्यासपीठ आहे. स्वतः गाडगेमहाराज आपल्या उभ्या आयुष्यामध्ये एकाहि देवळांत गेलेले नाहींत. पंढरपूरच्या विठोबाच्या देवळांत त्यांनीं अद्याप पाऊलहि टाकलें नाहीं एवढेंच नव्हे तर त्या देवळाचें तोंड कोणत्या दिशेला आहे हें देखील त्यांना माहित नाहीं.

शेंदूर माखोनिया धोंडा

पाया पडती पोरें रांडा

गाडगे महाराज

देव दगडाचा केला
 गवंडी त्याचा बाप झाला
 देव सोन्याचा घडविला
 सोनार त्याचा बाप झाला
 सोडोनिया खऱ्या देवा
 करीं म्हसोबाची सेवा

ही दगडधोंड्याच्या देवाकडे पाहण्याची तुकोबांची दृष्टि होती, आणि तोच गाडगे-बाबांचा त्यांच्याबद्दलचा दृष्टिकोन आहे. गाडगेबाबांसारखा मूर्तिपूजेचा जळजळीत निषेध हिंदुद्वेष्या मुसलमानांनीं सुद्धां कधीं केला नसेल. दगडधोंड्याची पूजा करण्यांत काळाचा नि पैशाचा व्यय करूं नका. त्याच्यापुढें वक्र्या आणि कोंबड्या मारूं नका. तीर्थक्षेत्रांना जाऊं नका. गंगास्नानानें पापें जातात असें म्हणणें हा धर्माचा शुद्ध काळाबाजार आहे. कर्ज काढून सणसमारंभ करूं नका. हा उपदेश बाबांच्या प्रत्येक कीर्तनांत शिगोशीग भरलेला असतो. पण हा उपदेश करतांना कोणत्याहि जातीच्या किंवा वर्गाच्या द्वेषाचें एक अक्षरसुद्धां बाबांच्या तोंडून कधीं निघत नाहीं. तुडुंब भूतदया ही त्यांच्या अंतःकरणांत भरलेली आहे. सर्वांच्या प्रेमावर आधारलेल्या समतावादी तत्त्वज्ञानाचा प्रचार कसा करावा ह्याचा सोज्ज्वळ आणि सात्त्विक आदर्श बाबांच्या कीर्तनामध्येच पाहावयाला मिळतो.

बाबांच्या कीर्तनाचें तंत्र मोठें विलक्षण आहे. सर्व श्रोत्यांना दोन्ही हात वर करून टाळ्यांच्या तालवर ते एक भजन करायला सांगतात. 'गोपाला । गोपाला । देवकीनंदन गोपाला ।' अर्धा मिनिट हें भजन चालतें आणि मग बाबांच्या समाजवादी कीर्तनाचें कारणें उचंबळूं लागतें. त्यांच्या कीर्तनांत शेकडों प्रश्न आणि मुद्दे येतात. एकेका मुद्द्याचा ते एकेक टप्पा करतात, आणि तो टप्पा लाटेसारखा वाढवीत असा काहीं वर नेतात अन् 'गोपाला । गोपाला । देवकीनंदन गोपाला' ह्या सांघिक भजनाच्या खडकावर एकदम नेऊन तो आदळतात. त्यामुळें त्यांचा तो उपदेश थेट श्रोत्यांच्या हृदयांत तर शिरतोच, पण श्रोते तल्लीन होऊन जेव्हां डोळूं लागतात तेव्हां तो उपदेश त्यांच्या रक्तामध्ये आणि देहकणांमध्ये जाऊन भिनतो. बाबांच्या संबंध कीर्तनांत 'गोपाला, गोपाला, देवकीनंदन गोपाला' एवढाच परमेश्वराच्या

नांवाचा उल्लेख येतो. पण त्याचाहि उपयोग श्रोत्यांची भाविकता वाढविण्या-
पेक्षां आपला उपदेश त्यांच्या मनावर नीट ठसावा म्हणून ते करतात. त्यांच्या
ह्या तंत्राचीं दोनच उदाहरणें देतो. कीर्तनांत बाबांचा आणि श्रोत्यांचा समोरा-
समोर संवादच चालू असतो.

बाबा : देव किती ?

श्रोते : एक.

बाबा : तुमच्या गांवीं खंडोबा आहे का ?

श्रोते : आहे.

बाबा : मग देव किती झाले ?

श्रोते : दोन.

बाबा : आपल्या गांवीं भैरोबा आहे का ?

श्रोते : आहे.

बाबा : मग आतां देव किती झाले ?

श्रोते : तीन.

बाबा : आपल्या गांवीं मन्याई आहे का ?

श्रोते : आहे.

बाबा : मग देव किती झाले ?

श्रोते : चार.

अशी वाढवीत वाढवीत देवांची संख्या ते द्वावारावर नेतात. श्रोत्यांच्या
डोक्यांत आपोआप प्रकाश पडूं लागतो. त्यांचीं मनें आतां तयार झालीं असं
बाबांना वाटलें कीं, एकदम तुकोबांचा अभंग त्यांच्या मुखांतून उचंबळतो.
“‘वेड लागले जगाला ! देव म्हणती धोंड्याला.’ बोलू, ‘गोपाला । गोपाला ।
देवकीनंदन गोपाला ।’” त्याबरोबर हजारां श्रोते टाळ्यांच्या गजरांत घोष करूं
लागतात. आणि ह्या जगाचीं सूत्रें चालवणारी शक्ति एकच आहे हें त्यांना
मनोमन पटतें. आम्ही परवां ज्या कीर्तनाला गेलों होतो त्या कीर्तनामधें
देवापुढें होणाऱ्या पशुहत्येबद्दल बाबा बोलत होते. त्यांनीं विचारलें, “श्रीखंड
चांगलें कीं वकरें चांगलें ? (श्रोते : श्रीखंड.) बासुंदी चांगली कीं वकरें
चांगलें ? (श्रोते : बासुंदी.) दूध चांगलें कां वकरें चांगलें ?
(श्रोते : दूध.) असं इथें बोलतां अन् घरीं जाऊन वकऱ्याचें मांस खातां काय

म्हणावं तुम्हांला ? (हंशा) गुजराती अन् मारवाडी देवाला जातात. ते कधीं त्याला बकरें देतात का ? (श्रोते : नाहीं.) मग त्यांना देव कसा पावतो अन् तुम्हांला कां पावत नाहीं ? एकेका गुजरात्याच्या दहादहा मजली इमारती इथें मुंबईत आहेत ! अन् तुम्ही फुटपाथवर झोपताहांत. (हंशा) तुमचे धंदे म्हणजे (नक्कल करीत) मीऽठ ! कल्हऽऽई ! कांऽऽदे-बटाऽऽटे ! नाहींतर (दांडा हलविण्याचा अभिनय करीत) उसाचा चरक ! (हंशाच हंशा) शेटाणीचें पांचफुटी पातळ पांचशें रुपयांचें. त्याच्यांतला परकर तीनशें रुपयांचा अन् तुमच्या त्रायकोच्या नऊवारी पातळाची किंमत किती ? पांच रुपये अन् पावली ! (हंशा) देवाला बकरेंच द्यायचें, तर तें त्याच्या देवळांत सोडून द्या. त्याच्या पोटांत मुरी कशाला खुपसतां ? अन् (अभिनय करीत) मसाला कशाला वाटतां ? (हंशा) तुम्हीं इकडे त्याचा मसाला वाटतां आणि यम तिकडे तुमचा मसाला वाटतो ! (प्रचंड हंशा) बोला, गोपाला ! गोपाला ! देवकीनंदन गोपाला !”

असा थोडक्यांत गाडगेबाबांच्या कीर्तनाचा नमुना आहे. स्वच्छता, शिक्षण आणि स्वावलंबन ह्यावांचून अज्ञ जनतेचा उद्धार होणार नाहीं हें एकसारखें आपल्या कीर्तनांत ते उपदेशीत असतात. गरिबांच्यासाठीं आजपर्यंत लाखां रुपयांच्या धर्मशाळा, घाट, अन्नछत्रें, पाणपोया, पूल त्यांनीं महाराष्ट्रांत बांधले. पण त्याचा कुठें गाजावाजा नाहीं. अस्पृश्यांच्या उद्धाराचा ज्यावेळीं कुठें शब्दहि ऐकूं येत नव्हता, तेव्हा पंढरपुराला त्यांनीं लाख रुपये खर्चून अस्पृश्यांसाठीं ‘चोखामेळा धर्मशाळा’ बांधली. डोंगराएवढें विधायक कार्य त्यांनीं या देशांत करून ठेवलें आहे. आम्हीं एक रस्ता साफ केला किंवा एक तळें उकरलें तर केवढा गाजावाजा करतां ! प्रत्येक माणूस हेंच एक परमेश्वराचें देऊळ आहे, माणसाची सेवा हीच ईश्वराची पूजा आहे, असा सर्व भूतांमध्ये ज्यांना भगवंताचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार झालेला आहे, असे गाडगेमहाराज हे महाराष्ट्र-मधले एक महान् समाजवादी संत आहेत. तुकाराममहाराजांचे तर ते अवतार आहेत. गरिबांची नि दलितांची ज्यांना त्यागपूर्वक सेवा करावयाची आहे आणि प्रेमावर आधारलेली समता समाजांत प्रस्थापित व्हावी असें ज्यांना अंतःकरणापासून वाटतें, त्यांना आपल्या स्फूर्तीचे घट गाडगेबाबांच्या जीवनांतून आणि कीर्तनांमधूनच भरून घ्यावे लागतील.

भारतीय क्रांतिकारकांचे कुलपुरुष स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर

वीर सावरकर हा भारतीय इतिहासातील एक चमत्कार आहे. पौराणिक काळामध्येच चमत्कार घडत होते, असा ज्यांचा भ्रम आहे त्यांना त्यांच्या चरित्राकडे एकवार दृष्टि टाकावी. डोळे दिपून टाकतील असे अनेक अद्भुत पराक्रम त्यांच्या जीवनांत भरलेले आहेत. इंग्रजांनी हा देश जिंकून निःशस्त्र केल्यानंतर ह्या देशांतल्या शौर्याच्या आणि धैर्याच्या सर्व लढाऊ परंपरा हळूहळू नष्ट झाल्या. इतक्या कां स्वातंत्र्याचा शाब्दिक उच्चार करण्याचेहि सामर्थ्य पुढे कुणांत राहिले नाही. परकीय राज्यकर्त्यांच्या लांगूलचालनाचे पर्व सर्वत्र सुरू झाले. पौरुषाची आणि पराक्रमाची राखरांगोळी होऊन गेली. ती राख पुन्हा पेटवून तिच्यांतून स्वातंत्र्यप्रीतीचा आणि देशभक्तीचा अंगार ज्यांनी बाहेर काढला, त्या ज्वलज्वाल क्रांतिकारकांचे वीर सावरकर हे निःसंशय कुलपुरुष आहेत. भारतीय शौर्याचा आणि पराक्रमाचा तेजस्वी वारसा घेऊन सावरकर जन्माला आले. इतिहासाच्या धगधगत्या कुंडामधून त्यांचा पिंड आणि प्रज्ञा तावून सुलाखून निघाली. सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराची धग देशांतून नष्ट झालेली नव्हती. किंबहुना, वासुदेव बळवंताच्या आत्मयज्ञाच्या वातावरणामध्येच सावरकरांचा जन्म झाला. चाफेकरबंधूंनी दोन जुलमी इंग्रज अधिकाऱ्यांचे

क्रांतिदेवतेच्या चरणीं बलिदान केलें. त्याचवेळीं सावरकरांच्या स्वातंत्र्यप्रीतीला ब्रह्म आला. स्वदेशाच्या छळाचा सूड घेऊन चाफेकर फांसावर चढले, त्यांच्या प्राणज्योतीनें चेतवलेलें यज्ञकुंड एकसारखें भडकवीत ठेवणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असा त्यांना साक्षात्कार झाला. घरांतल्या अष्टभुजादेवीपुढें त्यांनीं शपथ घेतली कीं, 'देशाचें स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र क्रांतीचा केतु उभारून मी मरतां मरतां मरेतों झुंजेन !' वयाच्या चौदाव्या वर्षीं मृत्यूला आव्हान देण्याची प्रतिज्ञा सावरकरांनीं केली. आणि ती विलक्षण रीतीनें खरी करून दाखविली. साक्षात् मृत्यूच्या जवळ्यांत जाऊनच मुळीं त्यांनीं बारा वर्षे मुक्काम टोकला. मृत्यूची फजीती आतांपर्यंत कोणी केली नसेल म्हणून कीं काय त्यांच्यावर प्रसन्न होऊन मृत्युंजयानें त्यांना दीर्घायुष्याचा वर दिला आहे.

सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गानें जाण्याची केवळ प्रतिज्ञा करूनच सावरकर स्वस्थ बसले नाहींत, तर त्यासाठीं त्यांनीं क्रांतिकारकांच्या गुप्त मंडळाची स्थापना करून श्री शिवजयंतीच्या आणि गणेशोत्सवाच्या निमित्तानें समाजांतील तरुण मंडळींचीं मनें स्वातंत्र्याच्या ज्योतीनें पेटवण्यास प्रारंभ केला. लोकमान्य टिळक आणि शिवरामपंत परांजपे ह्यांच्या तेजस्वी लेखनानें आणि वक्तृत्वानें राजकीय जागृतीचें वातावरण समाजांत आधींच निर्माण झालें होतें. पण परकीय राज्यकर्त्यांविषयीं त्वेष आणि पारतंत्र्याबद्दल चीड ह्या भावनांची आग तरुणांच्या हृदयामध्यें पेटवून त्यांचीं डोकीं भडकवण्याचें कार्य सतराअठरा वर्षांच्या सावरकरांनीं मोठ्या प्रखरतेनें आणि प्रभावानें केलें. अग्निरसाच्या कारंज्याप्रमाणें स्वातंत्र्याचीं ज्वलज्ज्वाल काव्यें सावरकरांच्या अलौकिक प्रतिभेमधून उचंबळूं लागलीं आणि महाराष्ट्रांतील आवालवृद्धांच्या ओटांवर नाचूं लागलीं. स्वातंत्र्यासाठीं भारताच्या इतिहासांत ज्या वीरांनीं आपलें रक्त सांडलें होतें त्यांचीं स्फूर्तिदायक चरित्रें आपल्या प्रतिभेच्या हजाऱ्यामधून सावरकरांनीं सर्वत्र उधळून दिलीं आणि स्वातंत्र्याच्या नि देशभक्तीच्या उन्मादक सुगंधानें सारा समाज धुंद करून टाकला. स्वातंत्र्यलक्ष्मीला 'अरिरुधिराचें स्नान' घातल्यावांचून ती प्रसन्न होणार नाहीं, ह्या मंत्राची जाहीर दीक्षा देशांतील तरुणांना देऊन सशस्त्र क्रांतीची मुहूर्तमेढ सावरकरांनीं ह्या शतकाच्या प्रारंभीं रोवली ह्यांत काय संशय ?

। ह्याच सुमारास बंगालची फाळणी करण्याची लॉर्ड कर्झननें घोषणा केली. जनतेच्या स्वातंत्र्यावर चहूंब्राजूनीं आक्रमणें होऊं लागलीं. दडपशाहीनें अक्राळ-

विक्राळ स्वरूप धारण केलें, आणि देशांतील क्रांतिकारकांना जणूं काहीं आव्हानत्र दिलें. विलायती कपड्यांची जाहीर होळी पुण्यामध्ये पेटवून तें आव्हान छातीठोकपणें सावरकरांनीं स्वीकारलें. ह्या होळीच्या उजेडानें साऱ्या भारताचे डोळे दिपले. त्यानंतर कॉलेजच्या वसतिगृहांतच काय पण ह्या देशामधल्या पारतंत्र्याच्या वातावरणांत राहणेंसुद्धां सावरकरांना अशक्य होतें. म्हणून 'सशस्त्र क्रांतीचें शास्त्र हस्तगत' करण्यासाठीं मातृभूमि सोडून ते विलायतला गेले. देशांतील अनेक बुद्धिमान् आणि श्रीमान् तरुण त्या काळीं विलायतला जात असत. पण ते परकीय राज्यकर्त्यांचे गुलाम होण्यासाठीं अन् स्वदेशाभोवतीचे पारतंत्र्याचे पाश अधिक बळकट करण्यासाठीं. पण मातृभूमीला स्वतंत्र करण्याची भीष्मप्रतिज्ञा करून परकीय राज्यकर्त्यांच्या गुहेंत वेगुमानपणें शिरलेला सावरकर हाच पहिला तरुण होय.

इंग्लंडमधल्या स्वतंत्र वातावरणांत पाश्चात्य क्रान्तिकारकांच्या जीवनाचा आणि तत्त्वांचा यथेच्छ अभ्यास करण्याची सावरकरांना चांगली संधि मिळाली. मॅझिनी, गॅरिवाल्डी आणि काव्हर ह्या इटालियन देशभक्तांच्या विचारांची आणि क्रान्ति-तंत्राची सावरकरांच्या मनावर विशेष छाप पडली. हळूहळू सावरकरांच्या भोवतीं भारतीय क्रांतिकारक तरुणांचा गट जमूं लागला. आणि 'अभिनव भारत'ची लंडनमध्ये स्थापना झाली. या मंडळाचें नेतृत्व अर्थातच सावरकरांकडे आलें. आयर्लंड, इजिप्त आणि रशिया यामध्ये सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या ज्या संघटना स्थापन झाल्या होत्या त्यांचा पाटिंबा मिळविण्याचा जसा सावरकरांनीं प्रयत्न केला त्याप्रमाणें मॅझिनीचें चरित्र आणि सत्तावनी स्वातंत्र्ययुद्धाचा इतिहास लिहून भारतीय क्रांतिकारकांमध्ये नवचैतन्य निर्माण केलें. 'सत्तावनी स्वातंत्र्यसमर' ह्या ग्रंथासारखा ज्वालाग्राही ग्रंथ तर जगाच्या वाङ्मयांत दुसरा नाही. असा अलौकिक ग्रंथ वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी सावरकरांनीं लिहिला हा त्यांच्या प्रतिभेचा अद्भुत चमत्कारच म्हटला पाहिजे. ह्या ग्रंथाला पुढें तर सारे भारतीय क्रांतिकारक 'सशस्त्र क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाची गीता' असें संबोधूं लागले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस ह्यांनाहि 'आझाद हिंद सेना' तयार करण्याची स्फूर्ति याच ग्रंथानें दिली. सत्तावनी स्वातंत्र्यसमराला ह्याच सुमाराला पन्नास वर्षे पूर्ण होत होतीं. भारताच्या राष्ट्रीय उत्थानाचा अर्धशतकोत्सव लंडनमध्ये जाहीरपणें साजरा करण्याची अभिनव कल्पना

ह्यावेळीं सावरकरांच्या डोक्यांत आली आणि लागलीच ती त्यांनीं अंमलांत आणली. सावरकरांच्या क्रांतिपर्वाला येथूनच प्रारंभ झाला असें म्हणावयास हरकत नाही.

सात सालीं हे क्रांतिपर्व सुरू झालें. ह्या क्रांतिपर्वाचा पांचजन्य सहा सालच्या अखेरीस कलकत्ता येथें भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांत भीष्माचार्य दादाभाई नौरोजी ह्यांनीं फुंकून ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांच्या काळजांत भीतीचा कंप उठवला. स्वदेशी, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण ह्या शस्त्रांच्या सामर्थ्यावर भारताचें स्वराज्य मिळविण्याची घोषणा दादाभाईंनीं केली. ह्या घोषणेला बंगाल, महाराष्ट्र आणि पंजाब ह्या भारतांतल्या तीन प्रांतांमध्ये विलक्षण साद मिळाली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, सात सालीं सत्तावनी क्रांतियुद्धाचें अर्धशतक ज्या दिवशीं पूर्ण होत होतें, त्या दिवशीं बंडाचा वणवा पंजाबमध्ये भडकणार असें परकी सरकारला भय वाटल्यावरून त्यांनीं भारतीय राष्ट्रवाद्यांचे लोकप्रिय पुढारी लाला लजपतराय ह्यांना चौकशीवांचून हद्दपार केलें अन् ब्रह्मदेशांत नेऊन ठेवलें. पंजाबांत लष्करी अंमल सुरू झाला. लजपतरायांच्या मागोमाग सरदार अजितसिंगांनाहि पकडून हद्दपार करण्यांत आलें. ब्रिटिश सरकारच्या ह्या जुलमी धोरणानें सारा भारतवर्ष प्रक्षुब्ध झाला. ह्या प्रक्षोभाचे पडसाद वृत्तपत्रांत आणि विद्यार्थीवर्गांत उमटूं लागले असें पाहतांच राजकारणांत भाग घेण्यास सरकारनें विद्यार्थ्यांना प्रतिबंध केला. आणि प्रेस अॅक्टचा वरबंट्या वृत्तपत्रांच्या डोक्यांत घालून वृत्तपत्रांना ठेचून काढावयाचें ठरविलें. ब्रिटिशांनीं भारतांत सुरू केलेलें हे दडपशाहीचें सत्र म्हणजे सशस्त्र क्रांतीचें तंत्र लंडन शहरीं शिकत असलेल्या सावरकरांना आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना उघड आव्हानच होतें. तें आव्हान त्यांनीं स्वीकारलें आणि सर्व भारतांत क्रांतिकारकांच्या गुप्त संघटना स्थापन करण्याकरितां आणि त्यांना स्फोटकांची विद्या शिकविण्याकरितां त्यांनीं आपल्या कांहीं क्रांतिकारक सहकाऱ्यांची ताबडतोब भारतांत खानगी केली.

परकी सरकारच्या वाढत्या दडपशाहीनें हैराण झालेल्या भारतांत स्फोटक विद्येची पेरणी होण्यास फारसा विलंब लागला नाही. सात सालच्या अखेर-पासून देशांत त्रॉम्बचे आणि पिस्तुलांचे आयाज ऐकूं यायला लागले. बाँबचे पहिले दोन बळी आठ सालच्या प्रारंभीं खुदीराम बोस ह्या अठरा वर्षांच्या क्रांतिकारक तरुणानें मुझफरपूर येथें घेऊन सशस्त्र क्रांतीचा मुहूर्त केला. सत्तावनी

क्रांतियुद्धांत अमर झालेल्या हुतात्म्यांची शपथ घालून सावरकरांनीं भारता-मधल्या क्रांतिकारकांना त्यावेळीं बजावले. कीं, “ १० मे १८५७ रोजीं सुरू झालेल्या संग्राम अद्याप संपला नाही. भारतीय राष्ट्राचें ऐतिहासिक अस्तित्व खंडित झालें नाही. सौंदर्यसंपन्न भारताच्या डोक्यावर विजयाचा दैदीप्यमान मुकुट जेव्हां चढेल तेव्हांच हा स्वातंत्र्यसंग्राम संपेल.” अशा रीतीनें वयाच्या अवघ्या पंचविसाव्या वर्षी सावरकर हे भारतांतल्या सशस्त्र क्रांतीचे सूत्रधार बनले. त्यांचे अनेक समवयस्क हिंदी तरुण गुलामगिरीच्या सर्व विद्या आणि शास्त्रें विलायते-मध्ये शिकून स्वदेशीं भराभर खाना होत होते अन् त्याच वेळीं स्वातंत्र्य-विद्येचीं जिवंत आणि ज्वलंत पार्सलें सावरकर विलायतेमधून स्वदेशाला पाठवीत बसले होते. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या राजधानीमध्ये राहून भारतामधील तिच्या साम्राज्याला सुरंग लावण्याचा पराक्रम करणारा सावरकरांसारखा झुंझार क्रांतिकारक ह्या भारतामध्ये दुसरा झालेला नाही हें का आम्ही सांगायला हवें ?

नामदार गोखले त्याच सुमारास इंग्लंडला गेले होते. त्यांनीं सावरकरांना सांगितलें कीं, “ सध्याच्या परिस्थितींत भारतानें स्वातंत्र्याची मागणी करणें अशक्य आहे. आणि तुम्ही ज्या साधनांचा आणि मार्गाचा पुरस्कार करीत आहांत ते अव्यवहार्य आहेत.” सावरकरांनीं त्यांना उत्तर दिलें कीं, “ मी इतिहाससिद्ध मार्गानें जातो आहे. इतिहासाचा तुम्हांला पाठिंबा नाही. मला आहे.”

‘सशस्त्र क्रांति ही भारताचें स्वातंत्र्य मिळविण्याचे दृष्टीनें अव्यवहार्य आहे’ असें नामदार गोखले यांचें मत तर शस्त्राचार हा अधार्मिक आणि पापमय आहे असें महात्मा गांधी म्हणत. तात्त्विक दृष्ट्या सशस्त्र क्रांतीमध्ये कांहीं चूक नाही असा लोकमान्य टिळकांचा अभिप्राय होता. पण त्यासाठीं देश तयार व्हायला पाहिजे एवढाच त्यांचा कटाक्ष होता. सारांश, अशा रीतीनें मोठमोठ्या भारतीय नेत्यांचा सशस्त्र क्रांतीला विरोध असतांनाहि केवळ इतिहासाच्या पाठिंब्यावर विसंबून वधस्तंभामधून जाणाऱ्या त्या भयानक मार्गानें जाण्याचें सावरकरांनीं ठरविलें. ह्यावरून त्यांच्या लोकोत्तर धैर्याची कल्पना येते. क्रांतिविद्येच्या पिकाला जशीं ठिकठिकाणीं बाँबचीं घासदार कणसें येऊं लागलीं, तशी देशांतील राष्ट्रवादी पुढाऱ्यांची राजद्रोहाच्या आरोपावरून उचलवांगडी करण्याचा सरकारनें सपाटा लावला. आठ सालच्या जुलै महिन्यांत लोकमान्य टिळकांना सहा वर्षे काळ्या पाण्याची शिक्षा सांगण्यांत आली. एवढेंच नव्हे तर महाराष्ट्रांतल्या

अनेक पत्रकारांना नि मुद्रकांना धडाधड तुसंगामध्ये पाटविण्यांत येऊं लागलें. सरकारच्या ह्या अत्याचाराच्या आणि दडपशाहीच्या धोरणाला पिस्तुलांनीं आणि बाँबनीं उत्तरे देण्याचा क्रांतिकारकांनींही तडाखा लावला. आपल्या क्रांतिकारक सहकाऱ्याची वातमी सरकारला पुरविणाऱ्या देशद्रोही नरेंद्र गोस्वामीचा त्यांनीं तुसंगांतच खून केला. खुदीराम बोसला पकडणारा पोलीस अधिकारी जो वानर्जी त्याला गोळी घालून त्यांनीं मारलें. बंगालच्या गव्हर्नराला ठार करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला, पण तो फसला. भारतांतिल सर्व क्रांतिकारक कृत्यांचा सूत्रधार लंडनमध्ये वावरतो आहे ही गोष्ट ह्यानंतर ब्रिटिश सरकारच्या लक्षांत यावयाला फारसा वेळ लागला नाहीं. पण त्याला पकडण्या-एवढा पुरावा त्यांना मिळेंना. म्हणून जणूं काहीं चिडून जाऊन सावरकरांच्या थोरल्या बंधूंना सरकारनें नऊ सालच्या जूनमध्ये आक्षेपार्ह कविता प्रसिद्ध करण्याच्या क्षुद्र आरोपावरून काळ्या पाण्याची शिक्षा सांगितली. सरकारच्या या अत्याचाराला अवघ्या बावीस दिवसांनींच लंडन येथें उत्तर मिळालें. विलायतेंतील भारतमंत्र्यांचे साहाय्यक सर कर्झन वायली ह्यांना एका मेजवानीच्या प्रसंगीं मदनलाल धिंग्रा ह्या पंचवीस वर्षांच्या तरुणानें गोळ्या घालून ठार केलें. भारतीय सशस्त्र क्रांतीचा रक्तंजित झेंडा खुद्द लंडन शहरांत फडकलेला पाहून ब्रिटिश साम्राज्यांत केवढा हाहाकार उडाला असेल ह्याची कल्पनाहि करतां येणार नाहीं. ब्रिटिश न्यायालयापुढें मदनलालनें छातीटोकपणें जवाब दिला कीं, “जर्मनांना जसा इंग्लंडवर आक्रमण करण्याचा अधिकार नाहीं, तसा इंग्रजांनाहि हिंदुस्थानवर राज्य करण्याचा अधिकार नाहीं. जर्मनांनीं इंग्लंड देश जिंकल्यास त्यांच्याशीं झगडणारा इंग्रज जेवढा देशाभिमानी ठरेल तेवढाच इंग्रजांचा प्रतिकार करणारा मी देशाभिमानी आहे. मला देहांताचीच शिक्षा मिळावी म्हणजे माझ्या देशबांधवांमध्ये प्रखर सूडभावना उत्पन्न होईल.” मदनलालच्या मुखामधून ही त्वेप्राची आणि शौर्याची भाषा बोलविणारे धनी सावरकर होते हें सांगायची जरूरी नाहीं. धिंग्राला फांशी दिल्यानंतर लाला हरदयाळ उद्गारले, “भविष्यकाळीं ब्रिटिश साम्राज्य जेव्हां भारतामधून नष्ट होईल, तेव्हां भारतांतल्या प्रमुख शहरांत धिंग्राजींचे पुतळे उभारले जातील!” स्वतंत्र भारताला धिंग्राजींची आठवणहि नाहीं. त्याचा पुतळा केवळ सावरकरांच्या अंतःकरणांतच आज असेल !

ब्रिटिश सरकार आणि भारतीय क्रांतिकारक ह्यांचा झगडा त्यावेळीं जगुं कांहीं टेनिसच्या खेळाप्रमाणें चालला होता. एकानें एका वाजूनें प्रहार केला कीं दुसऱ्यानें दुसऱ्या वाजूनें अधिक जोरानें प्रहार करावयाचा. नऊ सालच्या ऑगस्टमध्ये धिंग्राजींना फांशीं देऊन सरकारनें क्रांतिकारकांच्या काळजाचा लचकाच तोडला. त्यामुळे क्रांतिकारकांच्या संतापाला आणि प्रक्षोभाला सीमाच राहिली नाहीं. एवढ्यांत अहमदाबादेमध्ये व्हाइसरॉयवर बाँब फेकल्याच्या भानगडींत सावरकरांच्या धाकट्या वंधूंना पकडण्यांत आले. तेव्हां सावरकरांच्या नाशिक येथील 'अभिनव भारता' मधल्या क्रांतिकारक सहकाऱ्यांनीं तें आव्हान पत्करायचें ठरविलें. शस्त्राचाराची सर्व साधनसामग्री सावरकरांकडून त्यांना आधीं मिळालीच होती. धिंग्राजींच्या फांशीनंतर अवघ्या साडेचार महिन्यांनीं नाशिकचे कलेक्टर जॅक्सन ह्यांना भर नाटकगृहांत अनंत कान्हेरे नि त्याचे दोघे सहकारी ह्यांनीं गोळ्या घालून ठार केले. ब्रिटिश सरकारवर क्रांतिकारकांनीं एवढी चढाई केल्या-नंतर तें त्यापुढें सावरकरांना लंडनमध्ये आपले क्रांतिकार्य निबंधपणें करूं देईल हें मुळीं शक्यच नव्हतें. त्यांनीं सावरकरांच्या भोंवतीं आपले पोलादी जालें टाकलें आणि अडीच महिन्यांच्या आंतच त्यांच्यावर झडप घातली. इंग्लंडचा किनारा सोडतांना आतां कदाचित् आपणाला देहांताची वा काळेपाण्याची शिक्षा होईल ह्या कल्पनेनें आपल्या सहकाऱ्यांचा सावरकरांनीं जो 'निरोप' घेतला तें स्वातंत्र्याचें एक अमर वाङ्मय आहे. 'मोरीया' बोटीमधून त्यांना स्वदेशीं परत आणीत असतांना मार्सेल्सच्या बंदरांत एका पहाटे त्यांनीं पोलिसांचा पहारा चुकवून समुद्रांत उडी मारली आणि दीडदोनशें फुटांचें अंतर कापीत त्यांनीं किनारा गांठला. रस्त्यावरून ते पळूं लागले. पण फ्रेंच पोलिसांनीं त्यांना पकडून परत ब्रिटिश पोलिसांच्या ताब्यांत दिलें. तथापि, सावरकरांनीं मोरीया बोटीवरून समुद्रांत मारलेली ही उडी म्हणजे त्यांच्या पराक्रमाचा सुवर्णकळसच होय. ही उडी त्रिखंडांत गाजली. आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्यामध्ये तिनें खळबळ उडवून दिली. त्यानंतर मुंबई हायकोर्टांत 'खास न्यायाधीश मंडळ' पुढें सावरकरांवर आणि त्यांच्या सदर्तीस सहकाऱ्यांवर खटला होऊन त्यांत त्यांना जन्मठेप काळेपाण्याची शिक्षा झाली. एवढ्यानें ब्रिटिश सरकारच्या सूडबुद्धीचें जगुं कांहीं समाधान झालें नाहीं म्हणून कीं काय महिन्याभरानें सरकारनें दुसरा एक खटला त्यांच्यावर भरला आणि त्यांत त्यांना दुसऱ्या जन्मठेपेची शिक्षा दिली. अशा

रीतीनें दोन जन्मठेपींची भयंकर शिक्षा सावरकरांना ठोठावून अकरा सालच्या जून महिन्यामध्ये ब्रिटिश सरकारनें त्यांची खानगी अंद्मानच्या नरकपुरींत केली. सावरकरांना फांशी दिलें असतें तर जणुं कांहीं त्यांच्यावर द्याच झाली असती म्हणून कीं काय अनंत मरणांच्या भीषण हालअपेष्टा पन्नास वर्षेपर्यंत त्यांना एक-सारख्या भोगावयाला लावावयाच्या आणि जगांत कोणीं कोणावर घेतला नसेल एवढा राक्षसी सूड त्यांच्यावर व्यावयाचा असा ब्रिटिश सरकारचा डाव होता. जगांत कोणत्याहि राजसत्तेनें आपल्या शत्रूला असा दुष्टपणा दाखवला नसेल.

सात सालीं सावरकरांच्या ज्या सशस्त्र क्रांतिपर्वाला प्रारंभ झाला तो अकरा सालीं समाप्त झाला. त्या वेळीं सावरकर अवघे अष्टावीस वर्षांचे होते. भारताच्या स्वातंत्र्य-संग्रामाला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप देणारे सावरकर हे पहिले क्रांतिकारक होते. म्हणूनच 'भारतीय क्रांतिकारकांचे मुकुटमणि' असें त्यांना म्हटलें जातें. क्रांतिकारक सावरकरांचें अवतारकार्य येथेंच समाप्त झालें. पहिल्या महायुद्धाचे वेळीं जर सावरकर युरोपमध्ये मोकळे असते, तर 'आझाद हिंद'चा झेंडा त्याच वेळीं त्यांनीं तेथें फडकविला असता ह्यांत काय संशय ? म्हणूनच भारताच्या सशस्त्र क्रांतीचा सावरकर हे 'पाया' आणि सुभाषचंद्र हे 'कळस' आहेत असेंच म्हणणें युक्त होईल. वीस सालापासून महात्मा गांधींच्या अहिंसात्मक क्रांतिपर्वाला प्रारंभ झाला आणि त्याचें पर्यवसान सत्तेचाळीस सालीं भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीमध्ये झालें. पण तेव्हांपासून एका विचित्र आणि विकृत तत्त्वज्ञानाचा पगडा सध्यांच्या राज्यकर्त्यांच्या मनावर बसलेला आहे. सशस्त्र क्रांति आणि हिंसा हें एक महान् पाप आहे असें त्यांचें म्हणणें असून रक्ताचा थेंब न सांडतां देशाला स्वातंत्र्य मिळालेलें आहे असा त्यांचा दावा आहे. म्हणजे भारताच्या स्वातंत्र्यासाठीं सावरकरांपासून सुभाषचंद्रांपर्यंत ज्या असंख्य देशभक्तांनीं सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग पत्करला आणि आपल्या रक्ताचें नि प्राणांचें अर्घ्य ओतलें त्यांचें तें बलिदान व्यर्थ होतें असाच आजच्या राज्यकर्त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा निष्कर्ष निघतो. एवढेंच नव्हे तर भारताचा पूर्वीचा सर्व इतिहासच मुळीं चूक आहे असें ठरवण्यापर्यंत कित्येक काँग्रेस नेत्यांची मजल गेली आहे. इतिहासाशीं कृतघ्न होणें हा राजकारणांतला नित्याचाच निर्दय खेळ आहे. स्टॅलिननें ट्राट्स्कीला रशियाच्या इतिहासांतून ज्या न्यायानें उखडून टाकलें, त्याच न्यायानें भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासांतून आज सावरकर-

सुभाषचंद्रांचीं नांवे पुसून टाकण्याचा प्रयत्न चालू आहे. देशाच्या इतिहासाशीं राज्यकर्ते कृतघ्न झाले म्हणून जनतेला कृतघ्न होऊन चालत नाहीं. भारताच्या इतिहासांतला एक तेजस्वी कालखंड रक्तमांसाच्या रूपांत जिवंतपणें आज समोर वावरतो आहे हें देशाचें केवढें मोठें भाग्य आहे ? देशाच्या स्वातंत्र्याखेरीज उभ्या आयुष्यांत ज्यांनीं दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीचा विचार केला नाहीं, स्वातंत्र्य-लक्ष्मीला प्रसन्न करण्यासाठीं ज्यांनीं अनंत मरणाचें हालाहल पचविलें, त्या भारताच्या पहिल्या क्रांतिकारकाच्या चरणीं कृतज्ञतापूर्वक अभिवादन.

मानवी कारुण्याचा शाहीर नाट्य छटाकार दिवाकर

१९१५ सालची गोष्ट. पावसाळ्यांतल्या एका संध्याकाळीं शनिवारमास्तीवरून खालीं जाणाऱ्या ओंकारेश्वराच्या रस्त्यानें गडकऱ्यांच्याबरोबर मी चाललां होतो. ओंकारेश्वराच्या दर्शनाला जाण्याची गडकऱ्यांना कधींमधीं हुक्की येत असे. न्यू इंग्लिश स्कूलच्या बोर्डिंगवरून दक्षिणोत्तर येणारा बोट या रस्त्याला जेथें मिळतो त्या तिवाळ्यावर एक लहानसें घर टाकून एक माडी आहे. त्या माडीच्या खिडकींत एक वाटोळ्या चेहऱ्याचा, सावळ्या रंगाचा आणि काळ्या पिळदार मिशांचा गृहस्थ निर्विकार चेहऱ्यानें आभाळांतल्या दगाकडे पाहत बसला होता. त्याला पाहतांच गडकरी चालतां चालतां एकदम थबकले आणि खालून ओरडले, “काय हो, काय चाललय् ?” तेव्हां तो गृहस्थ एकदम चमकून भानावर आला आणि खालीं गडकऱ्यांकडे पाहत म्हणाला, “अहो या ना मास्तर !” गडकरी म्हणाले, “जरा ओंकारेश्वराला जाऊन येतो !” तो गृहस्थ म्हणाला, “पण याल ना नक्की ? मी वाट पाहतां.” त्याबरोबर गडकऱ्यांचा मिष्किल विनोद एकदम त्यांच्या मुखामधून उचंबळून बाहेर पडला : “येण्याचा प्रयत्न करतां. कारण या वाटेनें गेलेला माणूस कधीं परत येत नाही, हें तुम्हीं रोज पाहतांच !” गडकऱ्यांच्या ह्या उत्तरानें त्या गृहस्थाच्या गंभीर चेहऱ्यावर विषण्ण हसूं चमकल्या-

सारखें दिसलें. पण तोंपर्यंत आम्ही झपाझप पावलें टाकीत पुढें गेलों होतां. गडकन्यांच्या परिचयाची बहुतेक लेखक-मंडळी मला माहित होती. पण ह्या खिडकींतल्या गृहस्थाला मी पूर्वी त्यांच्याकडे कधीं पाहिलें नव्हतें. म्हणून मी थोड्याशा आश्चर्यानें त्यांना विचारलें, “कोण हो हे ?” गडकरी चटकन् म्हणाले, “म्हणजे, तुम्हांला माहित नाहींत हे ? अहो, हे नाट्यछटाकार दिवाकर !” मी जरा वात्रटपणानें म्हणालों, “म्हणजे ते ‘ह्यः ! ह्यः ! ह्यः !’ ” ही नाट्यछटा प्रसिद्ध झालेली मीं वाचली होती. माझ्या बोलण्यानें गडकन्यांना हसूं न येतां उलट ते किंचित् रागावल्यासारखेच दिसले. त्यांनीं डोळे वटारून माझ्याकडे पाहिलें सुद्धां. पण मी कांहीं दत्रकलों नाहीं. मी आणखीन् पुढें म्हणालों, “चेहऱ्यावरून तर कांहीं मला ते ‘ह्यः ह्यः’ वाटले नाहींत !” “मग कसे वाटले तुम्हांला ते ?” गडकन्यांनीं वळून विचारलें. “पोलीस खात्यांतले कोणी तरी दिसतात”—मी एकदम बोलून गेलों. चालतां चालतां गडकरी थांबले अन् मग मात्र मनापासून हसले. “त्यांच्या त्या पोलिसी थाटाच्या मिशांवरून म्हणतां ना तुम्ही !” हसतां हसतां गडकरी म्हणाले, “पण तुमचा तर्क बरोबर आहे. तीन-चार वर्षांपूर्वीं ते पोलिस-खात्यांत होतेच मुळीं !” कॉनन डॉइलच्या ‘शेरलॉक होम्स’च्या गोष्टी त्या काळांत मी सपाटून वाचीत असें. त्यामुळे माणसाच्या चर्येवरून किंवा पोपाखावरून त्याच्या व्यवसायासंबंधीं अटकळ करण्याचा मला नाद लागला होता. म्हणून माझें अनुमान बरोबर ठरलेलें पाहून मला साहजिकच आनंद झाला. “सध्यां हे कुठें तरी मास्तर असतील झालें !” माझ्यांतला जागा झालेला ‘शेरलॉक होम्स’ धीटपणें पुन्हा उद्गारला ! गडकरी डोळे वासून माझ्याकडे ववूं लागले. “कमाल केलीत तुम्ही ! कसें ओळखलेंत ?” ते म्हणाले. “पण बरोबर आहे ना माझी अटकळ !” मीं ऐटीनें विचारलें. “अगदीं शंभर टक्के बरोबर ! सध्यां ते ‘नूतन मराठीं’त मास्तर आहेत !” गडकन्यांनीं सांगितलें. असल्या गोष्टी ओळखणें तर आपल्या हातचा मळ आहे असा आविर्भाव तोंडावर ओढून मी म्हणालों, “त्या ‘ह्यः ह्यः’ मध्ये शेक्सपिअर आणि ब्राउनिंग ह्यांचे उल्लेख आहेत त्यावरून मीं ओळखलें. वास्तविक कुठल्या तरी कॉलेजांत ते प्रोफेसर असावेत असें मला त्या वेळीं वाटलें होतें. पण त्यांचा चेहरा आणि राहण्याची जागा आतां प्रत्यक्षपणें पाहिल्या-नंतर ते मास्तरच असावेत अशी माझी खात्री झाली !” गडकन्यांनीं

माझी मनापाखून पाठ थोपटली. आणि ते म्हणाले, “शावास, मग आतां गर्गे मास्तरांची न् तुमची मला ओळख करून दिलाच पाहिजे !” “गर्गे मास्तर कोण ?” मी चमकून म्हणालों. तेव्हां गडकऱ्यांनीं खुलासा केला, “दिवाकर हे त्यांच्या पहिल्या घराचें आडनांव. ते गर्ग्यांकडे दत्तक गेले. त्यांचें सध्यांचें नांव शंकर काशीनाथ गर्गे. तथापि त्यांचें लिखाण ‘दिवाकर’ ह्या नांवाखालींच प्रसिद्ध होत असतें.”

ओंकारेश्वराचें दर्शन घेऊन परत येतांना आम्ही दिवाकरांकडे गेलों. माडीवर असलेल्या त्यांच्या लहानशा खोलींत प्रवेश केल्यानंतर मात्र आपण एका लेखकाच्या घरांत शिरत आहांत हे तावडतोव जाणवलें. दोन खणांचीच त्यांची ती खोली होती, पण स्वच्छता आणि टापटीप ह्यांचा तो एक वस्तुपाठच होता. छोटीछोटी कपाटे, त्यांत ओळीनें व्यवस्थितपणें लावून ठेवलेलीं पुस्तके, भिंतीवर लावलेलीं महान् लेखकांचीं चित्रं, सुंदर सारवलेली जमीन, त्यावर साफ अंथरलेली बैठक ! मला तर एखाद्या देवघरांत आल्यासारखें वाटलें. आणि अशा पवित्र ठिकाणीं ज्ञानाची निष्ठेनें उपासना करीत असलेल्या त्या थोर माणसाबद्दल आरंभीं ओवळेपणाचे उद्गार काढल्याबद्दल मला मनांतून अगदीं लाजल्यासारखें वाटलें ! दिवाकरांच्या संथ नि गंभीर मुद्रेकडे आणि त्यांच्या कपाटांतल्या पुस्तकांकडे मी आळीपाळीनें टकमक पाहतच राहिलों. त्या मनःस्थितींत माझ्या तोंडून अक्षरहि निघणें शक्य नव्हतें. “‘मनोरंजन’चे उद्योन्मुख कवि” म्हणून गडकऱ्यांनीं दिवाकरांशीं माझी ओळख करून दिली. दिवाकर माझ्याकडे बघून किंचित्से हसले. पण एकंदरींत मला त्यांचा स्वभाव अवोल्च वाटला. अर्थात् गडकऱ्यांच्या टकळीपुढें त्यांना त्या वेळीं बोलावयाला अवकाशच मिळाला नाहीं ती गोष्ट निराळी. दिवाकरांचा निरोप घेऊन परत रस्त्यावर आल्यानंतर कांहीं वेळानें गडकरी आपल्या मिशा चावीत चावीत उद्गारले, “मोठा नमुनेदार माणूस आहे दिवाकर म्हणजे !” मी लहान तोंडीं मोठा घास घेऊन म्हणालों, “त्यांचा नमुना तुम्हीं तरी आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवण्यासारखा आहे.” गडकरी एकदम चमकून म्हणाले, “म्हणजे काय ?” “माझें म्हणणें आपलें त्यांच्या खोलीपुरतें आहे !” मी हलकेच म्हणालों, “दिवाकरांच्या खोलीशीं तुमच्या जागेची तुलना केली तर—” माझें वाक्य मध्येंच तोडून गडकरी म्हणाले, “बरोबर आहे तुमचें म्हणणें. असं करा

तुम्ही. उद्यां सकाळीं लौकर या. माझी सारी खोली आपण व्यवस्थित लावून टाकू या—” अर्थात् गडकऱ्यांनीं आपली खोली नीटनेटकी लावून ठेवण्याचा तो ‘उद्यां’ कधींच उगवला नाही, हें सांगावयाला नकोच.

छत्तीस वर्षांपूर्वी घडलेल्या ह्या प्रसंगाचें चित्र अद्यापहि माझ्या डोळ्यांपुढें ठळकपणें उभें आहे. त्यापूर्वीं दोन वर्षे आधीं, म्हणजे तेरा सालीं, दिवाकरांच्या कांहीं ‘नाट्यछटा’ ‘केसरी’मध्ये प्रसिद्ध झाल्या होत्या. तथापि, त्या वाचून हा कांहीं तरी एक नवीन वाङ्मयप्रकार मराठी वाङ्मयांत अवतीर्ण झाला आहे अशी त्या वेळीं कोणाची समजूत झाली असेल, असें मला वाटत नाही. सुप्रसिद्ध आंग्ल कवि रॉबर्ट ब्राउनिंग ह्यांच्या आत्मगत नाट्यभाषणावरून आपल्याला ‘नाट्यछटा’ लिहिण्याची स्फूर्ति झाली आहे, असें दिवाकरांनीं आपल्या रोजनिशींत एके ठिकाणीं नमूद करून ठेवलेलें आढळतें. हें खरें असेल. पण वरींच वर्षे आधींपासून कित्येक मराठी मासिकांतून आणि विशेषतः ‘मासिक मनोरंजनां’तून ‘नेपथ्यपाठ’ (curtain lectures) ह्या मथळ्याखालीं जो वाङ्मयप्रकार प्रसिद्ध होत असे, तो वाचून दिवाकरांना ‘नाट्यछटा’ लिहिण्याची प्रेरणा झाली नसेल असें म्हणवत नाही. एक जहांनाज बायको स्वयंपाकघरांतून आपल्या नवऱ्याला उद्देशून तक्रारीचे अन् उपदेशाचे जळजळीत डोस पाजते आहे, असें ह्या ‘नेपथ्यपाठां’चें स्वरूप असे. त्यांपैकीं कित्येक नेपथ्यपाठ तर अतिशय मनोरंजक आणि नाट्यपूर्ण असल्याचें मला अजून आठवतें आहे. दिवाकरांच्या प्रारंभीच्या ‘नाट्यछटां’चें आणि ह्या ‘नेपथ्यपाठां’चें स्वरूप सकृद्दर्शनीं तरी पुष्कळच सारखें वाटतें. तथापि, पुढें दिवाकरांच्या ‘नाट्यछटां’चें अंतरंग हळूहळू निश्चितपणें बदलत गेलें. त्यामध्ये नवीन आशय अन् कला प्रकट झाली. आणि मग रॉबर्ट ब्राउनिंगच्या आत्मगत नाट्यभाषणापेक्षां किंवा नेपथ्यपाठापेक्षां एक निराळेंच तेजस्वी वैशिष्ट्य दिवाकरांच्या ‘नाट्यछटां’ ना प्राप्त झालें. केवळ मराठी साहित्यांतच काय, पण कोणत्याहि साहित्यांत स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार म्हणून ज्याची गणना करतां येईल, अशी दिवाकरांच्या ‘नाट्यछटां’ची योग्यता आहे, यांत मुळांच शंका नाही. तसें म्हटलें तर दिवाकरांनीं ‘नाट्यछटा’ किती थोड्या लिहिल्या वरें ? सतरा—अठरा वर्षांमध्ये अवघ्या पंचेचाळीस ! आणि त्यांतल्या अगदीं उत्कृष्ट अशा निवडूनच काढावयाच्या ठरविल्या तर त्या फक्त आठदहाच निघतील. इतक्या थोडक्या भांडवलावर साहित्यामध्ये आपलें स्थान अढळ करून जाणारे

लेखक जगामध्ये फार थोडे आढळून येतील, नाही? मानवी अंतःकरणान्ना आणि स्वभावाचा दिवाकरांनी जबरदस्त अभ्यास केला होता यांत शंका नाही. क्रूरता, स्वार्थ, अहंकार, कृतघ्नता, रूढिप्रियता, हावरेपणा, अन्याय, विप्रमता आणि दोग हे एकापेक्षां एक भयंकर दोष माणसांच्या स्वभावांत आणि समाजांत खोल रुतून बसलेले आहेत. त्यामुळे या जगाला नरकाची कळा आलेली असून गरीब, कष्टाळू, गुणी आणि ध्येयवादी माणसांना येथे जगणे अगदी अशक्य आहे, अशी दिवाकरांची अगदी ठाम समजूत झाली होती. त्यांची एकेक नाट्यछटा म्हणजे ह्या मानवी दोषांवर आणि विसंगतीवर घातलेला घणाचा एकेक प्रचंड घाव आहे. ह्या घणाखाली माणसांचा अगदी चेंदामेंदा होतो. इतर लेखक सोनाराप्रमाणे जिथे शंभर घाव घालतील तिथे लोहाराप्रमाणे दिवाकर एकच घाव घालित, हा इतर लेखकांमधला आणि त्यांच्यामधला फरक आहे. नाट्यछटेच्या त्रोटकपणांत आणि आटोपशीरपणांत केवळ कला नसून सामर्थ्य आहे, हे दिवाकरांच्या तंत्राचे वैशिष्ट्य आहे. ज्या काळांत दिवाकर वावरत होते त्या काळांत इतके प्रभावी आणि कलात्मक तंत्र वापरणारे लेखक मराठी भाषेत फारच थोडे होते. त्यामुळे वैचारिक दृष्ट्या आपल्या समकालीनांमध्ये दिवाकर आघाडीवर होते असेच म्हणावयाला हवे.

दिवाकर हे केशवसुतांचे निःसीम उपासक होते. ह्याचें कारणहि अगदी उघड आहे. मानवतेसंबंधी उभयतांना अपरंपार प्रेम वाटत होते. आणि मानवतेची विटंबना करणाऱ्या सामाजिक आचारविचारांवर निर्दयपणे फटकारे मारावयाला हातांत चावूक घेऊन दोघेहि सारखे उभे होते. दिवाकरांची एकेक नाट्यछटा म्हणजे केशवसुतांच्या काव्याच्या तोडीचे एकेक गद्यकाव्य होतें, असे म्हणावयाला मुळीच हरकत नाही. केशवसुतांप्रमाणेच दिवाकर अगदी काळजाला हात घालतात आणि आंतडीं पिळून काढतात.

चुलत वहीण आणि तिचा मुलगा प्लेगमध्ये मेल्यानंतर तिचे किडूकमिडूक आणि घरदार स्वतःच्या कवजांत घेणारा पाऊणशें वर्षांचा थेरडा; 'पंत' मेल्यानं त्यांची वायको तिकडे लोकांच्या घरी भांडीं घासू लागते आणि मुलगा चौपदरी हातांत घेऊन माधुकरी मागावयाला अनवाणी पायांनी उन्हांत पळत जातो, तर 'पंता'च्या मोकळ्या जागेवर आपली नेमणूक होऊन पांच रुपयांची बढती मिळाल्यामुळे इकडे आपल्या घरांत पेढे वाटणारे 'राव' सत्यनारायणाची तयारी

करतात; वर्डस्वर्थची 'फुलपाखरुं'. ही कविता वाचून सृष्टीतील कुमिकीटकां-
वरील त्याच्या अमर्याद प्रेमाचें सद्गदित अंतःकरणानें कौतुक करणारा आणि
नंतर त्याच पुस्तकांत सांपडलेल्या ठेकणाला चिमटींत चिरडणारा काव्याचा
इरसाल रसिक; शेक्सपिअरचें आयागोचें चित्रण अतिशयोक्त झालें अशीं नांवे
ठेवणारा आणि शेजारच्या घरांतल्या एका दुःखी विधवेभोवतीं आपल्या
पापी कारस्थानांचें जाळें विगणारा नाट्याचा पाजी टीकाकार; वाळंतरोगानें
वर्षभर कुजत पडलेली वायको लौकर मरत नसल्यानें जिवाची 'मुंबई' करण्याचा
आपला वेत लांगणीवर पडत असल्याबद्दल चरफडणारा नवरा; गांवांतील सुप्रसिद्ध
व्यक्तीच्या स्मशानयात्रेला केवळ 'ज्ञानप्रकाशां'त आपलीं नांवे छापून यावीत
म्हणून हजर राहूं इच्छिणारे प्रसिद्धिलोलुप प्राध्यापक; मेल्यानंतर माणसांची कीर्ति
भागें उरली पाहिजे अशी आकांक्षा वाळगणारी, पण कीर्तिरूपानें भागें उरलेल्या
महापुरुषांच्या पवित्र नांवांची 'वेलिंग्टन चिरूट, नेपोलियन शू, सॉक्रेटीस बूट'
अशी विटंबना करणारी जनता; अशीं भिन्न भिन्न मानवी स्वभावांचीं दिवाकरांनीं
रेखाटलेलीं चित्रणें केशवमुतांच्या काव्याइतकीं मराठी साहित्यांत अमर आहेत
यांत काय शंका?

दिवाकरांच्या नाट्यछटांकडे मराठी टीकाकारांचें जेवढें लक्ष जावयालाय
पाहिजे होतें, तेवढें गेलेलें नाहीं. त्यांच्या एकेका नाट्यछटेचें जर आपण
विश्लेषण करूं लागलों, तर त्यांत त्यांच्या प्रतिभेच्या शेकडों सूक्ष्म आणि तरल
छटा आढळून आल्याखेरीज राहणार नाहींत. त्यांच्या कल्पनेची झेपहि भारी
विलक्षण आहे. 'म्याऊ-म्याऊ-म्याऊ' या नाट्यछटेत मेलेली आई
मांजरीचा जन्म घेऊन पुन्हां आपल्या घरीं आली आहे. तिचीं मुलें तिचें श्राद्ध
करीत असतांना मांजरीच्या स्वरूपांत 'म्याऊ-म्याऊ-म्याऊ' करणाऱ्या
आपल्या आईच्या पाठींत लाटणें घालून तिला हाकून देतात ही कल्पना इतकी
हृदयभेदक आहे कीं, तिनें मस्तक सुन्न होऊन जातें ! रूढ परंपरेच्या आहारीं
गेलेला मनुष्यप्राणी किती कृतघ्न आणि भावनाशून्य आहे, हें ह्या नाट्य-
छटेमध्ये दिवाकरांनीं दाखविलें आहे. अंधाच्या वाळंतघरांत उज्वलनें आणि
घाणीनें गुदमरलेल्या चिमुकल्या बालकाचा आत्मा "अरे, मला 'घोडा घोडा'
खेळायला कोणी एक तरी सूर्यकिरण द्या रे" असा टाहो फोडीत असलेला
दिवाकरांनीं एका नाट्यछटेत दाखविलेला आहे. हा टाहो कोणाच्या काळजाच्या

नाट्यछटाकार दिवाकर

पाझर फोडणार नाही ? 'राजहंस माझा निजला' ह्या कवितेंत एकाच अपत्याच्या मृत्यूबद्दल रडणाऱ्या मातेचा शोक आहे. पण दिवाकरांच्या ह्या नाट्यछटेंत घाळंतघराच्या नरकांत गुदमरून मरणान्या सहस्रावधि अर्भकांच्या करुण आरोळ्या आहेत ! दिवाकरांच्या प्रतिभेचे असे निरनिराळे चमत्कार त्यांच्या त्रोटक लेखनसंग्रहांत आढळून येतात. 'प्रवासी' ह्या नाट्यछटेंत भूत, भविष्य आणि वर्तमान ह्यांवर आधारलेल्या मानवी जीवनातील तत्त्वज्ञानाच्या झगड्याचें मोठें मार्मिक चित्र रेखाटलेलें आहे. शहराच्या सार्वजनिक चौकांतल्या गर्दीमध्ये एका वेळीं ऐकूं येणारे निरनिराळ्या मागसांचे उद्गार एकत्रित करून मानवी जीवनाचें अत्यंत शुद्ध आणि बकाली चित्र दिवाकरांनीं आपल्या डोळ्यांपुढें उभें केलें आहे. 'निजलेलें मूल' ह्या नाट्यछटेंत मानवाच्या उत्क्रांतीचा आणि त्याच्या आनुवंशिक संस्कारांचा एवढा भव्य आणि विचित्र नकाशा दिवाकरांनीं रेखाटला आहे कीं, तो बघून वाचक थक्कच होतो ! तंत्राच्या दृष्टीनें दिवाकरांच्या ह्या दोन नाट्यछटा अपूर्व होत. त्यांच्या प्रतिभेचा काहींतरी अद्भुत मार्गानें विकास होत चालल्याचा प्रत्यय या नाट्यछटांवरून निश्चितपणें येतो. 'अॅलिस इन वंडरलँड' लिहिणाऱ्या 'ल्युई कॅरोल' प्रमाणें शेवटीं शेवटीं दिवाकरांची प्रतिभा विडंबनाच्या आणि बकौक्तीच्या अत्यंत भव्य व दिव्य क्षेत्रांतून विहार करावयाला लागली होती.

आपल्या प्रतिभेच्या चमत्कारांनीं बुद्धीला थक्क करून टाकण्यापेक्षां हृदयाला पीळ घालण्याकडे त्यांचें अधिक लक्ष होतें. कथा, कादंबरी, काव्य किंवा नाटक हीं प्रदीर्घ आणि लोकप्रिय माध्यमं न निवडतां 'नाट्यछटा' हें त्रोटक आणि लोकविलक्षण माध्यम दिवाकरांनीं निवडलें ह्यांतच त्यांच्या बुद्धीचें असामान्यत्व दिसून येतें. लोकोत्तर बुद्धिमत्ता ही सूत्रमयच असते. द्रष्टे पुरुष एकेका सूत्रांत किंवा एकेका वाक्यांत ब्रह्म व्यक्त करून ठेवतात. त्याप्रमाणें दिवाकरांच्या एकेका छटेमधून मानवी जीवनातील अंतःकलहाचें केवढें भव्य दृश्य दृष्टीस पडतें तें पाहण्यासारखें आहे. रंगभूमीवरच्या नाट्यापेक्षां जीवनामधील नाट्याचें त्यांना जास्त आकर्षण होतें. हें जीवनांतील नाट्य मानवाच्या प्रत्येक सूक्ष्म कृतींत आणि विकृतींत दृष्टीस पडतें. आपल्या काटेकोर दृष्टीनें तें वेंचून समाजापुढें मांडण्याचें अत्यंत कष्टकारक काम दिवाकरांनीं केलें आहे. ह्यामुळेच ते नाट्यछटाकार झाले, नाटककार झाले नाहीत. इंग्रजी नाटकांचा त्यांचा अभ्यास मोठा होता. महाराष्ट्रांतल्या नामांकित नटांशीं व नाटकमंडळ्यांशीं त्यांचा

प्रत्यक्ष परिचय होता, तथापि, लोकांचें केवळ मनोरंजन करण्यासाठीं नाटककारांना आपल्या नाटकांत जो बराचसा भाग लिहावा लागतो, तो लिहिण्यास दिवाकरांची बुद्धि कधींच तयार झाली नसती. दिवाकर हे जीवनांतल्या निर्मळ अर्काचे कारखानदार होते. हा अर्क रंगभूमीच्या सामान्य प्रेक्षकांना कधींच पचवितां आला नसता ! 'कारकून' ही वीस पानांची आणि तीन अंकांची एकच नाटिका दिवाकरांनीं लिहिली; पण त्यांत 'कारकुना' च्या दुःखकारक जीवनाचें जें भयाण आणि हृदयद्रावक चित्र दिवाकरांनीं रंगविलें तें रंगभूमीवर बघणें अगदीं अशक्य झालें. म्हणून चार-दोन प्रयोगांपेक्षां ह्या नाटिकेचे प्रयोग होऊं शकले नाहींत. भीषण कारुण्यानें आमूलाग्र ओथंबलेली अशी चिमुकली नाटिका मराठीमध्ये तरी दुसरी नाहीं. दिवाकरांना मोठें नाटक लिहितां आलें नसतें असें नाहीं. पण प्रेक्षकांना तें बघवेलें नसतें. जीवनांतील दुःखें तेवढ्याच तीव्र स्वरूपांत शब्दांमध्ये व्यक्त करण्याचें विलक्षण कौशल्य दिवाकरांच्या प्रतिभेंत होतें. त्यांच्या लोकप्रियतेंत ह्याचमुळे एक प्रकारें दोष उत्पन्न झाला.

दिवाकरांचें जीवन समजावून घेतल्याखेरीज त्यांच्या वाङ्मयाचा अर्थ समजणार नाहीं. दिवाकरांच्या जीवनाचें संपूर्ण प्रतिबिंब त्यांच्या वाङ्मयांत उमटलेलें आहे. किंबहुना त्यांचें चिमुकलें वाङ्मय हेंच त्यांचें चरित्र होय. त्यांचा सारा जन्म दुःखाशीं आणि दारिद्र्याशीं झगडण्यांत गेला होता. आपल्या अत्यंत आवडत्या माणसांच्या मृत्यूचें हालहल त्यांनीं शांतपणें पचविलें होतें. 'कारकून' नाटिकेच्या नायकाप्रमाणें डोळे विघडल्याच्या कारणावरून सरकारी नोकरींत 'अनफिट' ठरून त्यांना काढून टाकण्यांत आलें होतें. आपल्या बौद्धिक योग्यतेला आणि ज्ञानाच्या तपश्चर्येला समाजांत मान नाहीं, ह्याचें त्यांना मनांतून फार दुःख होत असावें. तथापि, त्यांच्या ध्येयवादाची झेप फार मोठी होती. काय वाटेल तें झालें तरी शिक्षक म्हणून मी मरणार नाहीं, असा मनांतला पीळ ते आपल्या निकटच्या मित्रमंडळींमध्ये कधीं कधीं प्रकट करून दाखवीत असत. (शिक्षकाची वृत्ति जरी त्यांना आवडत नव्हती, तरी पहिल्या तीन इयत्तांचे इंग्रजीचे ते एक आदर्श शिक्षक होते हें या ठिकाणीं नमूद करून ठेवणें जरूर आहे.) घर आणि शाळा ह्यांव्यतिरिक्त समाजांत ते फारसे फिरकत नसत. त्यांना ओळखणाऱ्या चार-दोन विद्वानांखेरीज ते हृदय खुलें करून कोणाशीं चर्चा करीत नसत. मृत्यूच्या वाटेवर असलेल्या आपल्या घराच्या माडीवर अहर्निश बसावें आणि

खिडकीमधून जगाच्या अश्रूंचें, दुःखांचें आणि आक्रोशाचें सदोदित अवलोकन करावें हा त्यांचा व्यवसाय असे. त्यामुळें त्यांचें हृदय कारुण्यानें आणि सहानुभूतीनें कांठोकांठ भरून गेलें होतें. ओंकारेश्वराच्या वाटेवर जर त्यांचें घर नसतें आणि जगांतल्या शोकाची नदी जर अष्टौप्रहर त्यांच्या घरावरून वाहत नसती, तर त्यांच्या वाङ्मयांत मानवी दुःखाचे एवढे पडसाद कदापि उमटले नसतें. त्यांना आपल्या खिडकींतून जेवढें जग दिसत होतें तेवढें पुरें होतें. त्यांच्या पलीकडे जाण्याची त्यांना कधींहि जरूर पडली नाहीं. अवचितराव करकऱ्यांची विधवा सून वारली म्हणून शेजाऱ्यांनीं 'विधवा मेली ना? बरें झालें! सुटली एकदांची!' हे काढलेले समाधानाचे उद्गार त्यांना आपल्या खिडकीमध्येच बसल्या बसल्या ऐकूं आले. 'अहो मला वाचतां येतंय' म्हणून सिनेमाची जाहिरात मागायला आपल्या वाङ्मयांतून बाहेर धांवत आलेला सहा-सात वर्षांचा नुलगा त्यांनीं आपल्या खिडकींतूनच पाहिला. अन् रोज त्या मुलाला जाहिरातीचा कागद देणारा तो मुसलमान पुढें त्या मुलाच्या मृत्यूची बातमी ऐकून कसा कळवळला अन् मग त्यानंतर तो वाङ्मयाच्या दारांत जाहिरातीचा एक कागद मुकाट्यानें टाकून कसा जात असे, हें हृदयभेदक दृश्य दिवाकर आपल्या माडीवरूनच रोज पाहत असत. 'अहो, मला वाचतां येतंय!' एवढी एकच गोष्ट जरी दिवाकरांनीं लिहिली असती, तरी मराठी वाङ्मयांतील त्यांचें स्थान अमर झालें असतें. अशाच तऱ्हेच्या आणखीन दोन-तीन करुण कथा दिवाकरांनीं लिहिलेल्या आहेत. त्या वाचतांना काळीज अगदीं गलबळून जातें. मराठींतल्या कथाकारांत दिवाकरांचें नांव घेतलें जात नाहीं. अशा टीकाकारांची दया वाटते.

त्यांच्या वाङ्मयांतील बहुतेक सर्व प्रसंग शनिवार-मारुति ते अमृतेश्वर अन् कबूतरखाना ते ओंकारेश्वर एवढ्या चौकोनांत घडलेले आहेत. पण त्यांत सर्व जग आलेलें आहे.

त्यांचा सारा लेखनसंसार दोनशें पानांच्या आंतच आहे. पण पानेच्या पाने लिहिणाऱ्या मोटमोठ्या नाटककारांना किंवा कथाकारांना वाचकांच्या मनावर जो परिणाम करतां आलेला नाहीं, तो दिवाकरांनीं आपल्या थोडक्याशा लेखनानें करून दाखविलेला आहे. त्यांच्या 'नाट्यछटा'च्या प्रयोगासाठीं नटीची आणि रंगभूमीची मुळींच आवश्यकता नाहीं. कोणींहि बसल्या बसल्या त्यांपैकीं एखादी वाचावी. म्हणजे नाना तऱ्हेच्या भावनांनीं आपलें हृदय व्याकुल होत असल्याचा

अनुभव त्याला येईल. जीवनाशीं इतक्या निष्ठेनें समरस झालेला दिवाकरांसारखा लेखक कोणत्याहि वाङ्मयांत विरळाच. त्यांचें चरित्र त्यांच्या चिमुकल्या लेखनांत ठिकठिकाणीं विखुरलेलें आहे. पण 'फाटलेला पतंग' ह्या नाट्यछटेंत मात्र त्यांचा आत्माच बोलतो आहे असें वाटतें. उत्तुंग आकाशांत आशेनें भराऱ्या मारण्याची इच्छा जगांतल्या पुष्कळशा स्वप्नाळू पतंगांना असते. पण नतद्रष्ट जग त्यांना जोरानें खालीं खेचतें अन् मग हे पतंग कुठल्या तरी कांटेरो बाभळीच्या झाडावर अडकून फाटतात, अन् 'भराऱ्या मारूं नकोस—नाहीं तर अस्सा फाटून जन्मभर रडत बसशील !' असें मनांतल्या मनांत कण्हत बसतात. दिवाकरांच्या 'नाट्यछटा' म्हणजे जगाच्या नि स्वर्गाच्या ओढानाणींत फाटलेल्या दुर्दैवी आणि ध्येयवादी पतंगाचा आत्मगत आक्रोशच होय !

भारताचा द्रष्टा महापुरुष आचार्य विनोबा भावे

साधुसंत हे भूतकाळांतच होऊन गेले. आधुनिक काळांत ते निर्माण होणे शक्य नाही अशी सर्वसामान्य समजूत आहे. लहानपणीं खुद्द विनोबांची सुद्धा तशी कल्पना होती. ती त्यांच्या आईनें दूर केली. एक दिवस त्यांची आई 'भक्त-विजय' वाचीत होती. तेव्हां विनोबा म्हणाले, "आई, असे संत फक्त प्राचीन काळांतच होऊन गेले नाही का ग?" आई म्हणाली, "विन्या, अरे आजच्याहि काळांत संत आहेत, पण आपणांला ते माहित नाहीत एवढेंच. संत जर नसते तर ही पृथ्वी कोणाच्या पुण्याईनें टिकली असती?" भारतवर्ष तर चोळून चोळून साधुसंतांचीच भूमि. या भूमींत साधुसंतांच्या परंपरेचा आजपर्यंत कधीं खंड पडलेला नाही. आजहि भारतांत अनेक संत असतील. सर्वच आपणांला कोठून टाऊक असणार? पण या घटकेला सर्व भारताला माहित असलेला एकच महान् संत म्हणजे विनोबा. ह्यांत काय संशय? गांधीजींनंतर भारताची प्रतिष्ठा आज त्यांनींच राखली आहे. आज शंकराचार्यांनंतर एवढा बुद्धिमान् आणि विचारी पुरुष या भारतांत झालेला नाही. किंबहुना श्री शंकराचार्यांचा ते अवतार होत, असें म्हणावयास हरकत नाही. मानवतेच्या चिरंतन कल्याणाचा एक नवीन धर्मच स्थापन करण्याचें कार्य ते आज करीत

आहेत. विनोबांचा प्रकाश आतां भारतांत सर्वांच्या डोळ्यांपर्यंत पोहोचला आहे. पण त्यांच्या चरित्राचा नि कार्याचा तपशील फारच थोड्यांना माहित आहे. त्यांचें चरित्र लिहिणें काय सोपें आहे? विनोबा स्वतःच एकदां म्हणाले, “ माझे जीवनचरित्र कोणी लिहूं नये. कारण माझ्या जीवनाचा मोठा भाग आंतरिक आहे. तो फक्त मलाच माहित आहे. इतरांना कसा माहित असणार? मी माझे आत्मचरित्र जर लिहिलें तरच माझे जीवन जगाला कळेल.” असें जरी असलें तरी विनोबांचें जेवढें जीवन म्हणून आज जगापुढें प्रकट आहे तेवढें सुद्धां असें काहीं अद्भुतरम्य आहे कीं, तें जितकें जितकें कळेल तितकें तितकें जाणून घ्यावें, त्यांची अमृतवाणी जेवढी म्हणून प्राशन करतां येईल तेवढी करावी, अशी सर्वांना जणुं काहीं तहानच लागून राहिली आहे.

कुलाबा जिल्ह्यामध्ये पेंग तालुक्यांत गागोदें हें भाव्यांचें इनामी गांव आहे. तेथें ११ सप्टेंबर १८९५ रोजीं विनोबांचा जन्म झाला. त्यांचे आजोबा शंभुराव भावे हे अग्निहोत्री होते. विनोबांच्या वडिलांचें नांव नरहरि आणि आईचें नांव रुक्मिणीबाई. त्यांना पांच अपत्यें झालीं. चार मुलगे नि एक मुलगी. सर्वांत थोरले विनोबा. त्यांच्यानंतर वाळकोबा, शिवाजी आणि दत्तात्रेय. दत्तात्रेय लहानपणींच वारला. विनोबांचे वडील नरहरिपंत ह्यांना शास्त्रीय आणि औद्योगिक ज्ञानाची फार आवड होती. म्हणून श्रीमंत सयाजीराव महाराज ह्यांनीं वडोद्यांत जेव्हां ‘कलाभुवन’ मुरू केलें तेव्हां नरहरिपंत तेथें जाऊन दाखल झाले. तेथल्या अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यानंतर नरहरिपंतांना चांगली नोकरी मिळाली. पण वारंवार बदली होऊं लागल्यानें मुलांच्या शिक्षणाची आवाळ होईल एवढ्यासाठीं त्यांनीं ती नोकरी सोडून दिली आणि श्रीमंतांच्या खाजगीकडे कारकुनाची नोकरी पत्करली. १९०७ सालीं वयाच्या बाराव्या वर्षीं विनोबा वडोदा हायस्कूलमध्ये दाखल झाले. त्यापूर्वींचें त्यांचें सारें वाळपण जन्मग्रामच्या डोंगराळ आणि जंगली प्रदेशामध्ये भटकण्यांत अन् वीरांच्या नि साधुसंतांच्या कथा श्रवण करण्यांत गेलें. त्यामुळें भक्ति, पावित्र्य आणि देशप्रेम ह्या भावनांनीं त्यांचें अंतःकरण बालपणापासूनच ओथंबून गेलें. आजन्म ब्रह्मचर्य पाळण्याची प्रतिज्ञा त्यांनीं वयाच्या दहाव्या वर्षींच स्वतःच्या मनार्शीं केली. आई एकदां त्यांना म्हणाली, “ विन्या, लग्न केलेंस तर स्वतःच्या आईबापांचा उद्धार होईल, पण ब्रह्मचारी राहिलास तर वेचाळीस पिढ्यांचा उद्धार होईल.” त्या शब्दांचा

आचार्य विनोबा भावे

20
७४४
२०१७

त्यांच्या मनावर परिणाम झाला. कठिण जमिनीवर झोपणें, गोड किंवा मसाल्याचे पदार्थ न खाणें, अनवाणी चालणें, सत्यानें वागणें, आचाराविचारांत संयम पाळणें, ब्रह्मविद्येचा अभ्यास करणें हीं सर्व व्रतें वाळपणापासून तों आतांपर्यंत विनोबा अगदीं अखंडपणें पाळीत आले आहेत. कोणतीहि गोष्ट दुसऱ्याला देण्यांत विनोबांना लहानपणापासून आनंद वाटत असे. त्यांच्या घरांत फणसाचें झाड होतें. त्याच्या फणसाचे दोन दोन गरे साऱ्या गांवाला वाटण्याचें काम आईनें विनोबांकडेच सोपविलें होतें. आणि तें काम करून आल्यानंतर मग आई दोन गरे विनोबाला खायला देई. आधीं नाहीं. त्यावेळीं दुसऱ्याला चांगली गोष्ट देण्यामध्ये काय आनंद असतो, ह्याचा अनुभव विनोबांना आला. विनोबा नेहमीं म्हणतात, “स्वतः खाण्यामध्ये जो आनंद असतो त्याचा अनुभव प्रत्येकाला आहेच. जनावरांना देखील तो असतो. पण दुसऱ्याला खाऊ घालण्यांत जो आनंद आहे, त्याचा अनुभव घेऊन पाहण्यासारखा आहे.” दानाच्या अमृताचा आस्वाद अगदीं लहानपणापासून विनोबांनीं चाखला आहे. ‘जो देतो तो देव, अन् राखतो तो राक्षस’ या विनोबांच्या आजच्या तत्त्वज्ञानाचें बीज अगदीं वाळपणीं त्यांच्या मनांत त्यांच्या आईनें लावलें.

जंगलांत हिंडण्याच्या लहानपणच्या या नादामुळें स्वतःच्या शरीराबद्दल अन् कपड्यांबद्दल विनोबा पहिल्यापासूनच वेपवा असत. डोक्यावरचे केस लांब लांब वाढलेले, नखें वाढलेलीं, पायांत कांहीं नाहीं, असा त्यांचा अवतार असे. कुणी विचारलें, “अरे विनायक, केस का रे वाढवलेस?” तर ते ताडकन् त्याला विचारित, “तुम्ही न्हाव्याचा धंदा करतां कीं काय?” अगदीं लहानपणापासून विनोबांची वृत्ति अशी मनस्वी आणि तेजस्वी आहे. पहिल्यापासूनच त्यांचा वाणा अगदीं स्वतंत्र. समर्थ रामदासस्वामींचे ते स्वतःला शिष्य म्हणवीत. समर्थांची एक गोष्ट विनोबा नेहमीं सांगत. समर्थ लहानपणीं एका हरिदासाचें कीर्तन ऐकावयाला गेले होते. हरिदास पुराणांतल्या कोणातरो राजाची गोष्ट सांगतांना त्याची अशी कांहीं भरमसाट स्तुति करूं लागला. “वाहवा, काय तो राजा! काय त्याचे एकेक गुण! काय त्याचा पराक्रम!” त्याबरोबर समर्थ एकदम चिडून त्या हरिदासाला म्हणाले, “काय हो बुवा, तो राजा तेवढा ‘नर’ होता. अन् आपण सारे लोक काय ‘खर’ आहांत?” समर्थांचा हा आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान विनोबांनीं आपल्या अंगीं पुरेपूर वाणविलेला आहे. आपण शुद्ध

‘जंगली’ आहेत, ‘सभ्यते’चे नियम आपल्याला काहीं माहित नाहीत असें विनोबा नेहमीं सांगतात. ते म्हणतात, “माझा जन्मच मुळीं कोकणच्या जंगलांत झालेला आहे. ज्याला आजकाल ‘शिक्षण’ म्हणतात ते मला काहीं फारसें मिळालें नाहीं. त्यापूर्वीच मला ‘उपनिषदे’ वाचावयाचा नाद लागला. ‘उपनिषद्’ हे जंगली साहित्य आहे. संस्कृतांत त्याला ‘आरण्यक’ म्हणतात. ह्या उपनिषदांत ब्रह्माच्या स्वरूपाचें ‘अवाकी आणि अनादरः’ म्हणजे ‘अत्रोल अन् वेपरवा’ असें वर्णन केले आहे. हीं ब्रह्माचीं दोन लक्षणे माझ्या अगदीं हाडींमासीं खिळून बसलीं आहेत.”

बडोद्याच्या दुय्यम शाळेंत नांव घातल्यावर वडिलांनीं विनोबाला दुसरो भापा फ्रेंच घ्यायला लावले. वडिलांची इच्छा विनोबांनीं उच्च शिक्षणासाठीं परदेशीं जावें अशी होती. पण त्या काळांत स्वदेशाच्या नि स्वभाषेच्या प्रेमाला विलक्षण भरती आलेली होती. लाल, बाल आणि पाल हीं तरुणांचीं त्यावेळीं दैवते होती. सयाजीरावांनीं बडोद्यांत एक उत्कृष्ट ग्रंथालय उघडून ठेवले होते. त्याचा विनोबांनीं जेवढा फायदा घेतां येईल तेवढा घेतला. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा सर्व अभ्यास विनोबांनीं शाळेंत असतांनाच केला. मोरोपंतांचे ‘आर्या-भारत’ आणि ‘केकावली’ त्यांना अतिशय आवडे. ‘केकावली’ तर त्यांनीं मुखोद्गत करून टाकली. रोज मोठमोठ्यानें ‘केकावली’तले श्लोक गळ्यावर म्हणायचा त्यांना त्यावेळीं नादच लागून राहिला. विनोबांनीं शाळेंत फ्रेंच घेतले, याबद्दल त्यांच्या आईला वाईट वाटे. ती म्हणे, “मग आपल्या धर्माची भाषा जी संस्कृत, ती तुला कधीं येणारच नाहीं.” विनोबा म्हणत, “त्याची काळजी तूं करूं नकोस. संस्कृत जर मला येणारच असेल, तर तें आल्यावांचून कसे राहिल? प्रत्येक शोष्ट शाळेंत शिकली म्हणजेच येते असें थोडेच आहे?” केकावलीच्या अभ्यासामुळे विनोबांना संस्कृत शिकायला मुळींच कष्ट पडले नाहींत. ते म्हणतात, “केकावलीमुळे संस्कृत भाषेचा ध्वनि माझ्या कानांतच शिरून बसला होता. केकावलीतील शब्दाशब्दाचा मी अत्यंत बारकाईनें अभ्यास केला असल्यानें संस्कृत क्रियापदांचीं रूपे मला क्लिष्ट वाटलीं नाहींत. तीन आठवड्यांत संस्कृत व्याकरणाचा अभ्यास करून मी सरळ संस्कृतांतले धर्मग्रंथ वाचूं लागलों. कॉलेजांत मला संस्कृत शिकावें न लागल्यामुळे संस्कृतांतील विलासी काव्याचा कचरा माझ्या डोक्यांत शिरला नाहीं. हा माझा फायदाच झाला. त्याखेरीज

फ्रेंच भाषा शिकल्यानं व्हिक्टर ह्यूगोची 'ला मिझराव्ल' ही फ्रेंच भाषेंतील अप्रतिम कादंबरी मला मुळांतूनच वाचावयाला मिळाली." प्राचीन काव्याखेरीज त्या काळां इंग्रज सरकारने आक्षिप्त ठरवलेले सर्व वाङ्मय विनोबांनीं मोठ्या प्रयत्नानें मिळवून वाचून काढलें. आणि आपल्या मित्रमंडळींत त्याचा प्रचारा केल्या. सावरकरांचें '१८५७ चें स्वातंत्र्यसमर' आणि 'मॅझिनीचें चरित्र', पांगारकरांचा 'रामदासी बुवा' हीं पुस्तके विनोबांनीं पुन्हा पुन्हा वाचून जवळ जवळ मुखोद्गत केलीं होतीं. अशा वाङ्मयाचें वाचन, मनन, चिंतन आणि चर्चा करण्यासाठीं विनोबांनीं एक 'विद्यार्थी मंडळ' काढलें होतें. जहाल राजकीय विचारानें विनोबा आणि त्यांचे विद्यार्थी मित्र ह्यांचीं डोकीं त्यावेळीं भडकून गेलीं होतीं. भारताच्या विशाल जनशक्तीची जाणीव करून देण्यासाठीं लाला लजपतराय त्यावेळीं एका भाषणांत म्हणाले होते कीं, "हिंदुस्थानांतले तेहतीस कोटी लोक नुसते थुंकले तरी त्या थुंक्याच्या प्रवाहांत एक लाख इंग्रज लोक वाहून जातील. पण हे तेहतीस कोटी लोक एकत्र मिळून थुंकतील तेव्हां ना?" ह्या विचाराचा विनोबांच्या 'विद्यार्थी मंडळा' वर फार परिणाम झाला. एकेका इंग्रजाला एक एक गोळी घालून टार करणाऱ्या एक लाख तेजस्वी तरुणांची संघटना केली कीं, स्वराज्य मिळावयाला काय उशीर असा त्यांनीं युक्तिवाद केल्या. ह्या संघटनेचें नेतृत्व विनोबांनीं स्वीकारावें असें सर्वांचें मत पडलें. भय हा शब्द विनोबांना माहीत नव्हता. पण 'संघटने'चें त्यांना पहिल्यापासून वावडें होतें. ते आपल्या मित्रांना म्हणाले, "तुम्हीं अशी संघटना तयार केलीत तर मी त्याचा सभासद होईन. कोणावर वाँच टाकायला सांगितला तरी टाकीन. पण संघटनेचें पुढारीपण मला झेपायचें नाहीं. तुकोबाला कोणी वॅकेचा मॅनेजर नेमलें असतें काय?" विनोबा हे पहिल्यापासून 'संस्थे'च्या विरुद्ध. 'संस्था नसावी, व्यवस्था असावी.' हें त्यांचें मत सुप्रसिद्धच आहे.

विद्यार्थी मंडळासाठीं महिना साडेतीन रुपये भाड्याची एक खोली विनोबांनीं घेतली होती. पण हें भाडें महिन्याच्या महिन्याला द्यायचें कसें? आईजवळ पैसे मागण्याचा विनोबांना संकोच वाटे. म्हणून पैसे मिळवण्याची त्यांनीं एक अद्भुत युक्ति शोधून काढली. विनोबा आणि त्यांचे मित्र निरनिराळ्या घरांत जाऊन दळणार्ची कामें करूं लागले. त्याचे त्यांना जे पैसे मिळत त्यांतून ते खोलीचें भाडें देत. कोणतीहि नवीन गोष्ट शिकण्याचा विनोबांना कंटाळा म्हणून कधीं वाटला

नाहीं. हा गुण त्यांना त्यांच्या वडिलांपासून मिळाला. त्यांचे वडील नरहरपंत पंचावनाच्या वर्षी गाणे शिकावयाला लागले. एवढेंच नव्हे तर, गाण्यांत तरवेज होऊन ते दुसऱ्यांना गाणे शिकवू लागले. आणि संगीतशास्त्रावर त्यांनीं एक पुस्तक पण लिहिलें. विनोवासुद्धां पंचेचाळिसाव्या वर्षी अरबीचा अभ्यास करून कुराण वाचू लागले. त्यांचे अरबी उच्चार ऐकून मौलाना आझाद इतके खूप झाले कीं, त्यांनीं विनोवांना 'हाफीज' ही पदवी देऊन टाकली. तथापि वडिलांपेक्षां विनोवांच्या जीवनावर त्यांच्या आईचा संस्कार अधिक झाला. 'आईपासून मी काय काय शिकलों त्या गोष्टी मोजतां देखील येणार नाहीत,' असें विनोवा नेहमीं म्हणतात. संत-वाङ्मयाची गोडी विनोवांना आईपासून लागली. त्यांच्या आईला साधुसंतांचीं किर्तीतरी गाणीं आणि भजनं पाठ येत होती. न्हातांना किंवा स्वयंपाक करतांना ती त्यांतलीं कांहीं सारखी तांडानें म्हणत असावयाची. भावभक्तीच्या आनंदांत ती सदैव तल्लीन असे. त्यामुळे कित्येक वेळां सैपाकाकड तिचें दुर्लक्ष होई. वरणांत किंवा भाजींत मीठ किंवा तिखट टाकावयाचें ती विसरून जाई. पण विनोवांच्या तें कधीं लक्षांतच येत नसे. कारण आईप्रमाणें तेहि कसल्यातरी चिंतनांत किंवा विचारांत सदैव गुंतलेले असत. धाकटा वाळकोवा जेव्हां ओरडे, "ए आई, भाजींत मीठ नाही" तेव्हां विनोवांच्या तें ध्यानांत येई. विनोवा त्याला म्हणत, "अरे, भाजींत मीठ असलें काय अन् नसलें काय? त्यानें काय तुझी एखादी साधना वाया जाणार आहे? असल्या चारक्यासारक्या गोष्टींत कशाला मन घालतोस?" एकदां एक धष्टपुष्ट भिकारी दाराशीं आला. त्याला आई भिक्षा घालूं लागली. तेव्हां विनोवा म्हणाले, "अग आई, अशा माणसाला भिक्षा घालणें म्हणजे आळसाला उत्तेजन देण्यासारखें आहे. दान करतांना 'देशे काले च पात्रे च' विचार करावा असें गीतेनें सुद्धां सांगितलें आहे." तेव्हां आई म्हणाली, "कोण कशाला पात्र आहे किंवा नाहीं हें आपण ठरविणारे कोण? दारीं आलेला भिकारी हा भगवंतच तें रूप घेऊन आलेला आहे असेंच आपण नेहमीं समजावें." दानांत अभिमान नसावा, अहंकार नसावा, बुद्धींत भक्ति आणि नम्रता असावी ही शिकवणूक आईनेंच विनोवांना दिली. कन्येचें दान करतांना सासरा जावयाचें पाय धुतो आणि त्याची पूजा करतो. ही वृत्ति प्रत्येक दानाच्या वेळीं असावयाला हवी. दान म्हणजे भिक्षा नव्हे. दान म्हणजे दीक्षा. 'गीते'चें

मराठीमध्ये समश्लोकी भाषांतर करण्याची प्रेरणाहि विनोबांना आईकडूनच मिळाली. आई त्यांना एकदां म्हणाली, “विन्या, मला गीतेचा अर्थ समजावून सांग रे !” विनोबांनीं ग्रंथाल्यांतून गीतेचे चारदोन मराठी अनुवाद तिला आणून दिले. आई म्हणाली, “हे घेऊन मी काय करूं ? मला समजेल अशा भाषेत तूच गीता लिही.” ‘गीताई’ हे त्याच प्रयत्नाचें फळ होय. १९१८ मध्ये इन्फ्लुएंझाची साथ आली. त्यांत विनोबांची आई मरण पावली. विनोबा त्यावेळीं तेवीस वर्षांचे होते. आईवर विनोबांचें एवढें प्रेम. तिच्या आजारांत शेवटपर्यंत त्यांनीं तिची सेवा केली. पण ती मरण पावल्यानंतर ते तिच्याबरोबर स्मशानांत गेले नाहींत. ब्राह्मणाच्या हातून प्रेताची विधिपूर्वक पूजा करणें हा आसुरी मार्ग आहे असें त्यांचें मत होतें. म्हणून ते घरीं राहिले. नित्याप्रमाणें त्यांनीं दूधभाकरी खाल्ली. आणि गीतेचा नि उपनिषदांचा पाठ म्हटला. श्री शंकराचार्य त्यांचे गुरु होते. प्रेताकडे बघण्याची शंकराचार्यांची हीच गोष्ट होती. शंकराचार्यांची आई वारली, तेव्हां तिला स्मशानांत नेण्यासाठीं खांदा घायला कोणीच मिळेनात. कारण समाजानें शंकराचार्यांवर बहिष्कार टाकला होता. शंकराचार्य हे तर्कवादी होते. त्यांनीं विचार केला कीं मेलेल्या शरीरांत अन् लाकडांत कांहींच फरक नाहीं. तेव्हां आईच्या मृत शरीराला लाकूड समजून त्यांनीं त्याचे लहान लहान तुकडे केले आणि अंगणांत आणून ते जाळून टाकले. आई वारल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं विनोबा, बाळकोबा आणि शिवाजी हे नरहरपंतांचे तिन्ही पुत्र एकामागून एक घर सोडून घराबाहेर पडले. ते पुन्हा घरीं परत आले नाहींत. त्यांपैकीं कोणीहि लग्न केलें नाहीं. सर्वांनीं आपलें आयुष्य जनताजनार्दनाच्या चरणीं समर्पण करून टाकलें.

१९१९ मध्ये विनोबांनीं घर सोडलें. त्यावेळीं ते बडोदा कॉलेजमध्ये इंटरच्या वर्गांत होते. घर सोडून काशीला जायचें, तेथें ब्रह्मविद्या शिकून मग मोक्षप्राप्तीसाठीं हिमालयांत जावयाचें हा विचार त्याच वेळीं त्यांनीं मनांत पक्का केला. आपण घरांतून बाहेर पडणार असल्याचें त्यांनीं आपल्या मित्रांना सांगितलें. मित्र म्हणाले, “घरांतून बाहेर पडून तू करणार काय ?” विनोबा म्हणाले, “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा. मला ब्रह्म जाणावयाचें आहे.” मित्र म्हणाले, “आणखी दोन वर्षे थांब. बी. ए. हो. अन् मग तुला काय करायचें तें कर.” विनोबा म्हणाले, “माझी विचार करण्याची पद्धत तुमच्यापेक्षां फार निराळी आहे. कोणतीहि गोष्ट सावकाशीनें

किंवा धीमेधीमे मला करतां येत नाहीं. मी मुळार्शींच कुन्हाडीचा घाव घालून ती तोडून टाकतां.” घरांतून बाहेर पडण्यापूर्वी विनोबांनीं आपलीं निरनिराळ्या विषयांत मिळालेलीं आणि परीक्षेचीं अशीं सर्व सर्तिफिकेटें बाहेर काढलीं अन् चुलींत घालून जाळून टाकलीं. “अरे, हीं सर्तिफिकेटें कां जाळतोस?” कोणीतरी विनोबांना विचारलें. विनोबा म्हणाले, “ह्यांची मला जरूरीच काय?” “अरे जरूरी नसली म्हणून जाळण्याचें काय कारण? घरांत पडून राहिलीं तर तुझे काय बिघडतें?” विचारणारानें सांगितलें. विनोबा म्हणाले, “फार बिघडतें. कारण पुढेंमागें त्यांचा उपयोग करण्याचा मला मोह झाला तर?” सूर्याजीनें ज्याप्रमाणें सिंहगडावरून पळून जाणाऱ्या शिपायांना परावृत्त करण्यासाठीं दोरच कापून टाकला, त्याप्रमाणें तीं सर्तिफिकेटें जाळून पुन्हा गृहस्थाश्रमी संसाराकडे वळण्याचें आकर्षण विनोबांनीं अजिबात नाहींसें करून टाकलें. पण घर सोडण्याची ही गोष्ट आपल्या वडिलांपासून मात्र विनोबांनीं गुप्त राखली. इंटरच्या परीक्षेकरतां मुंबईला जाण्यासाठीं ते निघाले. पण वाटेंत सुरतेला उतरून त्यांनीं वडिलांना एक लहानसें पत्र टाकलें. अन् सरळ आपली कार्शीची वाट धरली. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं झगडणारे त्यावेळचे लोकमान्य टिळक किंवा अरविंद घोष ह्यांच्यासारखे जे महापुरुष होते, त्यांच्यावर भारताच्या प्राचीन आध्यात्मिक संस्कृतीचा फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे हे विनोबांनीं ओळखलें. म्हणूनच कार्शीला जाऊन ब्रह्मविद्येचा गड्डा हस्तगत करण्याचें त्यांनीं ठरविलें. कार्शीला जाऊन विनोबांनीं कुठें आणि कसा अभ्यास केला हें आज कळण्याला कांहीं साधन नाहीं. विनोबा स्वतः जेव्हां त्यावर प्रकाश टाकतील तेव्हांच तें कळेल. पण संस्कृत वेदवेदांग व छंदशास्त्र ह्यांचा त्यांनीं त्या ठिकाणीं अभ्यास केला असावा असें वाटतें. ह्या काळांत त्यांची काव्यप्रतिभा जागृत झालेली होती. गंगेच्या कांठीं जाऊन कविता लिहित वसावें आणि कविता लिहून झाल्या-नंतर ती गंगेच्या पाण्यांत सोडून द्यावी हा विनोबांचा कार्शीमधला अत्यंत आवडता व्यवसाय होता. कांहीं थोड्या काव्यमय कल्पना त्यांनीं त्यावेळीं ज्या शिल्पक ठेवल्या त्या त्यांच्या ‘विचार-पोथी’मध्ये वाचावयाला मिळतात. तथापि, कार्शीमधल्या जुनाट आणि सनातनी धार्मिकतेचें नि संस्कृतीचें वातावरण कांहीं विनोबांना विशेष आवडलें नाहीं. ते नवयुगधर्माच्या संशोधना-साठीं तेथें गेले होते. पण त्या बाबतींत त्यांची निराशा झाली. ह्याच सुमारास

बनारस हिंदु विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेचा समारंभ काशीला भरला. व्हाइसरॉय-साहेब आणि मोठमोठे राजेमहाराजे त्या समारंभाला आले होते. गांधीजींचे नांव नुकतेच त्यावेळीं लोकांना माहित होऊ लागले होते. त्यांनाहि त्या समारंभाला आमंत्रण होते. निरनिराळ्या वक्त्यांचीं भाषणे झालीं. त्यांत गांधीजींना 'दोन शब्द' सांगण्याची विनंती करण्यांत आली. गांधीजी व्यास-पीठावर उभे राहिले. आणि दोनच शब्दांत त्या सभेवर त्यांनीं वावगोळा टाकला. अंगावर रत्नजडित दागदागिने घातून आलेल्या राजेमहाराजांना उद्देशून गांधीजी म्हणाले, "हिंदुस्थानांत अठरा विश्वे दारिद्र्य असतांना स्वतःच्या अंगावर ही संपत्ति मिखायला तुम्हांला शरम वाटली पाहिजे." व्हाइसरॉयच्या भोवतीं पोलिसांचा पहारा होता. त्याला उद्देशून ते म्हणाले, "व्हाइसरॉयसाहेब ह्या देशांतल्या जनतेला एवढे कां घाबरतात?" क्रांतिकारकांना उद्देशून ते म्हणाले, "चोरून दुसऱ्यावर वाव टाकण्यांत किंवा दुसऱ्याचे खून करण्यांत काय व्हावदुरी? इंग्रज जर आपणांला या देशांत नको असतील तर मग त्यांना सरळ सांगा 'चालते व्हा'. मग असं बोलण्याबद्दल तुम्हांला फांशीं जावं लागलें तर हसत हसत जा." अध्यक्षस्थानीं अंती वेझंट होत्या. त्यांनीं गांधींना भाषण बंद करायला सांगितलें. राजेमहाराजे खुर्च्यावरून पटापट उठून निघून गेले. सभेंत खूप गोंधळ झाला आणि गांधीजींच्या अलौकिक धैर्याची देशभर प्रशंसा झाली. स्वातंत्र्यप्रेम आणि आध्यात्मिक सामर्थ्य ह्यांचा समन्वय ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांत झालेला होता असा महापुरुष विनोबांना अखेर सांपडला. त्या बरोबर काशी सोडून ते तडक अहमदाबाद येथील गांधीजींच्या सत्याग्रहाश्रमांत येऊन दाखल झाले. विनोबांना हिमालयांत जायची इच्छा होती. ती त्यांची इच्छा गांधीजींच्या सहवासांत पूर्ण झाली.

गांधीजींच्या आश्रमांत विनोबा जेव्हां आले तेव्हां पुराणांतला 'जडभरत' हा त्यांचा आदर्श होता. आपल्या बुद्धीची आणि व्यासंगाची दुसऱ्या कोणालाहि कल्पना न येईल अशा रीतीने रात्रीच्या वेळीं अगदीं गुप्तपणें विद्येची उपासना करावयाची आणि दिवसभर आश्रमांत पाणी काढणें, दळणें, शौचकूप साफ करणें असलीं अंगमेहनतीचीं कामें करीत राहावयाचें हा विनोबांनीं क्रम ठेवला. तथापि, हा कोणीतरी विलक्षण माणूस आहे हें ओळखावयाला गांधीजींना फारसा वेळ लागला नाहीं. 'विनोबा' या नांवानें गांधीजींनींच त्यांना

प्रथम हाक मारली. गांधीजी त्यांना म्हणाले, “अरे विनोबा, शरीरानें तर तू असा दुबळा दिसतो आहेस. तुला एवढी मेहनत कशी सहन होईल?” विनोबांनीं उत्तर दिलें, “मी इच्छाशक्तीनें श्रम करतां. अंगवळानें नव्हे.” गांधीजी त्यांचें तें उत्तर ऐकून चकितच झाले. एकदां एका प्रसंगीं गांधीजी सहज म्हणाले, “मागसाच्या आहारांत दुधाची कांहीं आवश्यकता नाही.” विनोबा म्हणाले, “तसें कशाला, मी त्याचा प्रयोगच करून पाहतों.” दुसऱ्या दिवसापासून विनोबांनीं दूधच सोडून दिलें. त्यामुळें त्यांचें शरीर इतकें विघडलें कीं, प्रकृति सुधारण्यासाठीं आश्रम सोडून ते वाईला येऊन कांहीं काळ राहिले. वाईला आल्यानंतर त्यांनीं दूध व्यायला सुरवात केली. रोज ते दीडशेर दूध पीत. त्याखेरीज चार पैशांचीं केळीं अन् लिंबू आणि दोन भाकरी असा त्यांचा आहार असे. मीठमिरची खायचें त्यांनीं अजिबात सोडून दिलें. अकरा पैशांत त्यांनीं आपला रोजचा आहार वसविला. रोज ते दहा-बारा मैल चालत. नंतर आठ शेर दळण दळीत आणि तीनशें नमस्कार घालीत. त्यामुळें विनोबांची प्रकृति पूर्वापेक्षांहि जास्त सुधारली. ‘आहारांत दूध असायलाच पाहिजे’ हा अनुभव या साऱ्या प्रयोगांत विनोबा शिकले. वाईला ‘प्राज्ञपाठशाळें’त श्री. नारायणशास्त्री मराठे ह्यांच्याजवळ उपनिषदे, शांकरभाष्य, ब्रह्मसूत्रे ह्यांचा त्यांनीं अभ्यास केला. उरल्यासुरल्या वेळांत त्यांनीं गीता, ज्ञानेश्वरी आणि उपनिषदांचे विद्यार्थ्यांसाठीं वर्ग चालविले. चारशें मैल पायांनीं प्रवास करून रायगड, तोरणा, सिंहगड हे किल्ले पाहून टाकले. सदरा, कोट, टोपी आयुष्यांत कधींहि न वापरण्याची त्यांनीं पूर्वीच प्रतिज्ञा केली होती. लाकडाची एक थाळी, वाटी, लोटा, धोतर, घोंगडी आणि पुस्तकें एवढाच त्यांचा त्यावेळीं ‘प्रपंच’ असे. वाईला ते एक वर्ष होते. ह्या वर्षीत आपण काय काय केले त्याचा तपशीलवार वृत्तांत विनोबांनीं गांधीजींना पत्र लिहून पाठविला. तो वाचून गांधीजींच्या तोंडून एकदम उद्गार बाहेर पडले, “वा रे वा ! गोरखानें मच्छिंद्रनाथाचा पराभव केला. भीम आहे भीम !” त्या पत्राच्या अखेर विनोबांनीं गांधीजींना अशी विनंती केली होती कीं, “पुत्र म्हणून तुम्हीं माझा स्वीकार करावा.” गांधीजींनीं त्यांना उत्तर लिहिलें, “तुझी उत्कट इच्छा आहे म्हणूनच मी तुझें पितृपद स्वीकारोन आणि त्या पदवीची लायकी माझ्या अंगीं आणण्याचा मी प्रयत्न करीन. पण माझी तुला एक विनंती आहे, कीं मी

ज्या ज्या वेळीं हिरण्यकश्यपूसारखा वागेन, त्या त्या वेळीं मात्र माझी कदर बाळगतांना तूं भक्त प्रल्हादासारखें पुत्रकर्तव्य करीत राहा !” पत्राच्या शेवटीं गांधीजींनीं आशीर्वाद दिला. “ईश्वर तुला दीर्घायु करो आणि हिंदुस्थानच्या उन्नतीसाठीं तुझा जास्तींत जास्त उपयोग होवो एवढीच माझी इच्छा आहे !”

विनोबा परत गांधीजींच्या आश्रमांत आले त्यावेळीं विद्यापीठाचें काम तेथें सुरू झालेलें होतें. ‘धर्मतत्त्व’ हा विषय शिकविण्याचें विनोबांकडे आलें. सर्व अध्यापकांत विनोबा हेच वयानें लहान म्हणजे तेवीस वर्षांचे होते. तथापि, त्या वयांतहि विनोबांची तर्कशक्ति एवढी प्रखर होती कीं, मोठमोठ्या विद्वानांना त्यांनीं चकित करून सोडलें. विनोबांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण तर्कपद्धतीला आश्रमांत ‘विनोबिक लॉजिक’ असें कौतुकानें संबोधण्यांत येऊं लागलें. गांधीजींच्या आश्रमाचें वातावरण विनोबांच्यामुळें खूपच बदललें. आश्रमीयांच्या मुलांना शाळा नव्हती. तीं दंगा करीत आश्रमांतून हिंडत होती. त्यांच्या शिक्षणाची विनोबांनीं व्यवस्था केली आणि त्यांना शिस्त लावली. रिकाम्या वेळांत किंवा काम करतांना संस्कृत श्लोक, सुभाषितें, भजनें आणि गीतापाठ म्हणण्याची पद्धति विनोबांनींच आश्रमांत सुरू केली. अहमदाबादला असतांना विनोबा एकदां साबरमती नदीमध्ये आंगोळ करायला गेले. तिथें पाय घसरून ते पाण्यांत पडले आणि प्रवाहांत वाहून जाऊं लागले. तेव्हां ‘मला वांचवा’ असा आक्रोश करण्याऐवजीं ते कांठावर असलेल्या पुंडलीकजी कातगड्यांना ओरडून सांगू लागले कीं, “बापूजींना माझे प्रणाम सांगा— त्यांना म्हणावें विनोबा वाहून गेला—अन् आणखी सांगा कीं आत्मा अमर आहे !” तथापि विनोबांना वांचविण्यासाठीं कांठावरच्या लोकांनीं धावपळ केलीच. इतक्यांत नदीच्या पाण्यामध्ये एक खडक होता. तो विनोबांच्या हाताला लागला तेव्हां विनोबा त्यावर चढून बसले अन् “आत्मा अमर आहे ! आत्मा अमर आहे !” असें मोठमोठ्यानें स्वतःशींच म्हणूं लागले. देह आणि आत्मा ह्यांतला भेद ओळखून आणि देहाची जाणीव सर्वस्वीं विसरून जगण्याची कला विनोबा शंकराचार्यांपासून शिकले होते. ‘शरीरनाश हा नाशच नव्हे. आत्म्याचा नाश कधीं होत नाही. नाश म्हणजे बुद्धीचा नाश.’ हें विनोबांचें तत्त्व होतें. १९२० सालीं नागपूरची काँग्रेस भरली. जमनालाल बजाज स्वागताध्यक्ष होते. गांधीजी त्यांना आपले पांचवे पुत्र मानीत. विनोबांच्या अलौकिक चारित्र्या-

वर जमनालालजी खूप झाले आणि त्यांना १९२१ च्या गुढी पाडव्याच्या दिवशीं वध्याला वेऊन गेले. तेथें विनोबांनीं आपला 'सत्याग्रहाश्रम' उघडला. कर्म आणि ज्ञान ह्यांची सतत सांगड घातली पाहिजे ही विनोबांची पहिल्यापासून वृत्ति होती. आश्रमांत ते दिवसभर शरीरश्रम करीत. आणि त्याचबरोबर वेद, उपनिषदे नि भाषा ह्यांचा ते सतत अभ्यास करीत. रोज कांहींतरी नवीन शिकायचें अन् दुसऱ्याला तें शिकवायचें हें विनोबांचें तंत्र असे. वध्याला आल्यावर 'महाराष्ट्रधर्म' नांवाचें एक अष्टेचाळीस पानांचें मासिक विनोबांनीं काढलें. ह्या मासिकाचे पांच अंक निघाले नाहीत तो झेंडा सत्याग्रहांत भाग घेतल्यामुळें विनोबांना पहिल्याप्रथमच कारागृहांत जावें लागलें. त्यावेळीं कारागृहांतलें जीवन अतिशय कष्टाचें होतें. विनोबांकडे खडी फोडण्याचें काम आलें होतें. तुरुंगांतल अघिकाऱ्यांचें वर्तन तर अमानुष होतें. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत कैद्यांना त्यांच्या शिव्या खाव्या लागत. विनोबांच्या एका मित्राची पत्नी त्यांना एकदां भेटायला तुरुंगांत आली. तिनें विचारलें, "कसें काय आहे तुरुंगांतलें आयुष्य?" विनोबा म्हणाले, "तुम्हीं सर्कस पाहिली आहे ना? सर्कशींत माणसें पशूवर जुलूम करतात. पण तुरुंगांत पशु माणसांवर जुलूम करतात." कांहीं दिवसांनीं चक्रवर्ती राजगोपालाचारियर तुरुंगांत कांहीं राजकीय कैद्यांना भेटायला गेले. तेव्हां विनोबांना पाहून त्यांनीं पुढील उद्गार काढले, "वाहवा, विनोबा म्हणजे साक्षात देवदूत वाटले! त्यांचें पावित्र्य, विद्वत्ता आणि तत्त्वज्ञान ह्यांचें काय वर्णन करावें? धर्माच्या उच्चतम शिखरावरच ते सदैव विहार करताहेत! आणि एवढें असून ह्या महापुरुषांची नम्रता केवढी? तुरुंगांतल्या अघिकाऱ्यांना ह्याची काय योग्यता आहे याचा पत्ता नाही!" ह्याच सुमारास महादेवभाई देसाई ह्यांनीं 'नवजीवन'मध्ये विनोबांवर एक लेख लिहिला होता. तो वाचण्यासारखा आहे. "मौनाच्या दुर्मित्र कवचामध्ये हा माणूस सदैव लपून बसला आहे. जणुं कांहीं हें एक गुप्त रत्नभांडारच आहे. प्रचंड साधुता, धर्मशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान ह्या विषयांत प्रकांड विद्वत्ता, तपश्चर्या नि संयम ह्यांचें अद्वितीय सामर्थ्य आणि सर्वांतून निपजून वर आलेलें नम्रतेचें नवनीत! त्यांची तुलना ज्यांच्याशीं करतां येईल असा माणूसच दिसत नाही. ध्रुव, प्रल्हाद आणि नचिकेत ह्या बालकांच्या आध्यात्मिक सामर्थ्याच्या आणि चमत्काराच्या गोष्टी आपण वाचतो. त्यांच्यावर कधीं कधीं आपला विश्वास बसत

नाहीं. पण तुम्ही विनोबांना पाहा. म्हणजे त्या बालकांच्या पराक्रमाची तुम्हांला कल्पना येईल !” पंचवीस वर्षांच्या आंत राजाजी आणि महादेवभाई ह्यांना ज्यांनीं अशी मोहिनी घातली, त्यांच्या उग्र तपश्चर्येचें आणि प्रखर व्यक्तिमत्त्वाचें आणखी काय वर्णन करावें ?

तुरुंगांतून सुटल्यावर विनोबा आपल्या सहकाऱ्यांवरोंवर तडक वर्ध्याला आश्रमांत आले. आणि तावडतोत्र आपल्या दैनंदिन कार्यक्रमाला लागले. तुरुंगांतून सुटले तेव्हां एखाददुसरा दिवस विश्रांति घ्यायची हा विचारहि त्यांच्या डोक्यांत आला नाहीं. विनोबा म्हणाले, “धुळ्याच्या तुरुंगांतून आतां आश्रमाच्या तुरुंगांत आपली बदली झाली आहे !” तुरुंगांत आपल्याला आश्रमीय जीवनांतल्या अनेक गोष्टी शिकायला मिळाल्या असें विनोबा सांगत. गोंणपाटाचे खडबडीत कपडे अंगावर घालायचे, पाण्याचें टमरेल अन् कांजीची थाळी एवढींच भांडीं जवळ बाळगायचीं, ह्यापेक्षां ‘असंग्रहा’च्या व्रताचें अधिक कांटेकोर पालन कुठें करतां येईल ? अगदीं ठरलेल्या वेळीं आंघोळ करायची, खायचें, कामें करायचीं, घंटेच्या ठोक्यावरोंवर झोपेंतून उठावयाचें, या दैनंदिन क्रमबद्ध जीवनाचा अनुभव तुरुंगाखेरीज दुसरीकडे कोठें येणार ? भोजनांत तर ‘अस्वादव्रता’चें तेंथें रोजच पालन होई. तुरुंगांतल्या या सर्व गोष्टी विनोबांनीं आश्रमीय जीवनांत आणल्या. १९२४-२५ सालीं त्रावणकोरमध्ये वायकोम गांवीं अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाचा सत्याग्रह काँग्रेस कार्यकर्त्यांनीं सुरू केला. केल्यापन हे त्या सत्याग्रहाचे नेते होते. सर्व कार्यकर्ते तुरुंगांत गेल्यानंतर आंदोलन ढिलें पडल्यासारखें झालें. म्हणून गांधीजींनीं विनोबांना वायकोमला पाठविलें. विनोबांनीं आपल्या प्रभावी वाणीनें आणि प्रखर शिस्तीनें निस्तेज पडलेल्या सत्याग्रहांत नवचैतन्य निर्माण केलें. त्यानंतर १९३२ सालीं सरकारनें काँग्रेस वेकायदा ठरविली. त्यावेळीं विनोबांना तुरुंगाची वारी करावी लागली; पण १९२३ पासून तां १९४० पर्यंत जवळ जवळ अठरा वर्षें म्हणजे दीड तपें विनोबांनीं आपल्या आश्रमांत कर्माची आणि ज्ञानाची उच्च आणि अखंड साधना चालविली. ह्या काळांत अर्थशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, धर्मशास्त्र, खादीशास्त्र, भारतीय समाजशास्त्र, ह्या विषयांचें त्यांनीं केवळ खोल अध्ययन केलें असें नाहीं, पण त्यासंबंधीं नाना तऱ्हेचे प्रयोग करून स्वतःचे अनेक सिद्धांत वसविले. प्राचीन सत्य आणि अर्वाचीन काळ ह्याचा नित्य

व्यवहारांत कसा समन्वय करतां येईल ह्याचा त्यांनीं मूलभूत विचार केला. हें सर्व होत असतां शिस्तबद्ध आणि ज्ञानी कार्यकर्ते नि शिष्य तयार करण्याचें विनोबांचें कार्य एकसारखें चालूच होतें. भारताच्या राजकीय रणक्षेत्रावर या काळांत गांधीजी मोठमोठे पराक्रम गाजवीत असतां, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तें ज्याच्या शक्तीवर टिकवावयाचें त्या रचनात्मक कार्यक्रमाचें संशोधन विनोबा शांतपणें आपल्या प्रयोगशाळेंत करीत बसले होते. ह्या काळांत 'महाराष्ट्र-धर्म' साप्ताहिक स्वरूपांत त्यांनीं सुरू केलें. ह्या साप्ताहिकांत बहुतेक सर्व लिखाण एकट्या विनोबांचेंच असे. विनोबांचें लेखन म्हणजे त्यांचें जीवन, साधना आणि अध्ययन ह्यांचें सारच होय. ह्या साप्ताहिकांतील त्यांचें निवडक लिखाण 'मधुकर' ह्या पुस्तकांत एकत्रित केलेलें आहे. गांधीजींनीं मिठाचा सत्याग्रह जेव्हां पुकारला तेव्हां विनोबा त्यांत सामील झाले नाहींत. तेव्हां कांहींजण आश्चर्यानें विनोबांना म्हणाले, "तुम्ही स्वतः योगी आहांत. तुम्हांला निंदास्तुतीची कांहीं परवा नाहीं. पण मिठाच्या सत्याग्रहांत तुम्हीं भाग घेतला नाहींत याबद्दल लोक तुम्हांला ज्या शिव्या देताहेत त्या आम्हांला ऐकवत नाहींत." विनोबा हसून म्हणाले, "बरोबर आहे. लोक शिव्या देणारच!" त्यावाचत विनोबांचा युक्तिवाद असा होता, "राजकीय सागराच्या पृष्ठभागावर वादळें निर्माण करण्याचें कार्य गांधीजींसारख्या महान् सूर्यचंद्रांचें आहे. आपलें नाहीं. आपण आपले सागराच्या तळार्शीं शांतपणें बसून मोर्तीं बनविण्याचा प्रयत्न करणार." बत्तीस सालीं धुळ्याच्या तुरुंगांत विनोबांची रवानगी झाली. त्यावेळीं तेथें जमनालालजी, ऋषभदास रांका, साने गुरुजी वगैरे थोर थोर मंडळी होती. त्यांनीं विनोबांना गीतेवर प्रवचनें सांगण्याचा आग्रह केला. त्याप्रमाणें दर रविवारीं एका अध्यायावर एक अशीं गीतेच्या अठरा अध्यायांवर अठरा प्रवचनें सांगितलीं. साने गुरुजींनीं अक्षर अन् अक्षर तीं टिपून घेतलीं. त्यांचे बंधु शिवाजी ह्यांनीं तीं विनोबांकडून सुधारून अन् वाढवून घेतलीं आणि पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलीं. विनोबांची ही सर्वोत्कृष्ट कृति होय. गीतेवर अशीं सुंदर प्रवचनें आजपर्यंत कोणींहि सांगितलेलीं नाहींत. विनोबांनासुद्धां आपल्या सर्व पुस्तकांत हेंच पुस्तक आवडत असावें असें वाटतें. कारण हें पुस्तक जो खरेदी करील त्याला आणि त्याच पुस्तकावर विनोबा 'स्वाक्षरी' देतात. धुळ्याच्या तुरुंगांतून सुटल्यानंतर विनोबांनीं वर्ध्यापासून कांहीं अंतरावर

असलेल्या नालवाडी गांवीं आश्रम काढला. तेथे हरिजनांची वसति होती. गांधीजींनी त्या काळांत हरिजनांच्या प्रश्नावर विशेष भर दिला होता. नालवाडीला हरिजनसेवा नि ग्रामसेवा हीं विनोबांचीं कार्ये चालू असतांच त्यांनीं खेडेगांवांतील जनतेचा वेकारीचा प्रश्न हातीं घेतला. नालवाडीला त्यांनीं एक 'परिश्रमालय' काढलें. तेथें सूतकाम शिकवण्यासाठीं त्यांनीं एक शिक्षक ठेवला होता. ज्याला काम पाहिजे आहे त्यानें तेथें यावे, सूत कांतावयाला शिकावे अन् मग त्यावर आपली कमाई करावी. हा प्रयोग चालू असतां विनोबांना असें आढळून आलें कीं, सूतकताईनें मजुराला पोटापुरतें वेतन मिळत नाहीं. विनोबांचा हा अनुभव गांधीजींच्या कानावर गेला. स्वराज्य मिळवण्यासाठीं राष्ट्राला चरख्याचा मंत्र शिकवणाऱ्या महापुरुषाला तें ऐकून धक्का बसल्याशिवाय राहिला नाहीं. सूतकताईची कला सुधारून कांतणाराची कमाई वाढविण्याचे प्रयोग विनोबांनीं करून पाहिले होते, त्या विषयावर त्यांनीं 'मूळ उद्योग : कांतणें' हें पुस्तक पण लिहिलें होतें. विनोबा एक वर्षभर रोजचे सारा दिवसभर सूत कांतीत बसत. एका दिवसांत सुताच्या सोळा लडी तयार होत. यापेक्षां एका दिवसांत कोणाच्याहि हातून अधिक कांतून होणार नाहीं हें त्यांना कळून आलें. चरखा संघाच्या मजुरीच्या हिशेबानें एवढ्या कामाचें वेतन सव्वा दोन आणे होई. विनोबा गांधीजींना म्हणाले, "दिवसभर काम करून मी सव्वा दोन आणे कमवतां. अन् माझा रोजचा खर्च आहे आठ आण्यांचा." गांधीजी म्हणाले, "याचा अर्थ हा कीं दिवसभर कांतण्याचें काम करूनहि कारागिराचें पोट भरणें शक्य नाहीं." तेव्हांपासून सूत कांतणाराला निदान जीवन-वेतन तरी मिळेल एवढे कताईचे दर चरखा संघाकडून गांधीजींनीं वाढवून घेतले. विनोबांना त्यामुळें फार आनंद झाला. ते म्हणाले, "मी पण एक मजूर आहे. दुःखिताची व्यथा दुःखितच जाणतो."

कांहीं दिवसांनीं विनोबांनीं नालवाडी सोडली. तेव्हां धाम नदीच्या कांठीं असलेल्या पवनार ह्या गांवीं त्यांनीं आपला आश्रम स्थापन केला. आणि त्या आश्रमाला 'परंधाम' असें नांव दिलें. येथें त्यांनीं शेती, ग्रामोद्योग नि ग्रामसफाई यासंबंधीं प्रयोग सुरू केले. खेडेगांवच्या लोकांचें जीवन आपण जगण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे ही विनोबांची विचारसरणी होती. गीतेच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे दुसन्यामध्ये आपल्याला आणि आपल्यामध्ये दुसन्याला-

पाहण्याच्या 'साम्ययोगा'ची विनोबांची ही साधना होती. यानंतर दुसरें महायुद्ध सुरू झालें. त्यावेळीं निरनिराळ्या प्रांतांत काँग्रेसचीं मंत्रिमंडळें अधिकारारूढ होतीं. त्यांना विचारल्याखेरीज युद्धाच्या कुंडांत इंग्रजांनीं भारताला टकललें होतें. त्याला तात्त्विक विरोध तरी करणें आवश्यक होतें. म्हणून गांधीजींनीं व्यक्तिगत सत्याग्रहाची योजना तयार केली. आणि 'पहिला सत्याग्रही' म्हणून विनोबांची निवड केली. तांपर्यंत विनोबांचें नांव सर्वसामान्य लोकांना आणि सरकारला विशेष माहीतहि नव्हतें. गांधीजींनीं विनोबांची निवड केलेली बघून सर्वांनाच धक्का बसला. जो तो 'हा विनोबा कोण' म्हणून विचारूं लागला. तेव्हां गांधीजींना 'हरिजन'मधून विनोबांचा सर्वांना परिचय करून द्यावा लागला. महादेवभाईंनींहि त्यांच्यावर एक सुंदर लेख लिहिला. तो असा : "योगः कर्मसु कौशलम्. योग म्हणजे कर्मातील कुशलता असें गीतेंत म्हटलें आहे. विनोबांनीं जें जें काहीं केलें त्यांत प्रभुत्व मिळवलें आहे. म्हणून ते योगी आहेत. डाव्या आणि उजव्या अशा दोन्ही हातांनीं चरखा आणि टकळी ते सारख्याच कौशल्यानें चालवतात. त्यांच्यासारखा आदर्श सूत कातणारा सांपडणेंच शक्य नाहीं. त्यांची विद्वत्ता अगाध आहे. पण खेडेगांवच्या माणसांना ते अगदीं आपल्यापैकीं आहेत असें वाटतें. त्यांची वाणी अत्यंत सोपी अन् ओजस्वी असल्यानें आणि गोष्टी निदृष्टांत देऊन समजावण्याच्या त्यांच्या पद्धतीनें अडाणी श्रोत्यांवरहि त्यांच्या भाषणाचा परिणाम होऊं शकतो. 'गीते'चें समश्लोकी भाषांतर 'गीताई' म्हणून त्यांनीं केलें आहे. त्याच्या एक लाख प्रति आतांपर्यंत खपल्या आहेत. पवनार येथें सूतकताईचे त्यांचे प्रयोग चालू असतांच त्यांनीं कुराणाचा अभ्यास करावयाला सुरवात केली. अन् मौलाना आझादांपुढें 'अलफातेहा' म्हणून दाखवून आपल्या शब्दोच्चारांनीं त्यांना चकित करून सोडलें!" सत्याग्रहांत विनोबांना पकडून सरकारनें तुरुंगांत धाडलें. पुढें वेचाळीस सालीं 'चले जाव' चळवळीच्या वेळीं राष्ट्राचे सर्व मोठमोठे पुढारी सरकारनें स्थानबद्ध केले, तेव्हां पुन्हा विनोबांना पकडण्यांत आलें. त्यांची खानगी वेळूरच्या तुरुंगांत झाली. तेथें दक्षिण हिंदुस्थानांत अनेक काँग्रेस कार्यकर्ते त्यांच्याबरोबरच कैदेत होते. त्यांच्याकडून विनोबा तामीळ, तेलगू, कन्नड आणि मल्याळी या चार भाषा शिकले. 'तामीळ' म्हणजे 'अमृत' आणि 'तेलगू' म्हणजे 'मधाप्रमाणें गोड भाषा' हा शोध विनोबांना त्याच वेळीं लागला. तुरुंगांत असतांना विनोबांनीं कपाशीच्या झाडाची लागवड

केली आणि त्याचा कापूस काढून आपलें कांतण्याचें काम चालूच ठेवलें. पंचेचाळीस सालीं विनोबा तुरुंगांतून बाहेर आले. पण ह्या तीन वर्षांच्या काळांत विचारसागराचें खोल मंथन करून त्यांनीं अनेक सिद्धांतरत्नें त्यांतून बाहेर काढली होतीं. तीं वेऊनच ते बाहेर आले. हे सिद्धांत भारतीय जनतेला उघडपणें सांगण्याचा नि शिकवण्याचा अधिकार आतां विनोबांना निश्चितपणें प्राप्त झाला होता. विनोबांची तपश्चर्या आतां पूर्ण झाली होती.

सत्तेचाळीस सालीं देशाला स्वराज्य मिळालें. पण देशाची फाळणी झाली. देशांत जातीयवादी अत्याचाराचा नि रक्तपाताचा प्रचंड डोंव उसळला. हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य साधण्यासाठीं प्राणाचोहि परवा न करतां अठ्ठ्याहत्तर वर्षांचे गांधीजी नौखालीच्या हिंस नि खुनी वातावरणांत एकटेच हिंडूं लागले. पण देशांतील जातीय द्वेषाचा अन् वैराचा वणवा वाढतच गेला. त्यामध्येच गांधीजींचा वळी पडला. गांधीजींच्या आकस्मिक मृत्यूची वार्ता ऐकून विनोबांचें मानसिक स्थैर्य यत्किंचितहि ढळलें नाहीं. एकनाथमहाराजांनीं एका रडक्या गुरूची गोष्ट सांगितली आहे : एक गुरु होता. त्याला वाटलें आपण मरणार. 'अरे, आतां मी मरणार' असें मोठ्यानें ओरडून तो रडूं लागला. त्याला रडतांना पाहून शिष्यहि रडूं लागले. त्यांच्या रडण्यामुळें गुरूचा उपदेश आणि शिष्याचें ज्ञान दोन्ही वाया गेलीं.—ही गोष्ट विनोबांना त्या दिवशीं आठवली. ते म्हणाले, "गांधी हे कांहीं मृत्यूला भिगारे रडके गुरु नव्हते. आणि ते गेले म्हणून रडत बसणारा मीहि त्यांचा कांहीं रडका चेला नव्हे." तथापि, 'सेवाग्राम' मध्ये गांधीजींच्या मृत्यूसंबंधीं प्रथमच भाषण करावयाला जेव्हां विनोबा उभे राहिले, तेव्हां त्यांच्या डोळ्यांमधून अश्रूच्या धारा वाहूं लागल्या. तेव्हां कोणीतरी म्हणालें, "अरे, विनोबा रडताहेत." विनोबा म्हणाले, "होय, मी रडतां आहे. ईश्वरानें मलाहि हृदय दिलें आहे. पण गांधीजींच्या मृत्यूसाठीं मी रडत नाहीं. देशांतील हिंसावृत्ति त्यांना सुद्धां नष्ट करतां आली नाहीं, या विचारानें मला या क्षर्गां अपरंपार दुःख होत आहे. त्याचे हे अश्रू होत!" आपल्या भाषणांत विनोबा म्हणाले, "राष्ट्रपित्यानें आपल्याला अद्वितीय विचारांचा वारसा ठेवला आहे. पण आपण महान् पुरुषार्थ केल्यावांचून मात्र तो आपल्याला साध्य होणार नाहीं, हें लक्षांत ठेवा!" गांधीजींच्या दुसऱ्या मासिक श्राद्धाच्या दिवशीं दिल्ली येथें भाषण करतांना विनोबा म्हणाले, "चंद्रावर चंद्राचें वातावरण असतें. मंगळावर मंगळाचें.

त्याप्रमाणें आपल्याभोंवतीं आपलें स्वतःचेंच वातावरण असतें. लोक म्हणतात, कलियुग आलें. कशाचें कलियुग? तुमचें युग तुमच्यापार्शीं. हिंदुस्थानजवळ एकच शक्ति आहे. आणि ती म्हणजे नैतिक शक्ति. गांधीजींनीं दाखवलेल्याच मार्गानें जगांत शांति आणि स्वतंत्रता प्रस्थापित होईल. मनून हजार वर्षांपूर्वी सांगून ठेवलें आहे कीं, जगाचें मार्गदर्शन करणारा विचारवंत पुरुष हिंदुस्थानांतच जन्माला येईल. गांधीजींच्या शिकवणुकीप्रमाणें आपण वागलों तर सारें जग गुरु म्हणून भारताची पूजा करील!” गांधीजींच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसांनीं सेवाग्राम येथें गांधीजींच्या सर्व अनुयायांचें संमेलन भरलें. जवाहरलाल देखील आले होते. त्या वेळीं विनोबांच्या प्रेरणेनें ‘सर्वोदय’ समाजाची स्थापना झाली. सर्वोदय समाजाचे सभासद होण्याला फी नाही कीं नियम नाही. या समाजाला मुळीं घटनाच नाही. सर्वोदयावर ज्याची श्रद्धा आहे त्याला या समाजाचा सभासद होतां येतें. विनोबा म्हणतात, “सर्वोदय समाज ही तुकारामाची वक आहे. इथें सर्वांना संपूर्ण आचार-स्वातंत्र्य आहे. विचार करण्यासाठीं वर्षांतून एकदां एकत्र यायचें, आणि विचारविनिमय करून झाल्यावर स्वतःच्या कार्यक्षेत्रांत जाऊन आपापल्या मतीप्रमाणें आणि शक्तीप्रमाणें कार्य करावयाचें. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि एकत्र विचारविनिमय, केंद्रित विचार आणि विकेंद्रित आचार, ह्यांचा सुंदर समन्वय म्हणजे सर्वोदय समाज! राजकीय पक्षाप्रमाणें एकानें दुसऱ्याला अमुक कर असें सांगण्याची किंवा त्यानें तसें केलें नाही तर शिस्तभंग होण्याची या समाजांत मुळीं भीतीच नाही.” अधिकार न भोगतां सेवा कशी करावी ह्या संबर्धां गांधीजींचाहि अखेरच्या दिवसांत विचार चाटू होता. काँग्रेसचें रूपांतर ‘लोकसेवक समाजांत’ व्हावें ही आपली इच्छा मरणाच्या आधल्या दिवशींच गांधीजींनीं लिहून ठेविली होती. गांधीजींची ही अंतिम इच्छा ‘सर्वोदय समाज’ स्थापन करून विनोबांनीं कांहीं अंशीं सफल केली असें म्हटलें पाहिजे.

पंचेचाळीस सालीं विनोबा तुरुंगांतून बाहेर पडले, त्यावेळीं ‘साम्ययोगी स्वावलंबना’चा ठेवा ते आपल्याबरोबर घेऊन आले. अठेचाळीस सालच्या अखेरीस लिहिलेल्या एका लेखांत ते म्हणतात, “आजकाल माझ्या मनांत धनाचा तिरस्कार उत्पन्न झाला आहे. जीवनांतून पैशाचें मूळ उखडून टाकण्यांत माझ्या देहाचा बळी पडला तरी त्याची मला फिकीर नाही. गांधीजी गेल्यानंतर

देशांत जीवननिष्ठेनें काम करणाऱ्या सेवकांचो एक कडवी आघाडी उभी करावी आणि तिच्या मार्फत नवसमाजाची रचना घडवून आणावी असा एक विचार माझ्या मनांत उत्पन्न झाला आहे. आज सभोवतीं सर्वत्र अंधार आहे. म्हणूनच प्रकाशाची आपण उपासना करायला हवी. मला संस्था नको. व्यवस्था हवी आहे. मला असंबद्धता नको. व्यक्तिगत स्वतंत्रता पाहिजे आहे.” ह्यानंतर स्वावलंबी साम्ययोगाचा प्रयोग त्यांनीं सुरू केला. अन्न, वस्त्र, शिक्षण आणि आरोग्य ह्या बाबतींत चतुर्विध स्वावलंबन, आठ तास शरीर-परिश्रम, सगळ्या कामाला सारखेच दाम, सर्वांना सारखें वेतन, सर्वांचें एकाच ठिकाणीं भोजन हा कार्यक्रम ठरविण्यांत आला. ह्याच सुमारास विनोबांना पोटांत ‘अल्सर’ झाला. डॉक्टर मंडळीं आणि त्यांचे मित्र घाबरून गेले. म्हणून विनोबांनीं अंगमेहनत कमी केली. पण सोडली नाहीं. विनोबांचा उपवासावर विश्वास नाहीं. पण त्यावेळीं त्यांनीं तीन दिवसांचा उपवास केला. तो सोडतांना त्यांनीं संकल्प सोडला, “आजपर्यंत मीं भिक्षेवरच आपली उपजीविका केली. पुढेंहि करीन. पण श्रम केल्यावांचून कधींहि भिक्षा घेणार नाहीं.” त्याच दिवशीं त्यांनीं ‘वापीःयज्ञ’ सुरू केला. म्हणजे विहीर खोदण्याचें सामुदायिक काम सुरू करून तें दोन-तीन महिन्यांत पूर्ण केलें. त्या विहिरीच्या पाण्यावर एक एकराच्या शेतांत सर्वांनीं मिळून उत्तम शेती केली. विनोबांचें म्हणणें असें आहे कीं, “शेतीप्रधान देशांत शेतीला अधिक महत्त्व आहे. चरख्यानें कपडा मिळेल, अन्न मिळणार नाहीं. आंबा लावल्यानें आंबाच मिळेल, केळीं मिळणार नाहींत. त्याचप्रमाणें चरखा फिरवून अंग झाकेल. पोट भरणार नाहीं. पोट भरण्यासाठीं शेतीच करणें जरूर आहे.” अशी गांधीजींच्या चरख्याच्या तत्त्वज्ञानाला विनोबांनीं पुरवणी जोडली. साम्ययोगाची ही प्रेरणा विनोबांना गीतेवरून झाली. विनोबा म्हणतात, “गीतेला सर्वसमावेशक असें एकच नांव द्यावयाचें झाल्यास साम्ययोग हेंच नांव देतां येईल. गीतेच्या सहाव्या अध्यायांतली २९ ते ३२ ह्या चार श्लोकांतच गीतेचें सार आलें आहे.

भूतांत भरला भात्मा	भूतें आत्म्यांत राहिलीं,
योगानें जोडिला देखें	हेंचि सर्वत्र दर्शन
मज सर्वांत जो पाहे,	पाहे माझ्यांत सर्वहि
त्याचा मी आणि तो माझा	एकमेकास अक्षय

स्थिर होऊनि एकत्वीं
राहो कसाहि तो योगी
जो आत्मौपम्य बुद्धीनें
जसें सुख तसें दुःख

सर्वभूतीं भजे मज
माझ्या मध्येचि राहतो.
सर्वत्र सम पाहतो
तो योगी थोर मानिला.

(गीताई)

श्रीकृष्णाचे हे शब्द ऐकून अर्जुनानें विचारलें, 'जनार्दना, तूं जो आता साम्ययोग सांगितलास, तो माझ्या चंचल मनानुळे आजपर्यंत माझ्या लक्षांत आला नाही.' या ठिकाणीं विनोबांच्या 'साम्ययोगा'ची कल्पना गीतेंत प्रथम आलेली आहे. स्वतः शेतकरी बनल्याखेरीज शेतकऱ्यांचें जीवन कळणार नाही, हा विनोबांचा 'साम्ययोगा'चा प्रयोग होय.

हैद्राबाद संस्थानांत शिवरामपल्ली येथें 'सर्वोदय संमेलन' भरणार होतें. सेवाग्रामापासून शिवरामपल्ली ३०१ मैल दूर आहे. तेथें पायांनीं चालत जावयाचें विनोबांनीं ठरविलें. सेवाग्रामाहून दुसऱ्या दिवशीं विनोबा परंधाम येथें आले. त्या ठिकाणीं जमीन खोदतांना भरत आणि राम ह्यांच्या भेटीची एक सुंदर मूर्ति विनोबांना पूर्वी सांपडली होती. तिची प्राणप्रतिष्ठा त्यांनीं 'भरत-राम मंदिरां'त केलेली होती. एकदां विनोबांना कोणीं विचारलें कीं, "काय हो, तुम्ही पण मूर्तिपूजक आहांत!" तेव्हां विनोबा म्हणाले, "मूर्तिपूजेबद्दल माझा आग्रह नाही. पण भगवान् आपण होऊन माझ्या दारीं चालत आले, तर त्यांचा अनादर करण्याइतका मी अभक्त नाही." ह्या भरतरामांच्या मंदिरांत येऊन विनोबांनीं त्यांचा प्रार्थनापूर्वक निरोप घेतला. वस्तुतः शिवरामपल्लीचें संमेलन हें एक तिकडे जाण्याचें नुसतें निमित्त होतें. तेलंगणांत जमीनदारांचे खून आणि कत्तल करून त्यांच्या जमिनी कम्युनिस्टांनीं शेतकऱ्यांना वांटून टाकल्या होत्या. चीनप्रमाणें तेलंगणांत शेतकरीक्रांति करण्याचा कम्युनिस्टांनीं प्रयोग सुरू केला होता. तो प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची विनोबांची इच्छा होती. जमीनदारांच्या जुलुमापासून गरीब शेतकऱ्यांची अहिंसेच्या मार्गानें कशी सुटका करावी याबद्दलचा कसलाहि विचार विनोबांच्या डोक्यांत त्यावेळेपर्यंत स्पष्ट झालेला नव्हता. तथापि असा अहिंसक उपाय

सांपडलाच पाहिजे ह्या गोष्टीवर मात्र त्यांची अदृढ श्रद्धा होती. त्यांना भेटण्यासाठी खेडेगांवांतल्या लोकांची रोघ लागू लागली. त्यांच्याशी प्रेमाने बोलून त्यांची परिस्थिति विनोबा समजावून घेऊं लागले. अशा रीतीने दरिद्री जनता-जनार्दनाचें दर्शन घेत घेत आणि त्यांच्या प्रेमाचा प्रसाद स्वीकारित एकतीस दिवसांनीं विनोबा शिवरामपल्लीला पोहोचले. देशाच्या दूरदूरच्या भागांत शिवरामपल्लीला जमलेल्या सर्वोदयी कार्यकर्त्यांना विनोबांनीं सांगितलें कीं, “आतां देशांत समता कशी प्रस्थापित करावयाची हाच एक प्रश्न उरला आहे. त्यासाठीं किसानांवरुन आपण एकरूप झालें पाहिजे. प्रत्येक कार्यकर्त्यानें एकेक गांव निवडून तेथेंच कार्याला प्रारंभ केला पाहिजे. हें कार्य असें :

अंतः शुद्धिः बहिः शुद्धिः श्रमः शांतिः समर्पणम्

म्हणजे स्वतःची शुद्धि, बाह्य शुद्धि, श्रमपूर्ण जीवन आणि शांति प्रस्थापित करण्यासाठीं आत्मसमर्पण करण्याची सिद्धता असा पंचविध कार्यक्रम प्रत्येकानें अंमलांत आणला पाहिजे.” ह्या संमेलनांत जमिनीच्या प्रश्नाकडे सर्वांचें लक्ष वेधलें. पण जमिनीची समान वांटणी कशी करावी ह्याचा उपाय मात्र कोणालाहि सुचेना. विनोबांच्या डोक्यांत त्यावेळीं भूदानाची कल्पना नव्हती. काश्मीरप्रमाणें कायद्याच्या जोरावर जमिनीची फेरवांटणी करण्यांत यावी, असें त्यावेळीं त्यांचें मत होतें. पण तेलंगणांत कम्युनिस्टांनीं हिंसात्मक मार्गानें हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. त्या ठिकाणीं जर तो प्रयोग यशस्वी झाला, तर साहजिकच हिंदुस्थानांत साम्यवादी क्रांतीची लाट उसळावयाला फारसा वेळ लागणार नाही ही गोष्ट विनोबांनीं तावडतोव ओळखली. कम्युनिस्टांचा प्रतिकार सरकारनें हिंसात्मक मार्गानें चालविलेला होता. त्यामुळें एका बाजूला सरकार आणि दुसऱ्या बाजूला कम्युनिस्ट ह्यांच्या गोळीबारानें तेलंगणाची प्रजा अगदीं हैराण झाली होती. म्हणून तेलंगणांतील सर्व परिस्थिति प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं बघून येण्याचें विनोबांनीं ठरविलें. १५ एप्रिल १९५१ रोजीं ‘रामनवमी’ च्या पवित्र दिवशीं रामाचें नांव घेऊन विनोबांनीं हातांत काठी-सुद्धां न घेतां तेलंगणांत प्रवेश केला.

श्रीरामाच्या काळीं ह्याच तेलंगणाला ‘दंडकारण्य’ म्हणत. राक्षसांच्या पीडे-पासून तपस्वी लोकांचें रक्षण करण्यासाठीं ह्याच दंडकारण्यात श्री रामचंद्र गेले

होते. जमीनदारांच्या जुलुमांनीं व कम्युनिस्टांच्या अत्याचारांनीं संत्रस्त झालेल्या अनाथ आणि दरिद्री जनतेला सोडवण्यासाठीं रामभक्त विनोबा त्याच भूमींत आतां प्रवेश करीत होते. तीन दिवसांनीं सकाळीं सात साडेसात वाजतां विनोबा पोचमपल्लीला पोहोचले. पोचमपल्लीची लोकसंख्या ३००० होती. त्यापैकीं २००० लोकांना स्वतःची जमीन नव्हती. गांवांत एकंदर २५०० एकर जमीन होती. म्हणजे प्रत्येकाच्या वांग्याला अजमासें पाऊण एकर जमीन येत होती. हरिजन शेतमजुरी करीत. त्याबद्दल त्यांना वर्षांतून शेतीच्या उत्पन्नाचा विसावा भाग आणि एक घोंगडी मिळे. त्यावर ते कसे जगत तें परमेश्वरासच माहीत. कामहि नाही आणि जमीनही नाही अशी त्यांची स्थिति होती. विनोबाजींनीं त्यांना विचारलें, “तुम्हांला किती जमीन पाहिजे?” त्यांच्या पुढ्यानें आपापसांत विचारविनिमय करून उत्तर दिलें, “चाळीस एकर जिराईत आणि चाळीस एकर बागाईत.” विनोबांनीं विचारलें, “एवढ्यांत तुमचं भागेल?” ते म्हणाले, “होय, दुसरेंहि कांहीं काम करूं.” विनोबांनीं विचारलें, “तुम्हांला जमीन दिल्यास तुम्ही ती सर्वजण मिळून कसाल कीं एकएकटे कसाल?” ते म्हणाले, “सर्वजण मिळून!” गांवकरी त्या ठिकाणीं जमले होते. त्यांना उद्देशून विनोबा म्हणाले, “सरकारकडून ह्या लोकांना जमीन मिळायला उशीर लागला, तर गांवकरी यांना कांहीं जमीन देऊं शकतील कीं नाहीं?” तेथें रामचंद्र रेड्डी ह्या नांवाचे एक गृहस्थ उभे होते. ते म्हणाले, “माझ्या स्वर्गस्थ पित्याची अशी इच्छा होती कीं, ह्या लोकांना कांहीं जमीन द्यावी. तेव्हां मी आणि माझे पांच भाऊ ह्यांच्या वतीनें शंभर एकर जमीन ह्या लोकांना मी भेट म्हणून देतो.” विनोबा एकदम आनंदानें नाचूं लागले. त्या दिवशीं प्रार्थनेच्या भाषणांत ते म्हणाले, “अशा प्रकारें जमीन मागितल्याचें आणि ती इतक्या सहजासहजीं मिळाल्याचें उदाहरण आजपर्यंत कोठें घडलेलें नाहीं. मंदिरांना किंवा मठांना अशा जमिनी मिळूं शकतात. पण भूमिहीनांना जमीन मिळण्याचा हा प्रकार सर्वस्वीं नवीन आहे. पांडवांनीं पांच गांवें मागितलीं. सुईच्या टांकावर राहिल एवढी जमीनहि देण्याचें दुर्योधनानें नाकारलें. जमीन देण्याला कोणीहि तयार होत नाहीं. अशा तऱ्हेनें भूमिहीनांना आपली जमीन देणारे भूमिवान् जर पुढें येतील, तर समाजवाद्यांना आपल्याला प्रभावी उत्तर देतां येईल!”

अशा तऱ्हेनें पोचमपल्ली येथें भूदानयज्ञाचा पाया घातला गेला. दुसऱ्याच

दिवसापासून या यज्ञाला प्रारंभ झाला. दोन महिन्यांच्या आंत जवळजवळ १२००० एकर जमीन विनोबांना मिळाली. सर्व देशाचें लक्ष विनोबांच्या ह्या नवीन कार्याकडे एकदम वळलें. गांधीजींनंतर एका क्रांतिकारक कार्याला प्रारंभ झाल्याचा सर्वांना साक्षात्कार झाला. विनोबा परत सेवाग्रामला आले. आश्रमांत त्यांचें हृदयस्पर्शी स्वागत झालें. सर्वांनीं मिळून सूरदासचें 'सुनेरी मैने निर्वल के बल राम' हें भजन म्हटलें. सद्वदित कंठानें व अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं विनोबा म्हणाले, "जनतेच्या हृदयांतला राम प्रकट होऊन त्यानें बलिष्ठांकडून निर्वल भूमिहीनांना जमीन द्यायला लावली."

सरकारनें तेलंगणांत लष्कर धाडलें. त्याला दरसाल पांच कोटी रुपये खर्च होत होते. पण असले प्रश्न लष्कराच्या बळावर सुटत नाहींत असें विनोबा म्हणतात. वाघाची शिकार बंदुकींनीं होईल. पण एखाद्या विचारसरणीला तोंड द्यायचें असेल, तर तें विचारसरणीनेच देतां येईल. तेलंगणांत कम्युनिस्टांना जें यश मिळालें, त्याचें कारण आजच्या काळांतला मुख्य प्रश्न भूमीचा आहे. हा प्रश्न आज ना उद्यां साऱ्या हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाल्यावांचून राहणार नाहीं. अहिंसक मार्गानें जर हा प्रश्न सुटूं शकेल, तर ती एक महान् शांततापूर्ण क्रांति होईल. क्रांति टाळणें हा विनोबांचा उद्देश नाहीं. हिंसक क्रांति टाळून ते अहिंसक क्रांति करूं इच्छितात. ते जें काहीं करताहेत, ती इतिहासाची गरज आहे. ती काळाची मागणी आहे. क्रांति म्हणजे हिंसक क्रांति असें आज जगांत सर्वत्र समजलें जातें. या देशांत क्रांति अटळ आहे. पण ती चीन आणि रशिया यांच्यासारखीच हिंसक नको असेल तर विनोबांच्या मार्गानेंच ती अहिंसक होऊं शकेल. तेलंगणांत हिंसेचा आणि कायद्याचा असे दोन्ही मार्ग कुचकामी ठरले. जगांतील सर्व समस्या सोडवण्याचा साम्यवाद आज दावा करतो आहे. आतां यापुढें जगांत जर दोन शक्तींमध्ये संघर्ष होणार असेल तर तो कम्युनिझम म्हणजे साम्यवाद आणि सर्वोदयविचार किंवा साम्ययोग ह्यांच्यामध्ये असें विनोबांचें म्हणणें आहे.

विनोबांच्या छप्पन्नाव्या वाढदिवशीं पंडित जवाहरलालांचें त्यांना दिल्लीहून बोलावणें आलें. पंचवार्षिक योजनेबाबत त्यांना विनोबांशीं चर्चा करावयाची होती. विनोबांना उत्तर भारतांत भूदानयज्ञाचा प्रचार करण्यास काहींतरी निमित्त पाहिजेच होतें. ते वर्ध्याहून दिल्लीला पायीं जाण्यास निघाले. ज्या ज्या गांवीं विनोबा जात, तेथें जनतेपुढें भूदानाचा कार्यक्रम ते ठेवीत. लोकांच्या

मनांवर त्याचा एवढा परिणाम झाला कीं, अक्षरशः पावसाच्या पाण्याप्रमाणें जागजागीं भूदानाचा वर्षाव झाला. सारें वातावरण बदलून गेलें. कार्यकर्त्यांच्या उत्साहाला अमर्याद भरती आली. भूदानाच्या प्रवाहाला विशाल स्वरूप येऊं लागलें. एका ठिकाणीं व्याख्यान देतांना विनोबा म्हणाले, “या यज्ञांत दानाला महत्त्व नाही. समविभागणीला महत्त्व आहे. शंकराचार्यांनीं म्हटलें आहे, ‘दानं संविभागः’. दानाचा हा अर्थ आपल्याला रूढ केला पाहिजे. समाज हा आपल्या कुटुंबांतला एक भागीदार आहे ही कल्पना लोकांना पटवली पाहिजे.” दुसऱ्या एका ठिकाणीं ते म्हणाले, “आधुनिक वामनाचा अवतार आतां या देशांत झालेला आहे. वामनासारखीच माझी आकृति लहान आहे. पण विराट दरिद्री-नारायणासाठीं मी देशांतल्या वळींराजांकडून जमीन मागतों आहे. लागवड करण्यासाठीं लायक अशी देशांत तीस कोटी एकर जमीन आहे. मी तिचा सहावा हिस्सा म्हणजे पांच कोटी एकर जमीन मागतों आहे. सामान्यतः आपल्या कुटुंबांत पांच माणसें असतात. दरिद्रीनारायण हा त्या कुटुंबाचा सहावा घटक आहे असें समजा आणि त्याचा सहावा वाटा त्याला देऊन टाका!” अशा रीतीनें भूदानाचा क्रांतिकारक संदेश आपल्या ऋषितुल्य वाणीनें आणि आकृतीनें मध्यप्रदेश, विंध्यप्रदेश, मध्यभारत, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश या भागांतील जनतेला देत देत कांहीं महिन्यांनीं विनोबा दिल्लीला पोहोंचले. बावन्न सालच्या एप्रिलमध्ये सेवापुरीमध्ये संमेलन झालें. तोपर्यंत एकंदर एक लक्ष एकर जमीन भूदानयज्ञाला विनोबांनीं मिळवली होती. कोणीतरी विनोबांना उपहासानें म्हणालें, “अशा तऱ्हेनें पांच कोटी एकर जमीन मिळवायला तुम्हांला पांचशें वर्षे लागतील!” तेव्हां विनोबा हसून म्हणाले, “मी एकटा हें काम करीन तर मला पांचशें वर्षे लागतील. पण तुम्ही सारे लोक जर माझ्या मदतीला धावलांत तर पांच वर्षांत हें काम पूर्ण होऊन देशांत क्रांति होईल!” सत्तावन्नाव्या वाढ-दिवसानंतर बिहारमधल्या भूदानयात्रेस विनोबांनीं सुरुवात केली. चांडील ह्या गांवीं विनोबा पोहोंचले तोंच तापानें अतिशय आजारी पडले. सारे चिंताक्रांत झाले. विनोबा औषध घेईनात. ते म्हणूं लागले, “विनोबांच्या नाटकाचा पांचवा अंक आतां सुरू झाला!” पण ईश्वरीकृपेनें त्या संकटांतून ते वांचले. चांडील येथें ‘सर्वोदय संमेलन’ भरलें. त्या वेळपर्यंत सर्व देशांतून भूदानयज्ञाला एकंदर सात लाख एकर जमीन मिळाली होती. त्यानंतर

पुन्हा विनोबांनीं विहारमध्ये आपली पंद्यात्रा सुरू केली. एका महिन्याच्या आंत त्यांना चार लाख एकरापेक्षां अधिक जमीन मिळाली. रोज पहाटे उठून एका गांवाहून दुसऱ्या गांवाला जायचें आणि तेथील जनतेला भूदानाची दीक्षा द्यावयाची. एका गांवीं एका दिवसापेक्षां जास्त राहावयाचें नाहीं. अशा रीतीनें विहारच्या गांवागांवांत 'सवै भूमि गोपालकी' हा क्रांतिकारक संदेश देत गेले. दोन वर्षे विनोबा फिरताहेत. कालपरवापर्यंत झोपीं गेलेल्या या बिहाराची ग्रामीण जनता आतां खडबडून जागी झाली आहे. आणि विनोबांच्या क्रांतिकार्याला तिनें सर्वांत जास्त पाठिंबा दिला आहे. बुद्धाच्या या भूमीमध्ये वत्तीस लाख एकराची मागणी विनोबांनीं केली आहे. तेवढी मागणी पूर्ण झाली तरच बिहार-मधील भूमिहीनांचा प्रश्न सुटणार आहे. विनोबा म्हणाले, "बिहारचा हा प्रश्न मला सोडवतां आला नाहीं तर माझीं हाडें या भूमीवर पडतील." विनोबांच्या हाकेला विहारनें अपूर्व साद दिली आहे.

कोणीं किती जमीन दिली हा प्रश्न नाहीं. भूदान हें एक साधन आहे. ह्या साधनानें विनोबांना लोकांच्या हृदयांत क्रांति घडवून आणावयाची आहे. सर्वांच्या अंतःकरणांत त्यांना समानतेची भावना प्रस्थापित करावयाची आहे. चरख्याच्या साधनानें गांधीजींनीं देशाला ज्याप्रमाणें राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला, त्याप्रमाणें भूदानाच्या नि संपत्तिदानाच्या साधनानें विनोबांना या स्वतंत्र भारतांत साम्ययोगी क्रांति घडवून आणावयाची आहे. सर्व स्वामित्वाची भावना विनोबांना विसर्जन करावयाची आहे. विनोबा म्हणतात, "लोकांना वाटतें आपण जमिनीचे मालक आहोंत. वेडे कुठले ! लोक मरून त्यांची माती होते आणि जमिनींत जाते. आपण जमिनीचे मालक नाहीं. जमीन आपली मालक !" सगळी संपत्ति ईश्वराची आहे. आपणांला तिचा फक्त उपभोग घ्यावयाचा आहे. हा सर्वांनीं समभावनेनें आणि प्रेमभावनेनें घेतला, तरच ह्या पृथ्वीवर ईश्वराचें राज्य प्रस्थापित होईल हा विनोबांचा मानवतेला संदेश आहे. मंत्रिपदावर आरामशीर मुक्काम करून जनतेला 'गांधीजींच्या मार्गानें जा !' असें सांगणारे आजचे काँग्रेसश्रेष्ठी गांधीजींचे मुळीं वारस नव्हत. गांधीजींच्या मार्गानें प्रत्यक्ष जात असलेले आणि गांधीजींच्याहि पुढें चार पावलें जाऊन पांचलेले विनोबा हेच गांधीजींचे खरे वारस होत. गीतामाउलीचा हा लडका पुत्र, साम्ययोगाचा हा महान उद्गाता आणि भूदानयज्ञाचा हा द्रष्टा महर्षि विनोबा ह्या भारताला

कांहीं अपघातानें लाभला नाहीं. भारतीय ऋषिश्रेष्ठांच्या आणि साधुसंतांच्या तपश्चर्येला आणि पुण्याईला आलेलें हें पवित्र फळ आहे. तेव्हातीस सालीं विनोबांनीं गांधीजींकडे आशीर्वाद मागितला होता. “बापूजी, या जगांत आपल्या आशीर्वादावांचून बाकी सर्व शून्य आहे. आपल्या आशीर्वादानें मी ओतप्रेत भरलों आहे हें मला माहीत आहे. तरीपण पुन्हां पुन्हा मी त्याची याचना करतां. आपल्या या क्षुद्र सेवकाला आपण सांभाळून घ्या. आपल्या महायज्ञांतली एक आहुती बनण्याची पात्रता ईश्वराकडून ह्या सेवकाला आपण देववा.” तेव्हां गांधीजींनीं विनोबांना लिहिलें, “तुमची भक्ति आणि श्रद्धा बघून डोळ्यांत आनंदाश्रु येतात. माझी योग्यता असो वा नसो, माझा तुम्हांला आशीर्वाद आहे ! माझी खात्री आहे कीं महान् सेवेचे तुम्ही निमित्त व्हाल !” विनोबा दीर्घायु होवोत अन् गांधीजींच्या आशीर्वादानुसार, भारताच्या नव्हे तर मानवतेच्याच महान् सेवेचे ते प्रभावी निमित्त होवोत !

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमदुच्यते
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते
 ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

महाराष्ट्र शासन डॉ. भीमराव आंबेडकर

अस्पृश्य वर्गाचे महान् पराक्रमी आणि क्रांतिकारक पुतारी डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांच्या अगाध बुद्धिमत्तेवद्दल, विशाल विद्वत्तेवद्दल आणि प्रचंड कर्तृत्वावद्दल आमच्या मनांत पहिल्यापासूनच नितांत आदर आहे. हा आदर आम्हीं अनेक वेळां व्यक्त केलेला आहे. तथापि, राजकीय मतभेदामुळे गेलीं कित्येक वर्षे त्यांच्यावर आणि त्यांच्या पक्षावर आम्हांला टीका करावी लागली. अत्यंत कठोर शब्दांमध्ये त्यांच्या धोरणावर आम्हांला प्रहार करावे लागले. महात्मा गांधींच्या आणि काँग्रेसच्या राजकारणावर आंबेडकरांनीं आजपर्यंत जे निकराचे हल्ले चढविले तेहि कांहीं कमी क्रूर आणि प्राणघातक नव्हते. आंबेडकरांनीं काँग्रेसचे जेवढे वाभाडे काढले, तेवढे काँग्रेसभक्तांनींहि त्यांच्या पक्षाचे काढले. कोणीं कोणाची गय केली नाहीं किंवा कोणीं कोणावर दया दाखविलेली नाहीं. प्रांतिक कायदेमंडळाच्या निवडणुकीमध्ये दोघां पक्षा मधला हा विरोध फारच विकोपाला गेला. निवडणुकी जिंकण्यासाठीं दोघांनाहि आकाश पाताळ एक करावें लागलें. कारण अपयश म्हणजे आत्मनाश हें दोनही पक्ष ओळखून होते. दोघांनाहि आपल्या सामर्थ्याचा सारखाच गर्व होता. म्हणून 'माझा ह्या निवडणुकींत पराभव झाला तर डोक्यावर मी गांधी टोपी चढवीन!' असें आंबेडकरांनीं

काँग्रेसला छातीठोक आव्हान दिलें! काँग्रेसनें त्या आव्हानाचा स्वीकार केला. आणि आंबेडकरांच्या एकूण एक उमेदवारांचा पराभव करून 'आतां कधीं घालतां डोक्यावर गांधी टोपी!' असा त्यांनाच उलटा सवाल केला.

मध्यवर्ती आणि प्रांतिक निवडणूकींत काँग्रेसला प्रचंड यश मिळालें. साऱ्या देशांत काँग्रेसचा जयजयकार झाला. त्या जयजयकाराला 'पुणें करार रद्द करा!' अशा हजारां आरोळ्यांचा जवाब मिळाला. प्रांताप्रांतामधल्या काँग्रेस सरकारविरुद्ध आंबेडकरांनीं सत्याग्रहाची मोहीम सुरू केली. या मोहिमेमुळें स्पृश्य आणि अस्पृश्य समाजांतील तेढ जास्तच वाढली आणि पक्षविरोधाला जातीय कलहाचें हिंस्र स्वरूप मिळालें. धर्मांतराच्या चळवळीपासून सामान्य हिंदुसमाज आंबेडकरांवर आर्धांपासूनच उखडला होता, त्यानें त्या रागाचा या जातीय दंगळींत चांगलाच वचपा काढून घेतला. त्यामुळें अस्पृश्य वर्गाचा संताप अधिकच अनावर झाला. आणि मुस्लिम लीगला जाऊन मिळण्याची भाषा तो उघडपणें बोलूं लागला. स्पृश्य आणि अस्पृश्य समाज एकमेकांपासून कायमचे दुरावले जाणार, एवढेंच नव्हे तर जगाच्या अंतापर्यंत ते परस्परांचे कट्टर दुष्मन् राहणार, अशीं भयाण चिन्हें जेव्हां दिसूं लागलीं, तेव्हां आमच्यासारख्या कांहीं पुरोगामी काँग्रेस भक्तांच्या कालजाचा ठावच सुटला. नऊ कोट मुसलमानांना खूप करण्यासाठीं काँग्रेस आपल्या जिवाचा जेवढा आटापिटा करते, त्याच्या निम्म्यानें सुद्धां सहा कोटी अस्पृश्यांचें समाधान करण्याचा ती प्रयत्न करीत नाहीं, हा उघड उघड अन्याय आहे असे उद्गार अनेक प्रामाणिक काँग्रेसजनांच्या तोंडून निघूं लागले. अशा परिस्थितींत सतरा डिसेंबर रोजीं घटना समितीमध्ये डॉ. आंबेडकर यांनीं अखंड हिंदुस्थानची आणि जातीय ऐक्याची प्रचंड गर्जना केली! ती ऐकून काँग्रेसमधले त्यांचे सारे विरोधक अक्षरशः कोलमडून पडले. आणि त्यांच्यावर दगड मारण्यासाठीं उगारलेले हिंदु समाजातील लक्षावधि हातूत यांच्यावर पुष्पवृष्टि करण्यासाठीं एकदम वर झाले. जगांतील कोणतीहि संस्था या देशांतील ऐक्याच्या आड येऊं शकणार नाहीं, आणि अखंड हिंदुस्थानांतच आपलें कल्याण आहे असें आज ना उद्यां मुसलमानांनाहि कळून येईल, हीं आंबेडकरांच्या मुखांतून बाहेर पडलेलीं दोन अमर सत्यें होत. तीं ऐकून आम्ही स्वतः आंबेडकरांवर एवढे खूप झालों कीं यापुढें त्यांच्याविरुद्ध एक अक्षरहि आपण आतां लिहावयाचें नाहीं अशी गेल्या स्वातंत्र्यदिनाच्या पवित्र दिवशीं आम्हीं शपथ घेतली. देशाच्या

स्वातंत्र्यप्रयत्नांत आंबेडकर आणि त्यांचे कोट्यवधि अनुयायी सामील व्हावेत म्हणून ते जें मागतील तें काँग्रेसने त्यांना देण्यास आतां कबूल व्हावें असें त्या दिवसापासून आमचें मत झालें. वीस फेब्रुवारीला ब्रिटिश पंतप्रधान ह्यांनीं 'छोडेंगे हिंदू' ची घोषणा केल्यानंतर तर हें मत अधिक दृढ झालें. कारण देशाच्या राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रश्नच आतां मिटला. आतां जातीय ऐक्याचा प्रश्नच काय तो बाकी उरला आहे. अठ्ठेचाळीसच्या जूनच्या आंत काय वाटेल तें करून हा प्रश्न आपल्याला मिटवलाच पाहिजे. म्हणून आंबेडकर आणि त्यांचा अस्पृश्य पक्ष अन् काँग्रेस आणि स्पृश्य हिंदुसमाज ह्यांची तडजोड कशी घडवून आणतां येईल याचा आम्ही उत्कटतेनें विचार करूं लागलों. आंबेडकरांबद्दलचा पूर्वीचा विरोध आम्ही विसरलों आणि मनांतले पूर्वग्रह आम्हीं काढून टाकले. प्रेमानें आणि आपलेपणानें आम्ही त्यांच्याकडे पाहूं लागलों. त्याबरोबर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचें आणि कर्तृत्वाचें जें आम्हांला ओजस्वी दर्शन झालें त्यानें आमचे डोळे आणि अंतःकरण अक्षरशः दिपून गेलें, आणि आमची मान आदरानें एकदम खालीं नमली !

गेल्या पन्नास वर्षांमध्ये तरी माणसाचें मूल्यमापन राष्ट्रीय राजकारणाच्या दृष्टीनें करण्याची हिंदुस्थानच्या जनतेला संवय जडलेली आहे. त्यामुळें अ राष्ट्रीय राजकारणाचा जो पुरस्कार करतो त्याला लोक पायांखालीं तुडवितात. मनुष्य कितीहि विद्वान् असो, कर्तृत्ववान् असो किंवा चारित्र्यसंपन्न असो, त्याचीं राजकीय मतें जर राष्ट्रीय चळवळीच्या विरुद्ध असतील तर लोक त्याच्या विद्वत्तेकडे, कर्तृत्वाकडे किंवा चारित्र्याकडे दुंकूनहि पाहावयाला तयार होत नाहींत. किंवा असा माणूस हा विद्वान्, कर्तृत्ववान् किंवा नीतिमान् मुळीं असूंच शकत नाहीं असेंच लोक धरून चालतात. हें लिहीत असतांना नामदार गोखले यांचें उदाहरण डोळ्यांसमोर उभें राहतें. लोकमान्य टिळकांच्या प्रभावी राजकाणावर आपक झालेली जनता, त्यांना त्यावेळीं विरोध करणाऱ्या नामदार गोखल्यांना काय शिव्या देत होती हें लहानपणीं आमच्या कानांनीं आम्हीं ऐकलेलें आहे. त्या शिवीगाळींत कधीं कधीं आम्ही देखील सामील झालों होतो. टिळकप्रेमानें आंधळ्या झालेल्या महाराष्ट्रानें त्यावेळीं गोखल्यांचा जो अनन्वित छळ केला त्याची आठवण झाली कीं खरोखर अंगावर शहारा येतो. गोखल्यांच्या विरुद्ध कांहींहि लिहावयाचें किंवा बोलवयाचें लोकांनीं बाकी ठेवलें नाहीं. पण अलिकडच्या काँग्रेसच्या जमान्यांत

गोखल्यांपेक्षांहि आवेडकरांचा जास्त छळ झाला. कारण गोखले ब्राह्मण होते, स्पृश्य हिंदु होते; पण आवेडकर पडले अस्पृश्य महार. शिवाय गोखल्यांपेक्षां त्यांची वृत्ति पडली जास्त लढाऊ आणि बंडखोर! त्यामुळे त्यांच्या छळाला कांहीं सीमाच राहिली नाही. त्यांच्याबद्दल जेवढे म्हणून गैरसमज करून घेतां येतील आणि त्यांच्या कार्याचा जेवढा म्हणून कांहीं विपर्यास करून घेतां येईल तेवढा बहुसंख्य समाजानें आजपर्यंत करून घेतला. त्यामुळे आवेडकरांच्या जीवनावद्दल, त्यांच्या आचाराबद्दल, त्यांच्या विचारांबद्दल, त्यांच्या मतांबद्दल, त्यांच्या आकांक्षांबद्दल बहुसंख्य समाजाला कांहीं एक माहिती नाही. आवेडकर हे हिंदु धर्माला, काँग्रेसला आणि गांधींना शिव्या देतात, वेद, पुराणें आणि मनुस्मृति जाळून टाका असें म्हणतात, आणि हिंदु धर्म सोडून आपण दुसऱ्या धर्मात जाणार असें अधून मधून सांगतात, एवढेंच काय तें त्यांच्याबद्दल सामान्य माणसांना टाळक आहे. म्हणून राजकीय पूर्वग्रहाचा काळा चष्मा डोळ्यांवरून काढून टाकल्यावांचून आवेडकरांच्या जीवनाचें आणि व्यक्तिमत्त्वाचें देदीप्यमान स्वरूप जनतेला कळून यावयाचें नाही. आणि आवेडकरांचें हें तेजस्वी दर्शन झाल्याखेरीज त्यांच्याबद्दल आदर आणि प्रेम स्पृश्य समाजाच्या अंतःकरणांत निर्माणहि होणार नाही.

डॉ. आवेडकरांएवढा प्रचंड बुद्धीचा, विद्वत्तेचा आणि कर्तृत्वाचा दुसरा एकहि महाराष्ट्रीय माणूस आज आम्हांला तरी दिसत नाही! भांडारकर, टिळक, रानडे, तेलंग, केतकर आणि राजवाडे ह्यांची निर्मळ ज्ञानोपासनेची परंपरा तितक्याच तपश्चर्येनें आणि अधिकारानें पुढें चालवणारा महर्षि महाराष्ट्रांत आज कोण आहे हें आम्ही विचारतो! वाचन, चिंतन आणि लेखन ह्याखेरीज आवेडकरांना दुसरें जीवनच राहिलेलें नाही! ज्या ज्या विद्वानांना आपल्या व्यवसायाच्या आणि व्यासंगाचा अभिमान वाटत असेल, त्यांनीं ज्ञानाचें अग्निहोत्र आपल्या प्रचंड ग्रंथालयांत अहर्निश पेटवून बसलेल्या ह्या ज्ञानयोग्याचें एकवार दर्शन घ्यावें म्हणजे त्याचा तो वृथा अभिमान तेथल्या तेथें जिरून जाईल! महार जातींत जन्माला आलेला हा माणूस वृत्तीनें, व्यासंगानें आणि अधिकारानें ब्राह्मणापेक्षांहि अधिक श्रेष्ठ आणि पवित्र असा ब्राह्मण आहे! एवढेंच नव्हे तर 'ब्रह्मर्षि' ह्या श्रेष्ठ पदवीपर्यंत जाऊन तो पोहोचलेला आहे. ज्या कोणा सनातनी ब्राह्मणाला आपल्या जन्मजात ब्राह्मण्याची घमंड असेल त्यांनीं ह्या कर्मजात 'ब्राह्मणा'च्या घरांत जाऊन त्याचें शुचिर्भूत, सोज्वळ आणि ज्ञानमय जीवन पाहावें, म्हणजे

श्रीमुखांत बसल्यासारखा चेहरा करून नाही तो बाहेर पडला तर तुम्ही सांगाल ते आम्ही मान्य करू! आतांपर्यंत आंबेडकरांनी लिहिलेले ग्रंथ पाहिले आणि पुढे ते लिहिणार असलेले ग्रंथ विचारांत घेतले, म्हणजे त्यांची विशाल विद्वत्ता बघून कोणीहि थक्क झाल्यावाचून राहणार नाही! धर्मशास्त्रापासून घटना-शास्त्रापर्यंत असा कोणताहि एक कटिग विषय नाही की ज्यामध्ये त्यांची प्रतिभा लीलेने विहार करू शकत नाही. गहन विषयाचे संशोधन करण्याचा त्यांचा हव्यास तर कोशकार केतकर आणि इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांच्या जातीचा आहे. आंबेडकरांच्या विद्वत्तेचे आणि व्यासंगाचे प्रतिबिंब त्यांच्या धार्मिक आणि राजकीय विचारसरणीमध्ये पूर्णपणे पडलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या उच्चाराला आणि विचाराला एकप्रकारचा भारदस्त वजनदारपणा प्राप्त झाला आहे. मूळच्या त्यांच्या बंडखोर स्वभावांत सतत अभ्यासाने प्राप्त झालेल्या खंबीर आत्मविश्वासाची भर पडल्याने, त्यांच्या भाषणांत आणि लेखनांत एकप्रकारची वेदरकार निर्भयता निर्माण झालेली आहे. म्हणून आपण जे बोलतो आहोत किंवा सांगतो आहोत ते खोटे आहे असे दाखविण्याची प्रत्यक्ष परमेश्वराची देखील प्राज्ञा नाही असा आवेश आणि उद्दामपणा त्यांच्या भाषणांत किंवा लेखनांत धगधगत असल्याचा आपल्याला भास होतो. त्यांनून, पहिल्या दर्जाचे ते कायदेपंडित असल्याने तर्कशुद्ध वादविवाद करण्याचे कामी ते कोणालाहि सहजासहजी हार जाणारे नाहीत. आपल्या विनतोड कोटिक्रमाने ते आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांची बंधेरी उडवून टाकतात. त्यांचे विरोधक त्यांच्याविरुद्ध मनांतून खूप चरफडतात. पण त्यांच्या भेदक कोटिक्रमाला प्रत्युत्तर देण्याचे त्यांना धैर्य होत नसल्यामुळे त्यांची उपेक्षा किंवा उपहास करणे एवढाच आत्मसंरक्षणाचा मार्ग त्यांना मोकळा राहतो. आंबेडकरांच्या बौद्धिक तपश्चर्येचे सामर्थ्य ज्यांना माहित आहे ते त्यांना अतिशय वचकून तरी असतात नाहीतर ते त्यांच्या कधी वाटेलाहि जात नाहीत !

भारतीय जीवनांत जे जे म्हणून काहीं उज्ज्वल आणि उदात्त आहे, त्या-बद्दल डॉक्टरांच्या अंतःकरणांत अभिमानाचे ज्वलंत भांडार भरलेले आहे. किंबहुना, डॉक्टर म्हणजे स्वाभिमानाचा एक जळता ज्वालामुखीच होत. अखंड हिंदुस्थानबद्दल त्यांना प्रचंड अभिमान आहे. कोणत्याहि प्रश्नाकडे प्रांताच्या किंवा भाषेच्या कोत्या दृष्टीने पाहावयाला ते मुळी तयारच नाहीत. या देशामध्ये प्रत्येक प्रांताची किंवा जातीची निरनिराळी संस्कृति असू शकते आणि त्या भिन्न भिन्न संस्कृतीचे

विशेष जपणुकीनें रक्षण केलें पाहिजे असा कांगावा करणाऱ्यांना कचे खाऊन टाकावे असें त्यांना वाटतें. “संस्कृति म्हणजे काय आहे ?” असें ते नेहमीं रागानें ओरडून विचारतात. “डाव्या बाजूनें पदर व्यायचा कीं उजव्या बाजूनें ? मिरची कमी खायची का जास्ती ? हीच ना तुमची संस्कृति ?” एक देश, एक भाषा, आणि एक संस्कृति हा राष्ट्रीय उद्धाराचा महामंत्र ते एकसारखे जपत असतात. सबंध हिंदुस्थानची एक भाषा असावी याची डॉक्टरांना विलक्षण तळमळ लागून राहिली आहे. “प्रांतिक भाषांची मला मुळींच पर्वा नाही. त्याची मागाहून व्यवस्था करतां येईल ! सान्या देशाला आधीं एका भाषेंत बोलायला शिकवा, म्हणजे बघा काय चमत्कार होतो आहे तो !” असें ते नेहमीं म्हणत असतात. एकराष्ट्राचा हा कडुर पुरस्कर्ता महाराष्ट्राच्या पराक्रमी परंपरेचा, भाषेचा आणि प्राचीन साहित्याचा तितकाच कडवा अभिमानी आहे. डॉक्टरांच्या सारखी सोपी, सुंदर आणि प्रभावी मराठी भाषा लिहिणारे आणि बोळणारे विद्वान् महाराष्ट्रांत कितीसे आहेत ? मराठी संत वाङ्मय तर अहर्निश त्यांच्या मनींमुखीं घोळतें आहे. संस्कृत भाषेवरील त्यांच्या प्रेमाला तर मर्यादाच नाही ! त्या भाषेंत ज्ञानाचा आणि सौंदर्याचा महासागर हेलावतो आहे असें ते म्हणत असतात. आणि आपल्या अस्पृश्यतेमुळे आपल्याला संस्कृत भाषेऐवजीं दरिद्री पर्शियन भाषा शिकावी लागली वा विचारानें तर त्यांच्या सर्वांगाचा संताप होतो.

आंबेडकर हे हिंदुधर्मावर प्रखर टीका करतात, आणि ‘मनुस्मृति जाळा’ असें म्हणतात. यावरून ते चार्वाकापेक्षांहि भयंकर नास्तिक आणि गझनीच्या महंमदापेक्षांहि क्रूर हिंदुद्वेषे असले पाहिजेत अशी पुष्कळांनीं आपली समजूत करून घेतलेली आहे. पण ही समजूत फार खोटी आहे. एका भाविक आणि श्रद्धाळू पित्याच्या पोटीं त्यांचा जन्म झाला आहे. आणि शुचिर्भूत धार्मिक वातावरणांत त्यांचें सारें लहानपण गेलेलें आहे. हिंदु, बुद्ध, ख्रिस्त आणि इस्लाम या ह्या जगांतील प्रमुख धर्मांचा अभ्यास करण्यांत त्यांचा तर सारा जन्म गेलेला आहे. ह्यांत त्यांच्या चिंतनशील स्वभावाची भर पडली असल्यामुळे त्यांची वृत्तीच मुळीं अध्यात्म बनलेली आहे. मनुष्याच्या शरीरापेक्षां त्याचा आत्मा अधिक महत्त्वाचा आहे आणि धर्मावांचून आत्म्याचा विकास होणें अशक्य आहे असें त्यांचें निश्चित मत आहे. मनुष्याच्या शरीराचा, बुद्धीचा आणि आत्म्याचा कोणत्या धर्मांमध्ये जास्तीत जास्त विकास होईल ह्यांची त्यांना चिंता लागून राहिलेली आहे. किंबहुना, तें त्यांच्या

जीवनामधलें एक महान् प्रश्नचिन्हच होऊन बसलेलें आहे ! हिंदुधर्मातील चातुर्वर्ण्याच्या चौकटीनें त्या धर्माचा आणि ह्या देशाचा नाश झाला ह्याबद्दल त्यांची खात्री झालेली आहे. चातुर्वर्ण्याच्या दडपशाहीमुळें हिंदुधर्मांत मनुष्याची बौद्धिक आणि आध्यात्मिक उंची वाढूं शकत नाहीं. म्हणूनच केवळ त्यांना धर्मातराची आवश्यकता वाटते. त्यांना हिंदुधर्म पाहिजे आहे, पण चातुर्वर्ण्य नको आहे. हिंदुधर्मातील कांहीं दोष काढून टाकले तर तो धर्म किती महान् होईल ह्या त्यांच्या पुष्कळ ठिकाणच्या उद्गारांवरून त्यांच्या अंतःकरणाच्या तळशीं हिंदुधर्माविषयीं गाढ प्रेम असावें असें निश्चित वाटतें. त्यांची धर्मातराची चळवळ ही हिंदुधर्माच्या विध्वंसाची नसून ती हिंदुधर्माच्या सुधारणेची चळवळ होती. चातुर्वर्ण्याची हुकुमशाही नष्ट करून हिंदुधर्माची रचना समतेच्या आणि लोकशाहीच्या पायावर करा, असें टाहो फोडून ते सांगत आहेत. ह्यावरून ते काय हिंदुसमाजाचे आणि हिंदुधर्माचे कडूर दुष्मन् ठरतात होय ? धर्मातराविषयीं बोलतांना ते एकदां म्हणाले, “मी आणि माझे अनुयायी मुसलमान झालों असतां तर कोट्यवधि रुपये आमच्या समाजाच्या पायावर ओतले गेले असते हें तुम्ही निश्चयानें समजा ! माझ्या मनांत तसा सूड आणि द्वेष असता तर पांच वर्षांच्या आंत मी ह्या देशाचें वाटोळें करूं शकलों असतां. पण ह्या देशाच्या इतिहासांत विध्वंसक म्हणून स्वतःच्या नांवाची नोंद करून घेण्याची मला मुळींच इच्छा नाहीं !”

स्पृश्य-समाज आंबेडकरांवर सर्वांत जास्त कशामुळें जळत असेल तर तो महात्मा गांधी आणि काँग्रेस यांवरील त्यांच्या प्रखर आणि दाहक टीकेमुळें ! त्यामुळें ते हिंदी राष्ट्राचे आणि स्वातंत्र्याचे दुष्मन् आहेत, असा त्यांच्याविरुद्ध काँग्रेसनिष्ठ जनतेमध्ये वारंवार प्रचार केला जात असे. जनाव जीनांच्या पावलावर पाऊल टाकून ते आपल्या जमातीसाठीं स्वतंत्र मतदार संघ मागत आहेत, अस्पृश्य जनतेसाठीं गांवोगांव ‘अस्पृश्यस्थानें’ त्यांना हवीं आहेत आणि देशांतील प्रतिगामी गटांशीं संगनमत करून ते हिंदी स्वातंत्र्याच्या प्रगतीचा मार्ग रोखून धरीत आहेत, असें विपर्यस्त स्वरूप सामान्य माणसाच्या दृष्टीनें त्यांच्या राजकारणाला प्राप्त झालें. किंवा अस्पृश्य वर्गांतील लोकांना भारी पगाराच्या आणि मोठमोठ्या नोकऱ्या मिळवून देण्यापलिकडे त्यांच्या राजकीय आकांक्षांना अधिक उदात्त आणि व्यापक स्वरूप नसलें पाहिजे, अशीच पुष्कळांनीं आपली

कल्पना करून घेतली. म्हणून आंदेडकरांच्या राजकारणाविषयीं लोकांच्या झालेल्या ह्या सर्व समजुती चुकीच्या कशा आहेत हें आपण आधीं समजून घेतलें पाहिजे. ब्रिटिश सत्ता हा हिंदी स्वातंत्र्याच्या मार्गांतला एक मोठा अडथळा आहे ह्या एकाच कल्पनेवर गेलीं पंचवीस वर्षे काँग्रेसनें आपलें राजकारण चालविलेलें आहे. त्यामुळें ब्रिटिश लोक ह्या देशांतून गेले कीं स्वातंत्र्य मिळालें अशी काँग्रेसनें आपली समजूत करून घेतली होती. ही समजूत किती चुकीची आहे याचा सध्यां आपणांला जितका पडताळा येत आहे, तितका पूर्वी कधींच आलेला नाहीं. आंदेडकर हे लोकशाहीचे आणि समाजवादाचे कडूर पुरस्कर्ते आहेत. जातिभेदाप्रमाणें पैशाचेहि सारे भेद त्यांना तोडून टाकावयाचे आहेत ! स्वतंत्र हिंदुस्थानांत लोकशाही आणि समाजवाद प्रस्थापित करण्याच्या मार्गांत हिंदुसमाजांतले उच्चनीच जातिभेद आणि अस्पृश्यता, हे एकाहून एक असे प्रचंड अडथळे आहेत अशी त्यांची समजूत आहे. देशांत चातुर्वर्ण्यप्रधान समाजरचना जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत समाजवाद या देशांत मूळ धरणें अशक्य आहे, असें त्यांना निश्चयानें वाटतें. भांडवलशाहीची तर त्यांना अतिशयच चीड आहे. सत्ताधारी आणि धनिक वर्गानें श्रमजीवी अस्पृश्यांची धार्मिक छळाबरोबर किती राक्षसी आर्थिक पिळवणूक केली ह्याची कल्पना त्यांच्याखेरीज दुसऱ्या कोणाला असणार वरें ? राष्ट्रवादाच्या सोज्वळ नांवाखालीं शेतकरी आणि कामकरी वर्गांला गिळणाऱ्या भेसूर भांडवलशाहीचे प्रतिनिधी काँग्रेसच्या छावणीमध्ये उजळ माथ्यानें वावरत असलेले आंदेडकरांच्या भेदक दृष्टीला दिसले नसतील, असें कसें म्हणावें ?

अशाहि परिस्थितींत साम्राज्यशाहीविरोधाच्या पातळीवर आंदेडकर आणि काँग्रेसची एकजूट होऊं शकली असती. पण, अस्पृश्यतानिवारणावाचत काँग्रेसनें जी एक भूमिका घेतली तिच्यामुळें काँग्रेसशीं सहकार्य करणें आंदेडकरांना अगदीं अशक्य होऊन वसलें. अस्पृश्यतानिवारण हा महात्मा गांधींच्या जीवनांतला एक महान् निदिध्यास आहे. त्यांच्याच प्रयत्नामुळें हा प्रश्न काँग्रेसच्या कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट झाला हें खरें. पण अस्पृश्यतानिवारणाकडे वघण्याचा गांधींचा दृष्टिकोन हा सर्वस्वी भूतदयावादी आणि भावनाप्रधान आहे. अस्पृश्यतानिवारणाकडे आंदेडकर हे शुद्ध न्यायाच्या नि समतेच्या दृष्टीनें पाहतात. कायद्याच्या मदतीनें स्पृश्य समाजाइतकी सामाजिक आणि आर्थिक प्रतिष्ठा अस्पृश्य-वर्गांला प्राप्त करून देणें, हा अस्पृश्यतानिवारणाचा एकच मार्ग आहे,

असें त्यांना वाटतें. महाराजा 'हरिजन' म्हणून त्याला 'सोवळा आणि पवित्र' बनविणें म्हणजे त्याच्या आत्मोद्धाराच्या बुंध्याशीं कुन्हाड घालण्यासारखें आहे, असें ते म्हणतात. 'महाराजा महार' आणि 'भंग्याला भंगी' म्हटलें तरच तो अस्पृश्यतेविरुद्ध चवताळून उठतो आणि बंड करावयाला तयार होतो असें त्यांचें मत आहे. महात्मा गांधींनीं आणि काँग्रेसनें अस्पृश्यतानिवारणाचें कांहींहि कार्य केलेलें नाहीं, ही आंबेडकरांची भूमिका आम्हांला मान्य नसली तरी, ब्रिटिश साम्राज्यशाही देशांतून उखडून टाकण्यासाठीं महात्माजींनीं जसें निकराचें युद्ध केलें, तसें समाजातील अस्पृश्यतेचें निर्दोष करण्यासाठीं स्पृश्य समाजाविरुद्ध त्यांनीं बंड कां पुकारलें नाहीं, हा आंबेडकरांचा आक्षेप मात्र आम्हांला रास्त वाटतो. स्पृश्य समाजाच्या भावना न दुखविण्याच्या बाबतींत महात्माजी जो एवढा हळवेपणा दाखवितात, तो आम्हांला पटत नाहीं !

अस्पृश्यता हें स्पृश्य जनतेच्या हातून शतकानुशतकें घडलेलें एक पाप आहे; तें त्यांनींच पश्चात्तापपूर्वक धुवून काढलें पाहिजे, ही महात्माजींची भूमिका आहे. तर स्पृश्य समाजाला झालेल्या पश्चात्तापाबद्दल आणि अस्पृश्यतानिवारण करण्याच्या त्यांच्या पात्रतेबद्दल आंबेडकर हे पूर्णपणें उदासीन आहेत. अस्पृश्यांचा उद्धार अस्पृश्यच करूं शकतील आणि अस्पृश्यांनींच तो केला पाहिजे, हें त्यांचें सांगणें आहे. काँग्रेसनें आरंभापासून ही अस्पृश्यतानिवारणाची जोरदार भूमिका घेतली असती आणि आंबेडकरांशीं सहकार्य करून तो कार्यक्रम सर्वस्वीं त्यांच्याकडेच सोंपवून दिला असता, तर आज सहा कोटी अस्पृश्य जनता काँग्रेसच्या बरोबर असल्याचें दृश्य जगाला दिसलें असतें ! 'हिंदुस्थानांतील अस्पृश्य वर्गाचा मीच केवळ एक नेता आहे' हा गर्व महात्माजींनीं बाळगून आंबेडकरांच्या स्वाभिमानाला डंख केला नसता, तर सर्व अस्पृश्यांचा आपल्या नेतृत्वाखालीं एक काँग्रेसविरोधी गट बनविण्याची इच्छा त्यांना कधींहि झाली नसती. 'शेड्यूलड कास्ट्स फेडरेशन' हें महात्मा गांधींच्या अहंकाराला आंबेडकरांनीं दिलेलें प्रखर उत्तर आहे. ह्या पक्षांतील लोकांची आंबेडकरांबद्दलची जाज्वल्य निष्ठा बघून डोळ्यांत पाणी येतें. आंबेडकर हे त्यांचें एकमेव दैवत होऊन बसलेले आहेत. आंबेडकर सांगतील त्याकरितां प्राण देण्याची आणि सर्वस्वाचा होम करण्याची ह्या लोकांची तयारी आहे. इतकी लढाऊ संघटना देशांतील कोणत्याहि राजकीय पक्षाची नसेल ! महात्मा गांधींच्याबद्दल मनांत विरोधाची एवढी भावना

असतांनाहि केवळ त्यांच्या इच्छेला मान देऊन आणि त्यांचे प्राण वांचविण्यासाठीं आवेडकरांनीं 'पुणे करारा'वर सही केली, आणि अस्पृश्यांसाठीं स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी त्यांनीं मागे घेतली. 'पुणे करारा'नें अस्पृश्य-वर्गाच्या फायदा झाला नाहीं, असें नाहीं. स्पृश्य हिंदूंच्या न्याय्य हक्काचा चांगलाच लचका तोडून महात्माजींनीं तो अस्पृश्यांच्या पदरांत टाकला. तथापि, ज्या भावनेनें आणि खेळाडू वृत्तीनें आवेडकरांनीं 'पुणे करारा'वर सही केली, तें सहकार्य आणि तो खेळाडूपणा काँग्रेसनें मात्र पुढें आवेडकरांशीं दाखविला नाहीं, हें अगदीं सत्य ! 'स्पृश्य हिंदूंच्या बहुमताच्या आधारावर माझे आणि माझ्या पक्षाचें राजकीय जीवन नेस्तनाबूत करण्याचा गांधीजींनीं आणि काँग्रेसनें प्रयत्न केलेला आहे' ह्या आवेडकरांच्या आरोपाला उत्तर देण्याला निदान आमच्या-जवळ तरी मुठींच तोंड नाहीं !

गांधीजी आणि आवेडकर ह्यांच्या मनोभूमिकेंत आणि स्वभावांत एवढा मूलभूत विरोध असूनहि दोघांच्यामध्ये कांहीं कांहीं बाबतींत विलक्षण साम्य आहे, असें जर आम्ही म्हणालों तर ऐकणाराला आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. सत्यावद्दल दोघांनाहि विलक्षण प्रेम आहे. सत्याच्या आग्रहासाठीं साऱ्या जगाशीं झुंज खेळण्याची दोघांचीहि तयारी आहे. दोघांच्याहि जीवनावर बुद्धधर्माचे विलक्षण संस्कार झालेले आहेत. आवेडकर हे गांधीजींइतके अतिरिक्त अहिंसावादी नसले तरी हिंसेचा आवेडकरांना मनापासून तिटकारा आहे. त्यांचा पिंड सनदशीर घटनावाद्याचा आहे. आणि म्हणूनच हिंसेपासून किंवा यादवीपासून कांहींहि निष्पन्न होणार नाहीं, असें ते आग्रहानें सांगतात. आत्म्याच्या उन्नतीसाठीं धर्माची आवश्यकता आहे, हें दोघांनाहि मान्य आहे. अध्यात्ममार्गावरून जाण्याची दोघांचीहि मनःप्रवृत्ति सारखीच आहे. अस्पृश्यतेवद्दल दोघांच्या मनांत अतोनात चीड आहे. आवेडकर हे जातीनें 'महार' असले, तर महात्माजींनीं 'भंगी' जातीचा स्वीकार केलेला आहे. त्यावरून अस्पृश्यतानिवारणाचें कार्य केवळ अस्पृश्य जातीमधले लोकच करूं शकतील हें आवेडकरांचें म्हणणें महात्माजींनाहि मान्य असल्याचें दिसतें. हिंदुमुसलमान ऐक्याची दोघांनाहि तळमळ आहे; पण मुसलमानांना खूष करण्यासाठीं त्यांना 'पाकिस्तान' देऊन टाकावें असें गांधीजी म्हणतात, तर मुसलमानांना आपला मूर्खपणा कळून यावा म्हणून त्यांना पाकिस्तान द्यावें असें आवेडकर म्हणतात. अखंड हिंदुस्थानावद्दल

आणि हिंदुस्थानी राष्ट्रभाषेवद्दल दोघांनाहि सारखीच आस्था आहे. दोघांचेहि नैतिक चारित्र्य सारखेच शुद्ध आणि उज्ज्वल आहे. ब्रह्मचर्याचे पालन दोघेहि आज तितक्याच निष्ठेने करीत आहेत. दोघेहि सारखेच हट्टी आणि बंडखोर आहेत. 'शरणागति' हा शब्दच मुळीं दोघांच्या शब्दकोशांत नाही. 'मोडूं, मार खाऊं, मरूं; पण वाकणार नाही' अशीच दोघांचीहि जबरदस्त जिद्द आहे ! ह्या दोन विभूतींमध्ये इतके साम्य असूनहि दोघांच्या स्वभावांत एक महत्त्वाचा फरक आहे. महात्मार्जांवद्दल आमच्या मनांत नितांत आदर असूनहि आम्ही असे म्हणतो कीं, दुसऱ्याच्या विचारस्वातंत्र्याला अवसर देण्याची उदारता महात्मार्जांमध्ये नाही. महात्मार्जांचे म्हणणे ज्यांना मान्य नाही त्यांना त्यांच्याजवळ स्थान नाही. त्यांनीं त्यांचे म्हणणे मुकाट्याने एक मान्य तरी करावे, नाहीतर त्यांना सोडून दूर तरी निघून जावे. याखेरीज त्यांच्याशीं वागण्याचा दुसरा मार्गच नाही. महात्मार्जांच्या चुका दुसऱ्यांनीं दाखविल्या तर ते मान्य करीत नाहीत. आपल्या चुका जाहीरपणे कबूल करण्याचा हक्क जणू कांहीं त्यांनीं स्वतःकडे राखून ठेवलेला आहे. बहुतेक गांधीवादी लोक जे निर्जीव, नेमळे आणि गांधीजींच्या विडंबनासारखे हास्यास्पद भासतात ह्यांचे कारण गांधीजींच्या स्वभावांतला हा प्रेमळ निष्ठुरपणा होय ! गांधीजींचा हा स्वभावदोष थोड्याफार प्रमाणांत काँग्रेससंघटनेमध्येहि उतरलेला दिसत आहे. त्यामुळे काँग्रेसमध्ये टांग आणि बुवावाजी यांचा फार सुळसुळाट झालेला आहे. महात्मार्जांना खूप करण्यासाठीं 'टिळा-टोपी'चे वरकरणी सांग केले आणि काँग्रेसमध्ये सांगतील तेव्हां मान डोलावली किंवा हात वर केले म्हणजे काँग्रेसमध्ये त्याला प्रतिष्ठा प्राप्त होते, अशी आजची स्थिति आहे. आंबेडकरांसारखा स्वतंत्र प्रज्ञेचा आणि पराक्रमाचा महापुरुष गांधीजींच्या आणि काँग्रेसच्या अशा पोलादी चौकटींत आणि शिस्तींत समाविष्ट होणे ही अशक्यच गोष्ट होती. निरर्थक परंपरेचे, शिस्तीचे आणि नियमांचे अवडंबर आंबेडकरांनीं कधींहि मान्य केले नव्हते ! आंबेडकर हे सर्वांत कशाचे अधिक कट्टर शत्रु असतील तर ते टांगाचे ! त्यांना जें वाटतें तें बोलायला ते कधींहि कोणाला भिणार नाहीत ! अंगाला शेंदूर फासून जे दगड आज समाजांत देव बनून राहिलेले आहेत, त्यांच्या तोंडावर 'तुम्ही देव नसून दगड आहांत !' असे सांगावयाला आंबेडकर कधींहि मागेपुढें पाहणार नाहीत. ज्या मोठ्या मूर्ति आज समाज डोक्यावर घेऊन नाचतो आहे, त्या मूर्तीचे खरे स्वरूप जगाला दाखविण्यासाठीं

त्या मूर्तीच्या डोक्यावर हातोड्याचे घाव घालावयाला हा 'भीम' कधींहि कमी करणार नाही! अशा मूर्ती फोडण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला म्हणूनच समाजाच्या द्वेषाला आणि निंदेला आजपर्यंत त्यांना बळी पडावे लागले. खरोखर एवढा निर्भय मूर्तिभंजक भारतवर्षांत आज तरी दुसरा कोणी नाही!

उद्यांच्या स्वतंत्र हिंदुस्थानांत आंबेडकरांसारख्या अद्वितीय नेत्याला आपले कर्तृत्व करून दाखविण्याला फार मोठा वाव मिळणार आहे. राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न आतां सुटलेला आहे. तथापि देशाला मिळालेलें हें स्वातंत्र्य मधल्यामध्ये भांडवलशाही गिळंकृत करण्याचा फार संभव आहे. म्हणून समतेच्या आणि लोकशाहीच्या तत्वावर देशांतील आम जनतेचो एक बलशाली आघाडी उभारण्याचें काम देशामध्ये लौकरच सुरू करावयाला हवें. अशी आघाडी वनविण्याचे कामीं आंबेडकरांचें नेतृत्व अतिशय प्रभावी ठरल्याशिवाय राहणार नाही. 'संयुक्त हिंदुस्थान'ची भावी राज्यघटना कशी असावी याबद्दलची एक सुंदर योजना त्यांनीं नुकतीच प्रसिद्ध केलेली आहे. त्यामध्ये देशांतील सर्व मूलभूत आणि प्रधान उद्योगधंदे आणि शेती ही राष्ट्रीय सरकारच्या मालकीची असावी असें त्यांनीं म्हटलेलें आहे. सामुदायिक शेतीचा त्यांनीं पुरस्कार केलेला आहे. कोणीहि कोणत्या जमिनीचा मालक नाही, कोणीहि कोणाचें कूळ नाही, आणि ज्याला जमीन नाही असा कोणीहि मजूर नाही, अशा तऱ्हेने शुद्ध समाजवादी पायावर शेतकीची पुनर्घटना त्यांनीं सुचविलेली आहे. कम्युनिस्टांचा हुकुमशाही समाजवाद आंबेडकरांना मुळींच मान्य नाही. रशियाचा सध्यांचा समाजवाद म्हणजे 'शुद्ध टांग' (Fraud) आहे असें ते म्हणतात. लोकशाहीशीं ज्या समाजवादाचा समन्वय वसूं शकेल, तोच समाजवाद त्यांना मान्य आहे. ह्या दृष्टीने हिंदुस्थानांतील 'समाजवादी पक्षा'शीं आंबेडकरांच्या पक्षाचें यापुढें अधिक सूत जमूं शकेल. देशाचा राज्यकारभार चालविण्याचें काम हें दिवसेंदिवस अधिक अवघड होत जाणार आहे. त्या कामासाठीं देशाला अद्वितीय बुद्धीच्या प्रतिभाशाली तज्ज्ञांची आतां जास्त जरूरी पडणार आहे. पंडित जवाहरलाल, राजेंद्रबाबू किंवा मौलाना आझाद ह्या थोड्याशा अधिकारी व्यक्ति वजा केल्या तर काँग्रेसमध्ये अशा तज्ज्ञांची फार वाण आहे. सामान्य बुद्धीच्या नुसत्या निष्ठावंत काँग्रेसजनांच्या साहाय्यानें राज्यकारभार चालविण्याचा प्रयत्न केला तर तो किती निष्फळ आणि हास्यास्पद होतो, याचें प्रत्यंतर निर-

निराळ्या प्रांतांच्या कारभारावरून आतां आलेलें आहे. अमेरिका आणि रशिया यांच्याशीं स्पर्धा करण्याइतकें सामर्थ्य या देशाच्या अंगीं यावें असें आपल्याला जर वाटत असेल, तर आपण ह्या देशाच्या भवितव्याचीं सूत्रें जवाहरलाल नेहरूं-सारख्या आणि आंबेडकरांसारख्या अद्वितीय बुद्धिमत्तेच्या मुत्सद्दयांच्या हातांतच सोंपविलीं पाहिजेत ! आंबेडकरांची विद्वत्ता आणि कर्तृत्व राष्ट्राच्या कामीं लावून घेणें किंवा न घेणें हें सर्वस्वीं आपल्या हातांत आहे. “उद्यां देशाच्या घटनेंत तुम्ही म्हणतां तसें अस्पृश्य वर्गाला योग्य तें संरक्षण मिळालें म्हणजे मग पुढें तुम्हीं काय करणार ?” असें मीं त्यांना विचारलें. तेव्हां ते म्हणाले, “मग मी राहतों आहे कशाला या जंजाळांत ! आध्यात्मिक चिंतनाचें आणि लेखनाचें केवढें तरी क्षेत्र मला मोकळें आहे !” त्यावेळीं मला लोकमान्य टिळकांची आठवण झाली. टिळक म्हणत, “मला गणिताचा प्रोफेसर होण्याची खरो आवड; पण सुशिक्षित लोक आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं कांहींएक करीत नाहींत, म्हणून मला माझा धंदा सोडून ह्या राजकारणाच्या उचापती कराव्या लागत आहेत !” अशाच तऱ्हेनें राजकारणाचें क्षेत्र सोडून कदाचित् हा विरक्त ब्रह्मर्षि ज्ञानाच्या कोठल्या तरी अत्युच्च शिखरावर जाऊन त्या ठिकाणीं आमरण तपश्चर्या करीत बसण्याचाहि फार संभव आहे, हें मी याच ठिकाणीं बजावून सांगतां !

म हारा ष्टा चें 'बालविकासी' फूल

साने गुरुजी

कांहीं फुलें सूर्याच्या प्रकाशानें फुलतात. कांहीं चंद्राच्या किरणांनीं उमलतात. सूर्यविकासी फुलें रात्रीं झोपीं जातात. तर चंद्रविकासी फुलें दिवसा घड्ड डोळे मिटून बसतात. साने गुरुजी हें असलेंच एक तन्हेवाईक फूल होतें. मी त्यांना बालविकासी फूल म्हणतां. लहान मुलें भोंवतालीं जमलीं कीं हें फूल आपोआप उमलूं लागे, हंसूं लागे, डोलूं लागे नि बोलूं लागे. पण मोठीं माणसें दिसलीं कीं हें फूल गपकन् आपले डोळे मिटून घेई किंवा ओशाळ्या नजरेनें खालीं पाहूं लागे, अन् ओठाच्या पाकळ्या घड्ड मिटून घेई. गुरुजी फक्त मुलांपुढेंच फुलत आणि मुलांशींच बोलत. केवळ मुलांच्याच भावनेनेंच ते विचार करीत. आणि त्यांच्याच भाषेंत बोलत. त्यांचें सारें लेखनच मुळीं मुलांशीं बोलणें होतें. मुलांना जोजवतांना आई जशीं गाणीं गाते, तसें गुरुजींचें सारें लिहिणें होतें. प्रीतीनें आणि ममतेनें ओथंबलेलें. सोपें सोपें. गोडगोड अन् लाडकें लाडकें. गुरुजींचें वाङ्मय म्हणजे एक अखंड अंगाईगीतच आहे म्हणानात. म्हणूनच गुरुजींची सारी मैत्री मुलांशीं. आणि त्यांच्या सान्या ओळखी आपल्या मुलांमध्ये. त्यांनीं आपल्या आठवणी अन् पत्रें विखरून ठेवलेलीं आहेत. मुलांनींच गुरुजींच्या आठवणी सांगाव्यात अन् लिहाव्यात. आपल्या आईशिवाय मन मोकळें करून

उभ्या आयुष्यांत मोठ्यांशीं ते क्वचित्च बोलले असतील. मोठ्यांच्या संगतींत त्यांचें मन आणि शरीर लाजाळूच्या लहानग्या पानांप्रमाणें एकदम संकोचच पावत असे. मग मोठ्यांना तें कसें दिसणार अन् कसें समजूं शकणार? उलट मोठ्यांना त्यांचें लाजणें, हसणें अन् वागणें भारी चमत्कारिक वाटे. कामानिमित्त मोठ्यांशीं त्यांचा संबंध येई. त्यांच्यामधून त्यांना उठावें बसावें लागे. त्यांपैकीं अनेकांशीं तर त्यांचे अत्यंत जिव्हाळ्याचे संबंध होते. पण गुरुजींची आणि आपली मैत्री होती असें त्यांपैकीं फारच थोड्यांना म्हणतां येईल. गुरुजींची मैत्री आपली मुलांशींच. म्हणून अनेक वर्षे गुरुजींशीं परिचय असूनहि त्यांच्यासंबंधीं सांगण्यासारख्या अशा आटवणी प्रौढांजवळ फारच थोड्या निघूं शकतील.

त्रेचाळीस सालापर्यंत गुरुजींचा अन् माझा संबंध मुळीं आलाच नाही. कांहीं कारणच नव्हतें. दोघांचेहि मार्ग निरनिराळे. एवढेंच काय, पण तोंपर्यंत मीं त्यांना पाहिलेंहि नव्हतें किंवा त्यांचें व्याख्यानसुद्धां ऐकलें नव्हतें. काँग्रेसच्या प्रचारकार्यांतहि त्यांची माझी कधीं गांठ पडली नव्हती. एकदां दोनदां कुठेंतरी ते व्याख्यानाला येऊं शकले नाहींत, म्हणून त्यांची गैरहजेरी मला भरून काढावी लागली. एवढाच काय तो त्यांचा न् माझा अप्रत्यक्ष संबंध आला. पुढें त्यांचा न् माझा समक्ष भेटीचा जो प्रसंग आला तो जितका अनपेक्षित तितकाच अतिशय मौजेचा होता. ऑगस्ट आंदोलनाच्या काळांत कांहीं भूमिगत नेते अधून-मधून माझ्या घरीं सुकामाला येत असत. एकदां अच्युत पटवर्धन असेच मजकडे असतांना त्यांना भेटण्यासाठीं म्हणून साने गुरुजी माझ्या घरीं आले. दुपारचा दीडदोनचा सुमार असेल. अच्युतराव बाहेर गेले होते. एका वाटाड्यानें गुरुजींना आणून माझ्या घरीं पोहोचविलें व तो निघून गेला. कोणाच्या घरांत आपण तुम्हांला नेत आहोंत हें वाटाड्यानें गुरुजींना सांगून ठेवलें असेल, अशी माझी कल्पना होती. पण गुरुजींना त्याबद्दल त्यानें यत्किंचित्हि सुगावा लागूं दिलेला नसावा, हें माझ्या लक्षांत यायला कांहीं फार वेळ लागला नाही. मी कोण आहे हें गुरुजींना माहित असावें अशा अपेक्षेनें अन् विश्वासानें मी गुरुजींशीं एखाद्या परिचितासारखा बोलूं लागलों. पण गुरुजींच्या तोंडावर त्याचा उलट परिणाम होत आहे असें मला आढळून आलें. मला ओळखल्याची एकहि खूण त्यांच्या चेहऱ्यावर तर मला दिसेनाच. पण मी जसजसा अधिक मोकळेपणानें त्यांच्याशीं बोलूं लागलों, तसतसा त्यांचा निर्विकार चेहरा मला जास्त-

जास्तच बुजल्यासारखा अन् गांघळल्यासारखा दिसूं लागला. आरंभीं आरंभीं ते एखादा शब्द तरी बोलत; पण थोड्या वेळांतच ते निःशब्द हुंकारावरून नुसत्या मानेच्या होकारापर्यंत येऊन ठेवले. आतां काय करावें? मोठा चमत्कारिक प्रसंग होता तो. त्यांच्या अबोलपणामुळे मीच मनांतल्या मनांत जास्त वरमलां नि शरमलां. अच्युतराव येईपर्यंत गुरुजींना विरंगुळा वाटवा म्हणून काहींतरी वाङ्मयविषयक संभाषणांत त्यांना गुंतवून ठेवण्याचा जो मी आगतुक प्रयत्न केला, तो सपशेल माझ्या अंगावर उलटला आणि अगदीं वेड्यासारखी माझी स्थिति झाली. कुठून आपण ह्या भानगडींत पडलां असा क्षणभर जरा पश्चात्ताप झाला. “वरं आहे. मी जातां. अच्युतराव येतील इतक्यांत,” मध्येच संभाषण तोडून मी एकदम उठलां. त्याबरोबर माझ्या स्वरांतील तुटकपणाची भावना गुरुजींनीं ओळखली. सशासारखे आपले भित्रे आणि ओलसर डोळे किंचित् वर करून धैर्यानें त्यांनीं मला विचारलें, “क्षमा करा. मीं आपल्याला ओळखलें नाहीं.” मी हसून जेव्हां त्यांना माझे नांव सांगितलें, तेव्हां गुरुजींच्या चेहऱ्यावर ज्या भावना एकदम प्रकट झाल्या त्याचें वर्णन शब्दांनीं करणें अशक्य आहे. आपल्या दोन्ही हातांनीं त्यांनीं माझे हात दाबून घट्ट धरले. आणि मान खालीं वाकवून अन् सारें अंग घुसळून असें गमतीदार तें हसले कीं काहीं विचारूं नका. शब्द न बोलतां गुरुजींनीं आपलें सारें अंतःकरण एकदम मजपुढें उघडें केलें. त्यांत सगळा खुलासा अन् सगळी भरपाई आली. संकोचाचीं अन् अनोळखीपणाचीं टरफलें आपोआपच गळून खालीं पडलीं. गुरुजींच्या भावडेपणाचें आणि जिह्वाळ्याचें तें विलक्षण तेज बघून मी दिपलां, थिजलां, कोसळलां, अन् जिकलां गेलां. त्याच क्षणीं उभयतांच्या मनांत परस्परांबद्दल एक नाजूक दुवा निर्माण झाला. गुरुजींचा आणि माझा तसा पुढें फारच थोडा संबंध आला. आम्ही वरचेवर थोडा वेळ भेटलां असूं किंवा फारच थोडे बोललां असूं. पण त्यांना माझी फारच आठवण होई. मीहि त्यांच्या संबंधींची माहिती मिळेल त्याच्याकडून विचारून घेई. अगदीं अखेरपर्यंत त्यांचे आणि माझे असे अगत्याचे नि जिह्वाळ्याचे संबंध होते.

गुरुजी सदैव कामांत असत अन् फिरतीवर असत. म्हणून पत्र लिहून किंवा भेटून त्यांचा विनाकारण वेळ घेणें मला आवडत नसे. पण तेच मला कधींमधीं एखादें पत्र लिहीत असत. ‘नवयुग’ साठीं त्यांनीं काहींतरी

लिहावे असे मला मनातून वाटे. पण मी त्यांना तसे विचारण्याचे कधी धाडस केले नाही. पण त्यांच्याच ते लक्षांत आले. कसे कोणास टाऊक एकदा त्यांनी आपण होऊनच मला लिहिले, “ ठिकठिकाणी मी हिंडतो व व्याख्याने देतो. त्यांचा सारांश तुमच्या ‘नवयुग’ साठी लिहून पाठवण्याचे माझ्या मनांत आलेले आहे, म्हणजे माझ्याहि व्याख्यानांची नोंद राहिल अन् तुमच्यासाठी कांहीं लिहावे असे वाटते ती माझी इच्छाहि पूर्ण होईल.” ते पत्र वाचून मला साहजिकच आनंद झाला. तसे मी तावडतोच गुरुजींना कळविले. पण पुढे कामाच्या गडबडीत गुरुजींना ते आपले वचन कधीच पुरे करता आले नाही. गुरुजी ‘नवयुग’ वाचीत असतील की नाही ह्याची मला शंका होती. कसे विचारावे त्यांना ? एखादे वेळी त्यांना माझे लिहिणे आवडतही नसेल. कुणी सांगावे ? पण एकदा एका पत्रांत त्यांनी ‘नवयुग’ला अनाहूतपणे उत्कृष्ट शिफारसपत्र देऊन टाकले. त्यांनी लिहिले, “ मी जेथे जातो तेथे लोक तुमचा ‘नवयुग’ आवडीने वाचीत असलेले मला दिसून येतात. ‘नवयुग’ने महाराष्ट्राला काँग्रेसभक्ति शिकविली ! ” काका गाडगिळांसारखी माणसे त्या काळांत माझ्या काँग्रेससेवेबद्दल पुष्कळदा हेटाळणीने बोलत, “ ह्याने काँग्रेसचे काय काम केले ? हा काय तुरुंगांत थोडाच गेला ? ” हे उद्गार ऐकून माझे मन पुष्कळदा खिन्न होई. पण सानेगुरुजींनी ‘नवयुगची’ मुक्तकंठाने प्रशंसा केल्यापासून मात्र मला मनापासून समाधान झाले. एवढेच नव्हे, तर अगदी कृतकृत्य झाल्यासारखे वाटले. गुरुजींना माझ्याबद्दल किती आपलेपणा वाटे ह्याचा एकाच उदाहरणावरून मला प्रत्यय आला. एकदा कुठे तरी ते व्याख्यानाला गेले होते. त्यांच्या खादीच्या सदऱ्याच्या खिशांत एक हजार रुपयाची नोट होती. व्याख्यानाच्या गर्दीत कुणीतरी त्यांचा खिसा कापला व त्यांची हजार रुपयांची नोट चोरली. त्यांना ते पैसे कोणाला तरी द्यावयाचे होते. दुसऱ्या दिवशी त्यांनी मला पत्र लिहिले की, असा असा प्रकार झाला. मला हजार रुपयांची गरज आहे. तरी तुम्हीं मला ते दिल्यास तुमच्यासाठी लेख लिहून वा अन्य तऱ्हेने मी ते परत फेडीन. ” मी उलट टपाळी त्यांना एक हजार रुपये पाठवून दिले. पुढे वर्षभर त्यांना माझ्यासाठी कांहींच लिहिता आले नाही. तेव्हां त्यांनी माझे एक हजार रुपये एके दिवशी गुपचुप परत करून टाकले. त्याच सुमारास ‘मुंबई सरकारने’ माझ्याकडून सहा हजारांचा जामीन मागितला होता. म्हणून गुरुजींकडून परत

आलेले हजार रुपये मला अगदीं वेळेवर उपयोगी पडले. पुढें कांहीं दिवसांनीं आपल्या 'चिंतनिके'चें हस्तलिखित त्यांनीं माझ्या 'समीक्षक' साठीं आपण होऊन पाठवून दिलें. तिचा पूर्वार्ध 'समीक्षकां'त हत्याहत्यानें प्रसिद्ध झालेला आहे.

पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरामध्यें हरिजनांना प्रवेश मिळावा म्हणून गुरुजींनीं जेव्हां प्राणांतिक उपोषण करावयाचें ठरविलें, तेव्हां 'नवयुग'चा एक विशेषांक काढावयाचें मीं ठरविलें. तेवढ्यासाठीं गुरुजींचे मला चार-दोन फोटो पाहिजे होते. जुन्या फोटोपेशां नवीनच फोटो घेतलेले बरे असा मीं मनांत विचार केला. सुदैवानें गुरुजी त्यावेळीं मुंबईतच होते. पण फोटो घ्यायची गोष्ट गुरुजीं-जवळ काढायची कुणीं? आणि फोटोग्राफरकडे त्यांना घेऊन जायचें कसें? गुरुजी त्यावेळीं अशा व्याकुळ आणि प्रक्षुब्ध मनःस्थितींत होते कीं त्यांची मुद्रा बघून फोटोसंबंधीं त्यांना विचारण्याचें कोणाला धाडसच होणें शक्य नव्हतें. एकदम संतापून ते उसळले तर? म्हणजे सगळेंच बिनसायचें. गुरुजींच्या प्रेमा-प्रमाणें त्यांचा रागहि भयंकर होता. तथापि काय वाटेल तें झालें तरी गुरुजींचा नवा फोटो हा घ्यायचाच, अशी मीं माझ्या मनार्शीं प्रतिज्ञा केली. पण गुरुजींना कुठें गांठायचें? ते एका ठिकाणीं थोडेच सांपडायचे? तेव्हां नेवाळकरांना घेऊन मी गुरुजींना शोधण्याच्या मोहिमेवर निघालों. कारण, माझ्यापेशां नेवाळकरांचा गुरुजींशीं जास्त परिचय होता. ज्या ठिकाणीं गुरुजींना भेटायला जावें त्या ठिकाणीं, आतांच तुम्ही यायच्या आधीं गुरुजी इथून गेले, असें उत्तर आम्हांला मिळें. शेवटीं दादरला एका घरांत गुरुजी आम्हांला सांपडले. तेव्हां विशेष गांभीर्य चेहऱ्यावर किंवा आवाजांत न दाखवतां एखादी क्षुल्लक गोष्ट विचारावी तितक्या निष्काळजीपणानें मी त्यांना म्हणालों, "गुरुजी 'नवयुग'च्या त्या अंकासाठीं तुमचा फोटो पाहिजे होता. तुम्ही माझ्याबरोबर फोटोग्राफरकडे याल तर पांचदहा मिनिटांत मोकळे करतो." गुरुजी क्षणभर थांबले अन् चटकन् 'हो' म्हणून गेले. मग काय, पडत्या फळार्चा आज्ञा. मी त्यांना माझ्या मोटारींत घालून जवळजवळ पळवूनच नेलें. फोटोग्राफरना मीं खुणेनें सांगितलें कीं, काम अगदीं झटपट व्हायला पाहिजे. पण फोटोग्राफरच्या कांहीं तें लक्षांत आलें नाहीं. त्याच्याहि स्वतःच्या कांहीं खोडी होत्या. त्यानें गुरुजींच्या गालांना आणि हनुवटीला हात लावून त्यांचें डोकें पुन्हा पुन्हा आपल्याला पाहिजे होतें तसें खालीं-वर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळें

गुरुजी असे कांहीं लाजत होते आणि संकोचत होते कीं आम्हांला हसूं आवरेना. बरें, हे गृहस्थ कोण आहेत अन् त्यांच्याशीं तुम्हीं कसें वागलें पाहिजे हें त्या फोटोग्राफरलाहि आम्हांला उघडपणें सांगतां येईना. अशी आमची अगदीं पंचाईत उडाली. मला सारखें भय वाटत होतें कीं फोटोग्राफर 'रेडी' म्हणायच्या वेळीं गुरुजींनीं रामदासाप्रमाणें एखादे वेळीं त्या स्टूडिओमधून धूम ठोकली तर काय करावयाचें ? पण तसा कांहीं प्रसंग आला नाहीं. त्या फोटोग्राफरनें जेवढे जेवढे म्हणून हाल केले, तेवढे त्यांनीं हसतमुखानें सहन केले, आणि आमचें फोटोचें काम अगदीं व्यवस्थितपणें पार पडलें. गुरुजींना परत पोहोचवून आल्यानंतर एखाद्या अग्निदिव्यांतून आपण बाहेर पडलों अशा सुटकेचा मी मोठा निःश्वास टाकला. त्या फोटोवरून गुरुजींचें जें तीनरंगी चित्र आम्हीं बनविलें अन् 'नव-युग'च्या खास अंकावर छापलें तें पुष्कळांना पसंत पडलें. महाराष्ट्रांत अनेक घरांत चौकट करून तें भिंतीवर लावलेलें आढळून येईल.

पंढरपूरला उपोषण आरंभण्यापूर्वीं गुरुजींनीं 'नवयुग'च्या वाचकांसाठीं एक खास संदेश पाठवून दिला तो त्यांच्या हस्ताक्षरांत मी 'नवयुग'मध्ये त्यावेळीं छापलेला आहे. गुरुजींच्या उपोषणाच्या आठव्या दिवशीं मी पंढरपूरला गेलों. पलंगावर झोपलेली गुरुजींची क्षीण व शांत मूर्ति दृष्टीस पडतांच माझ्या डोळ्यांत एकदम अश्रू उभे राहिले. मला पाहतांच गुरुजींच्या डोळ्यांतून आसवांच्या धारा वाहूं लागल्या. किती वेळ तरी माझा हात ते आपल्या हातांत धरून निपचित पडले होते. ओठांतून शब्द बाहेर पडण्याच्या स्थितींत दोघेहि नव्हतां. अन् बोलणार तरी काय ? न बोलण्यांतच सगळें बोलणें आलें. त्या रात्रीं पंढरपुरांत माझें जाहीर व्याख्यान होतें. हरिजनसेवक काकासाहेब बर्व्यांनीं मला बजावलें, "बेतानें बोला. बडव्यांना भडकवूं नका." मी त्यांना म्हणालों, "मी गुरुजींचे प्राण वांचवायला इथें आलों आहे." त्या रात्रीचें माझें भाषण अतिशयच प्रभावी झालें. लोक ढळढळा रडले. जणुं कांहीं गुरुजींचाच संचार माझ्या अंगांत झाला होता. दुसरे दिवशीं मी पुण्याला परतलों. गुरुजींचा निरोप घेण्याचें धैर्यच मला झालें नाहीं. त्या रात्रीं पुण्याला रास्ता पेटेंत गुरुजींच्या उपोषणावर माझें जाहीर व्याख्यान होतें. श्रोत्यांच्या अंतःकरणाला पीळ पडेल अन् पाझर फुटेल असाच माझ्या व्याख्यानाचा पूर्वार्ध होता. इतक्यांत एक माणूस हातांत एक तार घेऊन धावत आला, 'पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरांत हरिजनांना प्रवेश मिळाला. गुरुजींचें उपोषण

सुटलें.' तारेंतला मजकूर मी श्रोत्यांना सांगतांच टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला अन् श्रोते हर्षानें नाचूं लागले. त्यानंतर मग सभेचा साराच रंग बदलला. पूर्वीची रागदारी एकदम बदलून, नवीन स्वरांत अन् नवीन रागांत माझ्या व्याख्यानाला मीं सुरुवात केली. व्याख्यानाच्या पूर्वार्धांत एक रस अन् उत्तरार्धांत अजिवात निराळा रस असें अद्भुत आणि नाट्यपूर्ण भाषण मीं माझ्या आयुष्यांत कधीं केलें नसेल. म्हणून त्या रात्रीचें तें माझे भाषण मी तरी कधीं विसरणार नाहीं. वक्तृत्वाची एक विलक्षण कसोटीच होती म्हणानात !

माझे कविमित्र सोपानदेव चौधरी यांची गुरुजींशीं फार दोस्ती होती. त्यामुळें माझ्या हकीकती गुरुजींना जशा सोपानदेवांकडून कळत, तशा गुरुजींच्या गमतीदार गोष्टीहि मला सोपानदेवच सांगत. सोपानदेवांचें अवलोकन आणि विनोदबुद्धि मोठी सूक्ष्म आहे. त्यामुळें ते एकेक गोष्टी सांगूं लागले, म्हणजे गुरुजी अगदीं पोट धरधरून हसत. आभाळांतून गारा पडतांना पाहून सोपानदेवांच्या धाकट्या मुलांनें मोठा काव्यमय प्रश्न केला कीं, "काय हो ह्या पावसाच्या विया काय?" सोपानदेवांनीं ही गोष्ट जेव्हां गुरुजींना सांगितली, तेव्हां त्यांच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले आणि त्यांच्या अंगावर रोमांच तरारले. त्यांनीं आपल्या एका भाषणांत या गोष्टीचा मुद्दाम उल्लेखहि पण केलेला आहे. गुरुजी तुमच्याशीं जसे खुलेपणानें बोलतात, तसे माझ्याशीं बोलत नाहींत, अशी सोपानदेवांकडे मी एकदां तक्रार केली. ती सोपानदेवांनीं गुरुजींच्या कानावर घातली तेव्हां गुरुजी त्यांना म्हणाले, "मी काय बोलूं त्यांच्याशीं? मला त्यांच्याशीं बोलण्याचें भय वाटतें. उलट ते काय म्हणतात तेंच मला एकावेसें वाटतें." सोपानदेवांनीं जेव्हां हा निरोप सांगितला तेव्हां मला भारी ओशाळल्यासारखें झालें. 'स्वातंत्र्यदिना'च्या आधीं दोन दिवस माझा वाढदिवस येतो. माझ्या पन्नासाव्या वाढदिवशीं खंडाळ्याच्या माझ्या जागेंत मी हापूसच्या आंब्याच्या शंभर हुंड्या लावल्या. सोपानदेवही माझ्या मदतीला होते. पाऊस सुसळधार पडत होता. तरी तशा चिखलांत कपडे ओले-चिब्र मिजले असतांना आम्ही कळमें लावीत होतो. पुढें सोपानदेवांनीं ही गोष्ट गुरुजींना सांगितली, तेव्हां त्यांना अतिशय हर्ष झाला. वृक्षारोपण करून वाढदिवस साजरा करण्याची ही कल्पना त्यांना अतिशय काव्यमय वाटली. ते म्हणाले, "सृष्टीशीं अशा रीतीनें आपण तादात्म्य पावलों तरच आपला विकास होईल." खंडाळ्यासाठीं मला चिकूचीं रोपें पाहिजे होती. तेव्हां 'तुम्हांला चांगलीं चांगलीं

चिकूचीं रोपें मी बोर्डोहून पाटवून देईन हो' असा मला त्यांनीं निरोप पाठविला. तेव्हां मी त्यांना एकदां म्हणालों कीं, "गुरुजी, हीं रोपें तुमच्या पन्नासाव्या वाढदिवशीं तुम्ही स्वतः आपल्या हातांनीं माझ्या जागेत येऊन लावावीत अशी माझी इच्छा आहे." गुरुजींच्या डोळ्यांत चटकन् पाणी आलें. ते हलकेच पुट-पुटले, "जशी प्रभूची मर्जी" पण दुर्दैवानें तो योग कधीं आलाच नाहीं. कारण प्रभूची मर्जी निराळी होती. पण कधीं भेटले कीं ते नेहमीं हसून म्हणायचे, "तुमच्या खंडाळ्याला यायचें माझ्या लक्षांत आहे. मी विसरलों नाहीं!"

शेवटच्या वर्षां दीडवर्षांत मात्र गुरुजी आणि मी पुष्कळच एकमेकांच्या जवळ आलों. एकाच व्यासपीठावरून कित्येकदां तरी त्यांचीं आणि माझीं व्याख्यानें झालीं. गुरुजींना विनोद आवडत असेल कीं नाहीं याबद्दल मी साशंक होतां. पण माझ्या कित्येक कोठ्यांना ते ओट मिटून अन् अंग घुसळून घुसळून हसत असत. विद्यार्थ्यांना राजकारणांत भाग घेण्यास बंदी करणाऱ्या सरकारी पत्रकाच्या निषेधाच्या संभेत मी सहज बोलून गेलों कीं, "रामाच्या राज्यामध्ये राजकारणांत भाग घेण्याची माकडांना देखील परवानगी होती. मग रामराज्य स्थापूं इच्छिणाऱ्या काँग्रेसच्या राज्यांत राजकारणांत भाग व्यावयाला विद्यार्थ्यांना कां बंदी असावी वरें?" तो कोटिक्रम ऐकून गुरुजी इतके मनापासून हसले कीं कांहीं विचारूं नका. गुरुजींच्या वक्तृत्वाचे चमत्कार मलाहि मनसोक्त पाहावयाला मिळाले. त्यांच्या भाषणाची तऱ्हाच कांहीं निराळी होती. भाषणाला उठेपर्यंत हा माणूस एक शब्द तरी बोलूं शकेल काय, असा श्रोत्यांना संशय वाटे. एकसारखे ते स्वतःशींच कण्हत असत. त्यांच्या सगळ्या अंगांत जणुं काय कणकण भरलेली आहे असें वाटे. ध्वनिक्षेपकापुढें उभे राहतांना त्यांना अतिशय कष्ट पडत आहेत असें दिसे. पण एकदां उठून त्यांनीं आपल्या भाषणास सुरवात केली कीं त्यांची चर्चा अन् आवाज हळूहळू बदलत जाऊन अंगांत जणुं कांहीं संचार व्हावा तसें त्यांचें व्यक्ति-मत्त्व पार बदलून जाई. व्याख्यानाची त्यांची सुरवात फारच हलक्या आवाजांत होई. तांडांतल्या तांडांत त्यांचे शब्द निघत. प्रारंभीचे त्यांचे मराठीचे उच्चारहि चमत्कारिक भासत. एखादा मिशनरी जसा मराठी बोलेल तसे ते बोलताहेत, असा भास होई. हें पुष्कळदां मी अगदीं लक्षपूर्वक ऐकून स्मरणांत सांठवून ठेवलें आहे. ते शब्दांच्या आद्याक्षरांवर आघात देत. कुणीं मला सांगितलें कीं शब्दोच्चार करण्याची ही खानदेशी तऱ्हा आहे. पण तसे उच्चार मी खानदेशांतल्या

कोणत्याच माणसाच्या तोंडून ऐकले नाहीत. पण गुरुजींच्या भाषणाची एकदां गति वाढली अन् त्यांच्या वक्तृत्वांत वेग निर्माण झाला म्हणजे मग त्यांचा पहिला आवाज अन् उच्चाराची आरंभींची तन्हा पार वदलून जाई. विजेच्या चमकाच्या-प्रमाणें एकामागून एक तेजस्वी वाक्ये अन् विचार धडाक्यानें त्यांच्या मुखामधून बाहेर पडत अन् त्यांच्या तेजानें श्रोते अगदीं दिपून जात. त्यांनीं सारें ब्रह्मांड वाचलें होतें. अन् त्यांची स्मरणशक्ति अतिशय तल्लख होती. वाङ्मयांतलीं उत्तम उत्तम रसस्थळें त्यांना माहीत असत अन् साधुसंतांच्या अन् थोरामोठ्यांच्या जीवनांतले सर्व हृदयस्पर्शी प्रसंग त्यांना मुखोद्गत असत. ह्या सर्व निवडक अन् काव्यमय संदर्भांचा उल्लेख जेव्हां त्यांच्या तोंडून होऊं लागे तेव्हां निरनिराळ्या भावनांच्या श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत अगदीं कल्लोळ उडून राही. विषयांचा नि विचारांचा तुटवडा कसा तो त्यांना माहीतच नव्हता. ते तासन् तास बोलत अन् ते कितीहि वेळ बोलत राहिले तरी श्रोत्यांना त्याचें भानच राहात नसे. त्यांचें व्याख्यान कधीं कधीं संपत आल्यासारखें वाटे. इतक्यांत नवीन एखादा मुद्दा त्यांना आठवे अन् मग पुन्हा पहिल्या वेगानें त्यांच्या व्याख्यानाचें चक्र उसळी मारून फिरूं लागे. व्याख्यान संपण्यापूर्वीं असे चारपांच वेळां तरी होई. अलिकडे अलिकडे देशांतील परिस्थिति बघून ते इतके कावून अन् चिडून गेले होते कीं त्यांच्या संतापाच्या ज्वाला त्यांच्या व्याख्यानांतून वारंवार भडकून उठत. त्यांच्या सर्वांगाचा दाह झाल्यासारखा वाटे. पायापासून डोक्यापर्यंत त्यांचें शरीर थरथर कांपत असे. अन् त्यामुळें कित्येकदां तर सारें व्यासपीठ गदगदा हलूं लागे. शेवटीं शेवटीं मीं ऐकलेलीं त्यांचीं बहुतेक सर्व व्याख्यानें अनावर संतापाच्या उद्रेकानें अशा तऱ्हेनें धगधगलेलींच असावयाचीं. भाषा, भावना, विचार आणि वक्तृत्व यांचा एवढा कोमल अन् प्रखर संगम पुन्हा महाराष्ट्रांत पाहावयाला सांपडावयाचा नाही.

कासेगांवला गुरुजींच्या अध्यक्षतेखालीं समाजवादी तरुणांची परिषद् भरली होती. या परिषदेचें उद्घाटन माझ्या हस्तें झालें. मुंबईहून परिषदेला जाण्यासाठीं आम्ही बरोबर निघालां. सोबत मुंबईचे पांचपंचवीस तरुण कार्यकर्ते होते. तिसऱ्या वर्गाचा एक अर्धा डब्याच आम्हीं व्यापला होता. गुरुजी दाटीवाटीनें एका कोपऱ्यांत उकिडवे बसले होते. तिसऱ्या वर्गांतून मी सहसा प्रवास करित नसें. पण गुरुजींच्या संगतीचा मोह मला आवरणें शक्य नव्हतें. म्हणून मीहि त्या

गर्दीत त्यांच्या शेजारीं जाऊन बसलों. मुलांच्या बोळक्यामध्ये गुरुजी अगर्दीं प्रसन्न चेहरा करून बसले होते. मुलेंहि त्यांना जेवढें छळून व्यावयाचें तेवढें घेत होतीं. मला तर पुढें पुढें गुरुजींचे हाल बघवेनातच. गुळाच्या टेपेवर मुंगळे जसे तुटून पडतात तशीं मुलें त्यांच्यावर तुटून पडत होतीं. अन् त्यांचे अक्षरशः लचके तोडीत होतीं. कुणी त्यांना म्हणे “गुरुजी, आम्हांला ही गोष्ट सांगा” तर कुणी म्हणे “आम्हांला ती गोष्ट सांगा.” गुरुजी आपले प्रत्येकाला हो हो म्हणत होते. गाडी पुण्याला येईपर्यंत गुरुजी जागेवरून हलले नाहींत. आणि पोरानींहि त्यांच्या जिभेला खळ पडूं दिला नाहीं. पुण्याहून कऱ्हाडला जाणाऱ्या गाडींत पुन्हा तिसऱ्या वर्गानें गुरुजींबरोबर प्रवास करण्याची माझी हिंमतच झाली नाहीं. नारायणराव गोरे आणि एस्. एम्. ह्यांनीं पुण्याच्या स्टेशनवर मला स्पष्टपणें बजावून सांगितलें की, “तुम्ही गुरुजींच्या नादाला लागूं नका. तुम्ही त्यांच्याबरोबर टिकायचे नाहींत. तुम्ही आपले मुकाट्यानें सेकंड क्लासमध्ये जाऊन निजा कसे.” त्याप्रमाणें मी सरळ सेकंड क्लासमध्ये जाऊन माझी वळकटी सोडली आणि झोपी गेलों. इकडे गुरुजींना सबंध रात्रभर मुलांनीं कांहीं झोपूं दिलें नाहीं. पहाटे चारच्या सुमारास आम्ही कऱ्हाडला पोचलों. तोंपर्यंत गुरुजींचें गोष्टीपुराण आपलें चाललेलेंच होतें.

ओगले कारखान्यांत मुखमार्जन अन् न्याहारी करून आम्ही दहा वाजतां कासेगांवाला पोहोचलों. तेथें आमच्या मिरवणुकीची सर्व तयारी झालीच होती. गुरुजी ओशाळून म्हणाले, “कशाला तुम्ही आमची ही धिंड काढतां आहांत?” एका बैलगाडीवर टाकलेल्या आडव्या फळीवर मी, गुरुजी व नारायणराव गोरे बसलों होतो व पुढें पांचपन्नास कां शंभर, बैल लागलेले होते. सबंध मिरवणुकींत गुरुजी अत्यंत अस्वस्थ होते. तथापि, हात जोडून दुतर्फा उभ्या असलेल्या लोकांना अतिशय आदबीनें ते नमस्कार करीत होते. जेवावयाच्या वेळीं आम्ही शेजारीं शेजारीं बसलों होतो. त्यावेळीं गुरुजींचा आहार अगर्दीं भरपूर असल्याचें मला आढळून आलें. माझा आहार अतिशय कमी आहे हें पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलें. गुरुजी बोलले नाहींत तरी आपण त्यांच्याशीं एकसारखें बोलत राहायचें किंवा मधून मधून त्यांना प्रश्न विचारायचे असा मी त्यावेळीं खाक्या ठेवला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, हळूहळू गुरुजींचा मजबदलचा संकोच नाहींसा झाला व ते माझ्याशीं मनमोकळेपणानें बोलूं लागले. ह्या दौऱ्यांत माझे हात

हातांत वेऊन गुरुजी किती वेळ तरी मनापासून हसले असतील.

दुपारीं तास दीडतास एके ठिकाणीं आम्ही एकाच वळकटीवर डोकें ठेवून कलंडळीं होतीं. त्या खोळींत आमच्याखेरीज दुसरें कोणीहि नव्हतें. गुरुजी पोटाशीं पाय मुडपून एखाद्या लहान पोरानप्रमाणें निपचित पडले होते. रात्रभर जाग्रण झाल्यामुळें त्यांना झोपेची जरूर आहे असें ओळखून मी किती वेळ तरी त्यांच्याशीं बोललोंच नाहीं. मला वाटलें त्यांना झोप लागली असेल. पण ते जागेच होते. नुसते डोळे मिटून पडले होते. काहीं वेळानें ते आपण होऊनच माझ्याशीं बोलूं लागले. मी म्हणालों, “गुरुजी, एवढें जाग्रण करून तुम्हांला झोप कशी नाही ?” गुरुजी म्हणाले, “मला दिवस दिवस झोप येत नाही.” मी म्हणालों, “तिसऱ्या वर्गातून प्रवास करावयाची माझी खोड तर काल चांगलीच मोडली. ह्या हालअपेष्टा तुमच्या तुम्हीच सहन करूं जाणे.” तेव्हां गुरुजी हसून म्हणाले, “अहो, आमचे सेनापति बापट म्हणतात त्याप्रमाणें तिसऱ्या वर्गातच खरा ‘मास काँट्रॅक्ट’ घडतो. त्यांच्या मास काँट्रॅक्टची गोष्ट सांगूं का तुम्हांला ? एकदां आम्ही असेच आगगाडीच्या तिसऱ्या वर्गातून प्रवास करीत होतीं. डब्यांत खूपच गर्दी होती. पण सेनापति बापट डब्याच्या तोंडाशीं उभे राहून प्रत्येक स्टेशनावर उतरून हातांनीं ओढून ओढून आंत घेत. शेवटीं आंत इतकी गर्दी झाली कीं सांगायची सोय नाही. कुणीं सेनापतींना विचारलें कीं हें तुम्ही काय करतां आहांत ? तेव्हां सेनापति म्हणाले, ‘जेवढी जास्त गर्दी तेवढा जास्त मास काँट्रॅक्ट घडतो, अन् त्याचें आपणांला पुण्य लागतें.’” असें म्हणून गुरुजी अगदीं खदखदून हसले.

इतक्या निवांतपणें गुरुजींच्या सान्निध्यांत बसून बोलण्याची ती माझी पहिली अन् शेवटची संधि. रात्रीं जेवण झाल्यानंतर शेजारच्या एका खेडेगांवांतील पांच-सात मुलें गुरुजींना भेटायला आलीं. त्यांचीं वयें सात ते बारा वर्षांपर्यंत असतील. थंडी पडली होती म्हणून त्यांनीं आपलीं अंगें धोतरांनीं लपेटून घेतलीं होतीं. गुरुजी त्यांच्याशीं जवळ जवळ तासभर बोलत बसले होते. एवढ्या चिमुकल्या मुलांशीं गुरुजी इतका वेळ काय बोलत होते तें परमेश्वरालाच ठाऊक. मी शेजारीं असूनसुद्धां त्यांच्या बोलण्यांतलें एक अक्षर देखील मला उमगलें नाही. मुंग्या जशा एकमेकांना सुकाऱ्यानें भेटतात, तशी त्यांची ती सांकेतिक मुलाखत चालली होती. गुरुजी त्या रात्रीं आमच्याबरोबर मुंबईस परतणार होते. ते अतिशय दमले

साने गुरुजी

अनुसू २००५ दि परिभा
... ७५४ नों दि २०/१२

होते, थकले होते, विश्रांतीची त्यांना फार जरूरी होती. पण कुठल्यातरी गांवची मंडळी आली. अन् गुरुजींना व्याख्यानासाठी धरून घेऊन गेलीं. त्यांना नकार देण्याची गुरुजींची छातीच नव्हती. गुरुजी जितके मऊ तितकेच लोक कठोर होते. निर्दय होते. त्यांनीं गुरुजींना अगदीं मुळासकट चावून घेतलें. गुरुजींनाहि पण तें आवडत होतें. त्याला कोण काय करणार ? त्या रात्रीं कन्हाडहून पुण्याला परत येतांना तिसऱ्या वर्गांत अशी कांहीं गर्दी भरली होती म्हणतां ! मला शौचकूप्याच्या दारांत जागा मिळाली. सवंध रात्रभर माझ्या डोळ्याला डोळा लागला नाही. आजूबाजूच्या लोकांच्या लथा आणि धक्के खातांना, 'मास कॉटवट' चें फार मोटें पुण्य आपल्या खात्यांत जमा होत आहे, एवढ्या एकाच विचारानें मीं माझे समाधान करून घेतलें.

कांहीं दिवसांनीं जळगांव येथें पुन्हा एक समाजवादी युवक परिषद भरली. अध्यक्ष होते एस्. एम्. गुरुजींना अन् मलाहि त्यांनीं उद्घाटनाला का आशीर्वादाला बोलाविलें होते. तेव्हां पुन्हा दोनतीन दिवस मला त्यांच्यावरोबर प्रवास करण्याचा आणि त्यांच्या सांनिध्यांत राहण्याचा योग आला. जळगांवांत मोटारींतून मिरवणूक निघाली. सारें खानदेश लोटलें होतें. अन् खानदेश तर गुरुजींचें माहेर. जवळजवळ प्रत्येक माणूस त्यांच्या ओळखीचा होता हें मला त्यावेळीं दिसून आले. ह्या म्हातान्याला मोटारींत घे, त्या मुलाला आंत बोलव, अशी मिरवणुकीची मोटार त्यांनीं अगदीं भरून टाकली. रात्रौ जळगांवच्या बाजारांत तीसचाळीस हजारांची प्रचंड सभा झाली. ह्या सभेंत आमचीं दोघांचीं भाषणें झालीं. इतरांचींहि झालीं. पण गुरुजींनीं आपल्या वक्तृत्वाची पराकाष्ठा केली. "तुमचें भाषण फार चांगलें झालें" असें म्हटलेलें गुरुजींना आवडत नसे. ते एकदम उसळून म्हणत, "भाषण चांगलें होऊन करायचें काय ? लोकांच्या मनांवर त्याचा काय परिणाम झाला ? लोकांनीं तें ऐकून काय केले ?" जळगांवलाहि मुलांनीं आणि माणसांनीं गुरुजींना अगदीं छळून छळून आणि खाऊन खाऊन घेतलें. एकाच वेळीं दोन मुलांनीं त्यांना जेवायचें निरनिराळें आमंत्रण दिलें. गुरुजींच्या कांहीं तें लक्षात राहिलें नाही. एका मुलाकडून ते जेवून आले तर दुसरा मुलगा त्यांना बोलावण्यासाठीं घेऊन बसला होता. गुरुजी म्हणाले, "अरे बाळ, मी जेवून आलों आहे." तेव्हां तो मुलगा लागला रडायला. तेव्हां गुरुजींचें अंतःकरण द्रवलें. ते चटकन् उठले आणि पुन्हा त्या मुलाच्या घरून

जेवून आले. गुरुजींचें आयुष्य हें असें होतें. मुलांना व तरुणांना संतुष्ट करणें हा त्यांच्या जीवनांतला सर्वांत मोठा आनंद होता. आणि त्यांच्यासाठीं आपल्याला कांहीं करतां येत नाहीं, हें त्यांच्या आयुष्यांतलें सर्वांत मोठें दुःख होतें. शेवटीं शेवटीं हें दुःख त्यांना आवरेनासें झालें. एकदां एका तरुणाला चिठी देऊन त्यांनीं माझ्याकडे पाठविलें. त्यांत त्यांनीं लिहिलें होतें, “अनेक तरुण माझ्याकडे येतात, म्हणतात मला काम द्या, नोकरी द्या. मी एकटा त्या सर्वांना कुठून नोकरी देऊं ? माझी स्थिति ही अशी. त्यांचें दुःख मला पाहवत नाहीं. तुमच्या ओळखी पुष्कळ आहेत. तुम्हीच ह्या मुलाला कुठें तरी लावून द्या. ” मी तरी त्या मुलाला कुठून काम देणार ? देशाला स्वातंत्र्य मिळवूनहि राष्ट्रांतिल तरुणांचें जीवन आणि सामर्थ्य वाया चाललें आहे हें गुरुजींच्या हृदयाला जाळणारें सर्वांत मोठें शल्य होतें. त्यामुळें त्यांना जगणें अशक्य झालें. मुलांची उपासमार आणि विटंबना जशी आईला बघवत नाहीं, तिला त्यापेक्षां मरण वरें वाटतें, तसें गुरुजींचें झालें. तरुणांचा नि जनतेचा आक्रोश त्यांना ऐकवेना. त्यांच्या अंगाचा अगदीं तडफडाट झाला. ते म्हणाले, “हें पाहायला मी जगणार नाहीं. त्यापेक्षां मी मरून जाईन !” हा विचार मनांत यायचा काय तो अवकाश, काडकन् त्यांनीं आपल्या देहाचें मडकें फोडून घेतलें आणि ‘अनंताच्या सिंधूंत त्यांनीं आपल्या जीवनाचा बिंदु मिसळून टाकला’. जीवनाचा मोह अन् मरणाचें भय तुम्हांआम्हांला. गुरुजींना त्याचें काय ?

गुरुजी गेले त्यावेळीं मी पुण्याला होतो. ती शेवटची हृदयद्रावक हकीकत नारायणराव गोण्यांनीं मला सांगितली. नारायणराव म्हणाले, “त्या दिवशीं मी पुणेमेळनें मुंबईला आलों. दादरहून गुरुजींच्या मेघाभुवनांत असा साडेअकरा-बाराच्या सुमारास मी आलों. तों गुरुजी आंधोळ करून धोतराच्या निःच्या बोटानें साफ करीत करीत बाहेर आलेले मला दिसले. मला बघून ते नेहमीं-प्रमाणें हसले व माझा हात त्यांनीं आपल्या हातांत घडू धरला. नंतर अर्धातास-पर्यंत पलंगावर आम्ही इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करीत बसलों. मीं विचारलें, ‘आज रात्रीं तुम्ही खानदेशांत जाणार ना ?’ तेव्हां गुरुजी हसले नि कांहीं बोललेच नाहीत. इतक्यांत आंतून जेवणाचें बोलवणें आलें. मी म्हणालों, ‘गुरुजी, चला जेवायला.’ गुरुजी म्हणाले, ‘आज शुक्रवार. मी जेवत नाहीं. झोपतो जरा.’ मी जेवून बाहेर येतों आहे, तों आंतल्या खोलींत गुरुजी कांहीं

तरी लिहित होते. मी जवळ जाऊन किंचित् डोकावून पाहिलें, तां गुरुजींनीं कागद आपल्याकडे कलता केला. तें मला जरा चमत्कारिकच वाटलें. कारण गुरुजी कोणतीही गोष्ट कुणापासून लपवीत नसत. तेव्हां मी बाहेर आलों. आंत पलंगावर एक मुलगा झोपला होता. आपलें पत्र लिहून झाल्यावर गुरुजींनीं त्याला उठविलें. अन् सांगितलें, 'मला इथें झोपायचें आहे. तूं बाहेर जाऊन झोप.' हेंहि गुरुजींचें करणें नेहमींपेक्षां निराळेंच होतें. कारण निजलेल्या मुलाला ते कधींहि उठवत नसत. मी पुन्हा आंत जातों आहे तों गुरुजी पलंगावर गाढ झोपले होते. आणि हळूहळू घोरुं लागले होते. तेव्हां मी त्यांच्याशेजारीं जमिनीवर झोपलों. दोन वाजतां उठलों तों गुरुजी गाढ झोपले होते. मी त्यांच्याकडे क्षणभर पाहिलें अन् माझ्या कामाला बाहेर निघून गेलों. त्यानंतर दुपारीं गुरुजींना भेटायला कांहीं लोक आले. संध्याकाळच्या गाडीचीं तिकिटें घेऊन मधु लिमये आले. चहाची वेळ झाली. तरीपण गुरुजी झोपलेच होते. त्यांना कुणीं उठवलेंच नाहीं. रात्रीं जाग्रण होणार आहे, तेव्हां आतां ते झोपले आहेत तर झोपूं द्या त्यांना स्वस्थपणें, असेंच बाहेरच्या खोलींत बसलेल्या मुलांना वाटलें. मी सायंकाळीं सातच्या सुमारास आलों. 'मेघाभुवन' मध्ये चांगला अंधार पडला होता. तरी पण गुरुजी झोपलेले आहेत, हें बघून मला धक्काच बसला. मला तें फारच चमत्कारिक वाटलें. मी म्हणालों, 'अरे, सवंध दिवसभर गुरुजी झोपले आहेत हें काय आहे ? उठवा त्यांना.' एक मुलगा पाय न वाजवतां हलकेच त्यांच्या खोलींत गेला व त्यानें दिवा लावला. तरी गुरुजींनीं हूं कीं चूं केलें नाहीं. तेव्हां मात्र माझ्या छातींत धस्स झाले. मला गुरुजींचें तसें नेहमींच भय वाटत असे. मी त्यांना जोराजोरानें हलवूं लागलों. पण ते शुद्धीवर कुठें होते ? त्याबरोबर एक अशुभ कल्पना डोक्यांत सळक मारून गेली. दुपारीं गुरुजी जें पत्र लिहित बसले होते त्यामध्ये ह्या त्यांच्या स्थितीचा कांहींतरी उलगडा असेल अशा विचारानें डॉक्टरना बोलावणें पाठवून आम्ही तें पत्र शोधूं लागलों. शेवटीं त्यांच्या अंगावरच्या सदऱ्याच्या एका खिशांत तें पत्र सांपडलें. त्यावरील 'मधु लिमये यास' अशीं अक्षरें वाचून पुढील सर्व प्रकार ध्यानांत आला. दुसऱ्या खिशांत त्यांचा अकालीं मरण पावलेला आवडता पुतण्या वसंत याचा फोटो होता. त्याच्या पाठीवर त्यांनीं आपल्या अक्षरांत लिहिलेलें होतें, 'सर्वांबरोबर तुझेहि स्मरण.' नारायणरावांच्या तोंडून ही हकीकत ऐकत असतां माझ्या शरीरांतलें

रक्त अक्षरशः गोठून गेलं. मी निर्जीवपणं त्यांना विचारलं, “मग गुरुजींनीं त्या गोळ्या घेतल्या केव्हां ? अन् कुठें ?” नारायणराव म्हणाले, “आंधोळीच्या खोलींत आंधोळ करून जेव्हां ते बाहेर आले किन्ई मी आलों तेव्हां, त्याच वेळीं त्या गोळ्या त्यांनीं घेतल्या होत्या !” गुरुजींच्या अंतकाळची नारायणरावांनीं सांगितलेली ही हकीकत जेव्हां जेव्हां मला आठवते, तेव्हां तेव्हां माझें मस्तक बघिर होऊन जातें आणि काहीं सुचेनासें होतें. गुरुजींचें जीवन जसें अलौकिक, तसें त्यांचें मरणाहि पण अलौकिक.

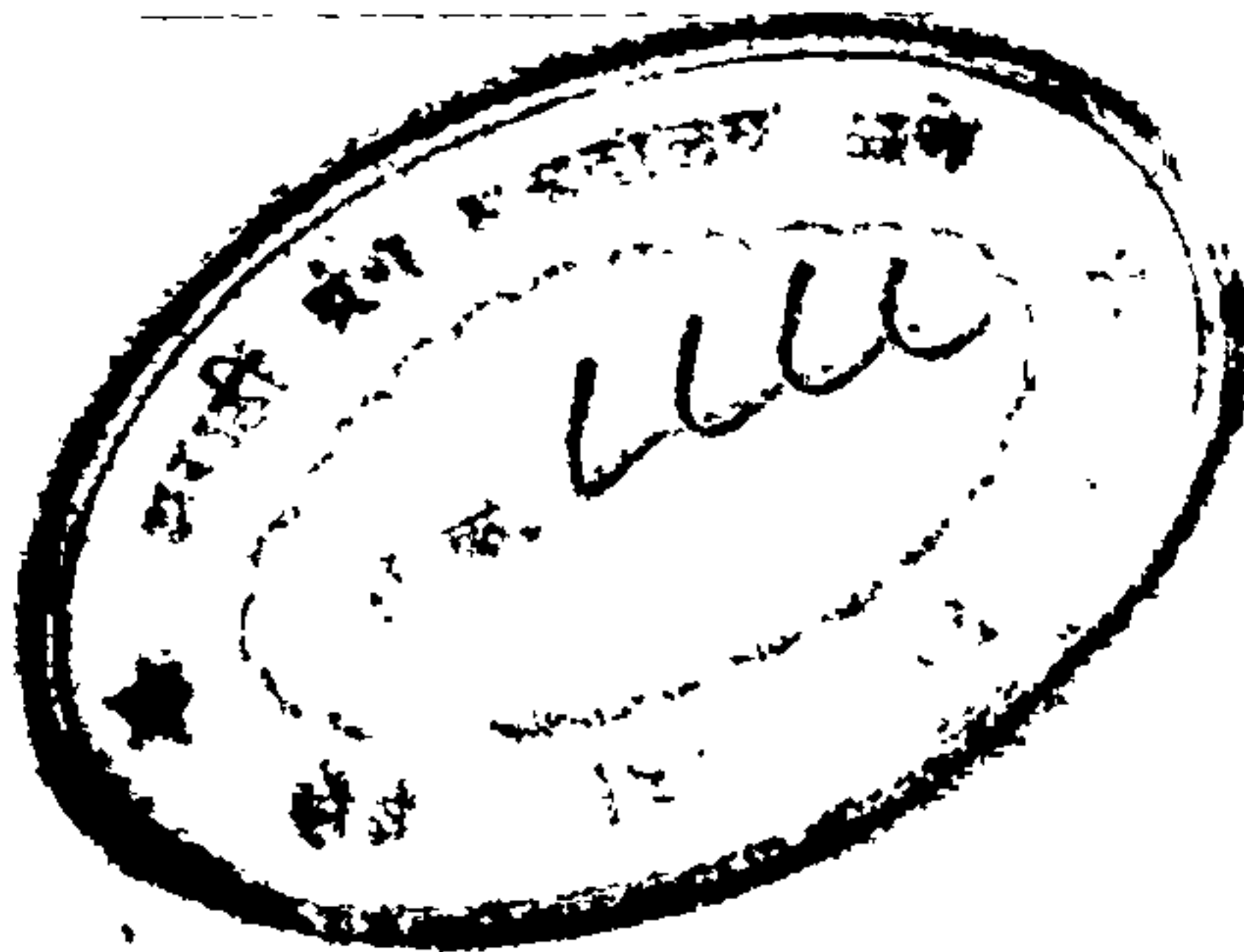
मराठी ग्रंथ संग्रहालय, डॉ. रघुनाथराव.

अनुक्रम २०००५ वि: परिशिष्ट...

क्रमांक ... ७५४..... नों: दि: २०१२.२००५

REFBK-0008888

अनुक्रम

नाना शंकरशेट	. . .	
बाळशास्त्री जांभेकर	. . .	
महात्मा ज्योतिराव फुले	. . .	१७
लो. बाळ गंगाधर टिळक	. . .	२५
धोंडो केशव कर्वे	. . .	३४
पंडिता रमाबाई	. . .	४२
गाडगे महाराज	. . .	४८
स्वातंत्र्यवीर सावरकर	. . .	५३
नाट्यछटाकार दिवाकर	. . .	६५
आचार्य विनोबा भावे	. . .	७५
डॉ. भीमराव आंबेडकर	. . .	१०१
साने गुरुजी	. . .	११४

आचार्य प्र. के. अत्रे - साहित्य

नाटकें

साष्टांग नमस्कार
घरावाहेर
अुद्यांचा संसार
भ्रमाचा भोपळा
मी अुभा आहे !
पराचा कावळा
वंदे भारतम्
पाणिग्रहण
जग काय म्हणेल ?
अेकच प्याला
कवडीचुंक्क
गुरुदक्षणा
वीरवचन
वसंतसेना
ब्रह्मचारी

काव्य

झेंडूचीं फुलें
गीतगंगा

कथा संग्रह

बत्तारी आणि अितर कथा
ब्रँडीची वाटली

साखरपुडा

वामकुक्षी

अितर-

मी कसा झालों ?
हंशा आणि टाळ्या
हास्यकथा
पत्रकार-अत्रे
चांगुणा (कादंबरी)
ललित वाङ्मय
अत्रेअुवाच
स्वराज्याचा अरुणोदय
निशिगंध
दूर्वा आणि फुलें
मराठी माणसें मराठी मनें
मुद्दे आणि गुद्दे
साहित्य यात्रा
भ्रमंति
पंचामृत
समाधीवरील अश्रू
पांच भावांची गोष्ट
मोहित्यांचा शाप